

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

თანამედროვე ზოგადი და
მათემატიკური ენათმეცნიერების
საკითხები

III

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1972

კრებულში განხილულია ენათმეცნიერების თეორი-
ისა და ენათა კვლევის მეთოდების რიგი საკითხი. წინა-
მდებარე ტომში პირველ ორ ტომთან შედარებით მეტი
ადგილი აქვს დათმობილი ისტორიული ენათმეცნიე-
რების პრობლემებს, ნაშრომი ნუარაულდევია ზოგა-
დი ენათმეცნიერების პრობლემატიკით დაინტერე-
სებულ მკითხველთათვის.

Т. С. ШАРАДЗЕНИДЗЕ

ТИПОЛОГИЯ ЯЗЫКОВ, СИНХРОНИЯ И ДИАХРОНИЯ¹

1. Интерес к типологическим исследованиям в современном языкознании неуклонно растет, однако в понимании сущности и задач типологии среди лингвистов не наблюдается единогласия. Несмотря на это, вряд ли кто-либо станет оспаривать, что типологические изыскания могут привести: а) к типологической классификации языков, б) к установлению общих закономерностей в разнообразных языках мира. Исследования по обоим из названных направлений велись уже в прошлом веке; одна из старейших классификаций в языкознании, — морфологическая классификация, представляет собой пример типологической классификации языков. Что же касается общих закономерностей, то еще А. Шлейхер пытался установить общие законы развития в неродственных языках². Открытие общих законов развития признавал одной из основных задач общего языкознания А. Мейе³.

В современном языкознании обе вышеотмеченные проблемы привлекают внимание специалистов. При разработке этих проблем центр тяжести переносится от диахронического на синхроническое изучение языков: как типологические классификации, так и универсальные закономерности в основном носят синхронный характер.

Попытки типологической классификации языков по своей направленности отличаются от поисков языковых универсалий. В то время, как в качестве универсалий стремятся выделить общие для всех языков закономерности, отношения и признаки, типологическая классификация языков учитывает как схождения, так

¹ Доложено на симпозиуме «Типология I» в Сегеде (Венгрия) 28. VIII. 1968 г.

² A. Schleicher, Sprachvergleichende Untersuchungen. I, Zur vergleichenden Sprachgeschichte, 1849.

³ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale. Сб. Linguistique historique et linguistique générale, I, 1921, стр. 11.

и расхождения между языками. На наш взгляд, этому различию между типологией и универсалиями не придается должного значения. Одним из следствий этого является положение о необходимости создать универсальную грамматику, якобы оправданную наличием универсалий.

Если даже отвлечься от современного состояния изученности данного вопроса, когда большинство универсалий сводится к тривиальным положениям, давая весьма незначительную информацию о структурных свойствах языков мира, и исходить из предположения, что в будущем количество выявленных универсалий возрастет, а вместе с тем увеличится и их познавательная ценность, все же разнообразные типологические классификации заставляют сомневаться в возможности универсальной грамматики.

Типологические классификации показывают, что в структуре разных по происхождению языков наблюдаются не только сходства, но и расхождения весьма существенного характера. Наличие разных типов объясняется тем, что в распоряжении языков находятся разнообразные средства для выражения одного и того же содержания. Расхождения охватывают не только звуковую субстанцию языковых знаков, но и структурные и функциональные признаки языков. Эти расхождения несводимы друг к другу. Следовательно, невозможно создать единую грамматическую модель для всех языков мира. Правомерно говорить не об универсальной грамматике, а об общей грамматике в том смысле, что она будет учитывать как общие для всех (или большинства) языков закономерности синхронного и диахронного порядка, так и разнообразные типы, наблюдаемые в языках (напр., основные типы морфологической структуры слов, конструирующий предложения, именных классов, частей речи, классов фонем и т. д.).

Ниже мы остановимся лишь на некоторых вопросах типологической классификации языков.

2. Классификация языков вообще может иметь своим объектом или языковой материал, или структуру и функции языковых фактов. На материальной общности (звуковых соответствиях) основывается генеалогическая классификация языков. Типологическая классификация группирует языки с точки зрения их структурных или функциональных особенностей, проявляющихся в фонологии, морфологии, синтаксисе, семантике... Структурные признаки лежат в основе морфологической классификации, синтаксической классификации по конструкциям предложения и т. д. Функциональной является не только семантическая классификация слов, но и классификация по именным классам, концептуальная классификация Эд. Сепира, в которой языки группируются по функциям формальных или грамматических элементов и др.

На каждом из уровней анализа в основу классификации можно положить различные структурные или функциональные признаки или же комплексы взаимообусловленных признаков. Так, напр., в морфологии критериями классификации могут служить структура слов, именные классы, части речи, формоизменение имен, основные глагольные категории и т. д. Классификации, основанные на разных критериях, не совпадают: языки, попавшие в одну группу на основе одного критерия, оказываются в разных типах по другому признаку. Так, напр., в грузинском языке имеется богато развитая система падежей, в то время, как в абхазском языке имена не склоняются, но с точки зрения принципа строения слова оба языка принадлежат агглютинативному типу, хотя по степени синтеза грамматических элементов в слове они опять расходятся: слово грузинского языка является синтетическим, а слово абхазского языка — полисинтетическим.

Неодинаковое количество типов и разнообразное распределение группируемых языков наблюдается и в классификациях, принадлежащих различным уровням, если не имеем дела с взаимообусловленными признаками. Примером может служить морфологическая классификация языков, насчитывающая 4 типа (изолирующий, агглютинативный, флективный, инкорпоративный) в сравнении с синтаксической классификацией по конструкциям предложения, в которой И. И. Мещанинов выделял 7 типов (слово-предложение, безобъектный, посесивный, эргативный, эффективный, локативный, номинативный строи предложения)⁴.

Тюркские и иберийско-кавказские языки, как агглютинативные, попадают в один и тот же класс морфологической классификации, но в разные классы синтаксической классификации языков, так как эргативная конструкция, характерная для иберийско-кавказских языков, чужда тюркским языкам. С другой стороны, если тюркские языки противопоставляются индо-европейским, как агглютинативные языки флективным, то по синтаксическому признаку они объединяются в один тип языков с номинативным строем предложения.

Из сказанного явствует, что хотя типологические классификации затрагивают языковые системы, они не в состоянии охватить систему в целом, а группируют языки по тем или иным отдельным или внутренне тесно связанным звеньям систем.

В каждой отдельно взятой классификации количество типов незначительно. Это явление находит объяснение в том, что хотя языкам предоставлены различные возможности для выражения одного и того же содержания, однако эти возможности ограничены. Так, напр., для передачи отношений между предметами мож-

⁴ И. И. Мещанинов, Общее языкознание. К проблеме стадильности в развитии слова и предложения, 1940.

но использовать аффиксацию, внутреннюю флексию, расположение слов, редупликацию, вспомогательные слова, интонацию, ударение... Набор этих средств, используемых языком, определяет морфологический тип данного языка. Неудивительно, что в разных языках самостоятельно развиваются одинаковые типы выражения отношений. То же самое можно сказать об именных классах, которые в той или иной степени отражают деление предметов с определенной точки зрения. Таковы: деление по одушевленности и неодушевленности, по родам, по классам человека и вещей, по форме предметов и т. д. И тут естественно, если один и тот же принцип независимо применяется разными языками.

Несмотря на то, что количество типов в отдельных классификациях невелико, языки в целом могут значительно различаться друг от друга как в структурном, так и в функциональном отношении. Это вытекает из вышеотмеченного факта, что в разных типологических классификациях языки распределяются различно, и, следовательно, разные классификации не совпадают. Если их накладывать друг на друга, получим множество пересекающихся и расщепляющихся классов языков. А если сравнить два или больше языков в целом, то вся совокупность их структурных и функциональных особенностей выявит большое количество расхождений (наряду с совпадениями по другим признакам).

В связи с вышесказанным следует разграничить типологическую классификацию языков по определенному признаку или комплексу признаков от тех случаев, когда дается типологическая характеристика языков, заранее выделенных по другому принципу. С последним случаем имеем дело, когда родственные группы языков или географически соседние языки описываются типологически. Такое описание ведется на основе разнообразных типологических признаков. Для этой цели пригодны все признаки независимо от того, взаимообусловлены они или нет. Подобное сравнение допустимо не только между языками определенных групп, но между двумя или несколькими наугад взятыми языками. Ясно, что оно не приводит к созданию типологической классификации.

3. Классификация языков по основному принципу может быть или диахронической, или синхронической. Первая отражает исторические отношения между языками, вторая же группирует языки без учета их исторических взаимоотношений.

Диахронической является генеалогическая классификация, строящаяся с учетом процессов дивергенции в развитии языков.

Диахронические моменты имелись в виду, когда было выдвинуто понятие языковых союзов в Пражском лингвистическом кружке, поскольку языковые союзы признавались возникшими в процессе конвергенции, в результате взаимовлияния и сближе-

ния соседних языков. Однако языковые союзы в действительности выделялись на основе установления структурных сходств между соседними языками без выяснения причин и путей их возникновения. Между тем не отрицалось, что причиной структурных сходств может явиться не только конвергенция. Недостаточный учет принципа историзма при разработке теории языковых союзов в Пражском лингвистическом кружке привело к тому, что был утерян смысл различий между процессами дивергенции и конвергенции. Так, напр., индо-европейская семья языков Н. С. Трубецким была признана союзом, т. е. результатом конвергенции, а не дивергенции⁵, а Р. Якобсон объявил языковую семью одним из конкретных случаев языковых союзов⁶. Приходится согласиться с положением А. Мейе в его рецензии на книгу Р. Якобсона об евразийском языковом союзе, что в этой работе, согласно с тенденциями Пражской школы, факты представлены в синхронном плане⁷.

Нам думается, что попытки выделения языковых союзов в Пражском кружке потерпели неудачу. Одной из причин этой неудачи было внутреннее противоречие между замыслом, требующим диахронного подхода, и реализацией, оказавшейся синхронной. Кроме того, полагалось, что в основе каждого языкового союза будет лежать целый комплекс морфологических, синтаксических и фонологических сходжений (вместе с общими культурными словами). В действительности же оказалось невозможным создать новую классификацию, которая одновременно учитывала бы разнообразные типологические признаки. Главной причиной невозможности классификации по языковым союзам, на наш взгляд, является тот факт, что взаимовлияние своеобразно осуществляется в каждой паре языков, что исключает возможность создания каких-либо обширных группировок.

Исторической представлялась Н. Я. Марру стадильная классификация, ставящая целью установление сменяющих друг друга стадий в развитии языков. Однако Н. Я. Марр не был в состоянии выявить критерии, согласно которым следовало бы распределять языки по стадиям. Фактически схемы стадильной классификации Н. Я. Марра не являются новой классификацией, а представляют собой объединение генеалогической и морфоло-

⁵ N. S. Trubetzkoy, Gedanken über das Indogermanenproblem. «Acta Linguistica», vol. 1, fasc. 2.

⁶ R. Jakobson, Sur la théorie des affinités phonologiques des langues. «Actes du quatrième Congrès international de linguistes». Copenhague, 1938, стр. 60.

⁷ Antoin Meillet, R. O. Jakobson. К характеристике евразийского языкового союза. «Bulletin de la Société de linguistique de Paris», 1931, т. 32, вып. 3 (№ 97), стр. 7.

гической классификации языков⁸. Не останавливаясь на неприемлемости искусственного объединения двух разных классификаций, отметим, что теория Н. Я. Марра об едином глоттогоническом процессе, лежащая в основе стадильной классификации, не соответствовала реальной картине развития языков.

Согласно этой теории, все языки мира возникли из одних и тех же четырех элементов и в дальнейшем проходят одни и те же этапы или стадии развития. Ни одно из названных положений не подтверждается историей известных науке языков⁹.

4. Типологические классификации языков как правило бывают синхроническими. Таковы, например, традиционная морфологическая классификация, концептуальная классификация Эд. Сепира и др. Они группируют сосуществующие языки в определенные типы, без учета исторических отношений между ними. Попытки языковедов первой половины прошлого века рассмотреть морфологические типы, как восходящие ступени языкового развития, оказались неудачными. Выяснилось, что морфологические типы не сменяют друг друга с необходимостью, что нет никакого основания признать какой-либо тип (напр., флективный) более развитым и совершенным, чем другие (напр., агглютинативный или изолирующий). Выходит, что различия в морфологических типах представляют собой иллюстрацию различных выразительных средств языков.

Отсюда не следует, что типологические классификации не нуждаются в историческом рассмотрении. Ограничиваться при типологической классификации синхронным подходом, т. е. установлением и описанием наблюдаемых типов, так же неправомерно, как неоправдано вообще научное изучение языков сводить к их описательному анализу. Недостаточно знать, какие типы языков выявляются с точки зрения того или иного критерия. Необходимо интерпретировать типологическую классификацию, в частности, выяснить, чем объясняются сходства и расхождения между языками, представленными в классификации. Эти вопросы невозможно решать без исторического подхода.

Таким образом, даже синхронные по своей природе типологические классификации нуждаются в исторической интерпретации, необходимой для объяснения взаимоотношений между выявленными типами, а также сходств и различий между классифицируемыми языками.

5. Различия между языковыми типами могут быть вызваны разными причинами:

⁸ Н. Я. Марр. О происхождении языка, 1926. Избр. раб., т. II. Его же, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком. 1928, Избр. раб., т. II.

⁹ Подробно о разных классификациях языков см. Т. С. Шарадзе и др., Классификации языков и их принципы, 1958 (на груз. яз., с резюме на русск. яз.).

А) Как уже было отмечено, в определенных случаях они иллюстрируют многообразие средств выражения человеческого языка и, следовательно, возникают в различных языках самостоятельно.

Примером этого являются, кроме вышеупомянутых морфологических типов, различные группировки по именным классам, различным типам фонологических систем языков и т. д.

В подобных случаях между различными типами или языками, фигурирующими в различных типах, не имеется исторических взаимосвязей.

Б) Разные типологические классы языков представляют собой различные этапы развития единого процесса.

Примеры данного случая часто встречаются в родственных языках, но наличие их не исключается и в неродственных языках. Так, в иберийско-кавказских языках наблюдаются три типа спряжения глагола: I классное, когда глагол изменяется по грамматическим классам¹⁰, II классно-личное, когда помимо классовых формантов имеются и личные, III личное, где глагол спрягается лишь по лицам. Эти три типа представляют собой три следующие друг за другом этапы в развитии спряжения глагола иберийско-кавказских языков. Первичным является классное спряжение, вторичным — классно-личное, третьичным — личное¹¹. Отсюда никак нельзя заключить, что и в других языках личное спряжение возникло из классного.

Другой пример представлен в образовании грамматического числа в неродственных языках. Во многих языках имеются два грамматических числа: единственное и множественное; но известны языки, различающие три числа: единственное, двойственное и множественное (напр., греческий, старославянский), а также языки с четырьмя числами. Общеизвестно, что противопоставление лишь единственного и множественного чисел является более поздним явлением, чем противопоставление трех или четырех чисел. Эти типы отражают поступательный ход развития человеческого мышления от конкретного к абстрактному.

В) Наконец, типологические различия в языках возникают в результате разнообразных изменений одинаковой исходной системы. И данное явление наблюдается как в родственных, так и в неродственных языках.

¹⁰ Различаются классы человека и вещей. Этот последний, к которому относятся и животные, со своей стороны может делиться на 2 класса. А в класс человека могут выделяться подклассы, обозначающие мужчин и женщин, — результат позднейшей реинтерпретации.

¹¹ А р и Ч и к о б а в а, Основные типы спряжения глаголов и их исторические взаимоотношения в иберийско-кавказских языках. Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов. 1960.

Случай такого расхождения имеем в фонологических системах гласных картвельских языков. В сванском языке система гласных намного сложнее, чем в грузинском и занском (мегрело-чанском) языках. Одним из проявлений этой сложности являются умлаутизированные гласные (ä, ö, ü, ǟ, ȫ, ǖ), которых нет ни в литературном грузинском языке, ни в занском. Умлаутизированные гласные в сванском языке образовались вследствие частичной ассимиляции заднеязычных гласных (а, о, u) с переднеязычными (е, i)¹². Следовательно, различию предшествовало единство.

Другой пример: субъект третьего лица глагола оформился в картвельских языках позже, чем субъект 1 и 2 лиц. Этот процесс по-разному осуществился в данных языках: в сванском третье лицо оказывается немаркированным, а грузинский и занский для обозначения третьего лица субъекта прибегли к суффиксации, что представляет собой аномалию в общей системе префиксального образования лиц. Не исключено, что и в данном случае не обошлось без влияния индоевропейских, быть может индо-европейских, языков, с суффиксальным образованием лиц¹³.

Данный пример показывает, что расхождения, наблюдаемые в родственных языках, в ряде случаев восходят к иноязычному влиянию.

Если в случае (А) исторические взаимоотношения между языковыми типами или самими языками исключались, то в случаях (Б) и (В), как видно из примеров, можем иметь дело с исторической преемственностью типов в процессе языкового развития или же с определенными историческими взаимоотношениями между конкретными языками. Разграничивать вышеотмеченные случаи порой весьма трудно. Во всяком случае, такое разграничение совершенно невозможно без учета истории соответствующих языков.

б. Типологически общие черты между языками также могут быть обусловлены разными причинами:

А) Они могут быть результатом общего происхождения, так как родственные языки долго сохраняют некоторые типологические черты, унаследованные ими от языка-основы.

К таким устойчивым чертам принадлежит морфологический принцип строения слова. Тот факт, что индо-европейские языки в основном являются флективными, а иберийско-кавказские — агглютинативными, находит объяснение в морфологическом строе исходных языков-основ каждой из названных семей. Однако приходится не забывать, что за длительный период эволюции даже морфологический тип языков может полностью изме-

¹² А. Ш а н и д з е, Умлаут в сванском языке. Сб. «Арли». 1925.

¹³ А р н. Ч и к о б а в а, Древнейший показатель субъекта третьего лица в картвельских языках. ИЯИМК, 1940, т. V—VI, стр. 15—16.

ниться, вследствие чего в родственных языках изначально типологическое сходство сменяется расхождением. В качестве примера можно назвать дефлексацию новых индо-европейских языков вместе с переходом от синтетического строя к аналитическому¹⁴.

Типологические сходства в родственных языках не всегдазначальны, в определенных случаях они возникают и после дифференциации, что можно объяснить двумя причинами:

а) В языке-основе до его дифференциации зародились определенные тенденции, которые впоследствии одинаково реализовались в возникших из него родственных языках.

б) Поскольку в основе родственных языков лежит единая исходная система языка-основы, то в них независимо друг от друга возникают некоторые сходные структурные признаки.

По-видимому, к последнему случаю следует отнести образование множественного числа в языках с именными классами иберийско-кавказских языков. В большинстве названных языков во множественном числе налицо процесс морфологической нейтрализации вследствие генерализации одного из показателей класса вещей¹⁵. Однако разные языки, входящие даже в одну и ту же группу данной семьи, неодинаково реализуют данный процесс.

Таким образом, родственные языки или сохраняют общие типологические признаки, характерные еще для их языка-основы, или же образуют ряд одинаковых черт в последующем периоде самостоятельного развития.

б) Одним из основных факторов возникновения типологических сходжений являются процессы конвергенции. При конвергенции следует различать два случая:

а) Когда язык (или группа языков) влияет на другой (или другие языки), насаждая в них свои особенности. Как известно, подобным влияниям подверглись индо-европейские языки — армянский и осетинский — в окружении иберийско-кавказских языков. Напр., переняв специфические для иберийско-кавказских языков абруптивы, армянский создал троечную систему смычных согласных.

Весьма интересен факт об агглютинативном характере склонения имен в осетинском языке. В отличие от других индо-европейских языков, в осетинском при склонении корни не изменяются, показатели падежей совпадают в единственном и множе-

¹⁴ Именно из-за возможности таких изменений (а также оттого, что одинаковые структурные черты независимо возникают в неродственных языках) структурно-типологические сходжения или расхождения не имеют доказательной силы при установлении родства языков.

¹⁵ А. С. Чикобава, О процессах нейтрализации и генерализации в грамматических классах иберийско-кавказских языков. Тезисы XXIII науч. сессии Института языкознания, АН Груз. ССР, 1967.

ственном числе, формант множественного числа ставится между корнем и окончанием падежа. Этот тип склонения полностью совпадает с агглютинативным склонением иберийско-кавказских языков. Предполагается, что он возник в осетинском под влиянием этих последних¹⁶.

Как видно на данном примере, влияние языков друг на друга имеет два аспекта: с одной стороны, оно может привести к типологическому расхождению в языках, доселе сходных (напр., в родственных языках), одновременно влияние может создать сходства в языках, которые не были типологически однородными.

б) В процессе конвергенции в соседних языках зарождаются сходные типологические признаки. В таких случаях имеем дело с распространением инноваций, которые охватывают более или менее обширный ареал контактирующих языков.

Примером могут служить своеобразные заглазные формы в картвельских языках. Эти формы (заглазное III, заглазное IV и сослагательное IV) по сравнению с аналогичными по функции формами III группы времен (заглазн. I, заглазн. II и сослагат. III) представляют собой новое образование. Они встречаются в западно-грузинском ареале, включающем некоторые диалекты грузинского языка, а также занский и сванский языки¹⁷. Несмотря на сходные черты, в функциях и образовании названных форм имеются такие расхождения не только в разных языках, но даже в диалектах одного языка (напр., в чанском и мепрельском), что напрашивается мысль не о влиянии одного языка на другие, а об общем основании, которое действует в данных языках в разное время или одновременно¹⁸.

В лингвистической литературе приведено множество фактов, распространенных в определенных ареалах, включающих значительное количество языков.

Оба вышерассмотренных случая конвергенции могут иметь место как в родственных, так и в неродственных языках.

в) Типологически сходные черты в языках возникают и в результате параллельного, т. е. самостоятельного развития. О причине этого явления уже говорилось выше: языковые средства выражения ограничены, поэтому в разных языках независимо развиваются одинаковые типологические признаки. В иных случаях играет роль и то обстоятельство, что языковые категории в той или иной мере отражают отношения между явлениями объективного мира (напр., категории числа, времени, грамматических классов и т. д.).

¹⁶ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор. М.—Л. 1969, стр. 27.

¹⁷ Г. В. Рогова, Формы четвертой группы времен и наклонений глаголов в картвельских языках. Ибер.-кавказ. языкозн., 1953, т. V.

¹⁸ В. Т. Топурица, К вопросу об общности грамматических новообразований в картвельских языках. Ибер.-кавказ. языкозн., 1954, т. VI.

Кроме вышеуказанных случаев примерами самостоятельно возникновения сходных типов в разных языках являются: эргативная конструкция предложения в иберийско-кавказских, палеоазиатских и некоторых других языках, номинативная конструкция в индо-европейских и тюркоких языках, агглютинативный строй в тюркских и иберийско-кавказских языках и т. д.

Самостоятельно возникли в германских языках, с одной стороны, и в сванском, с другой, умлаутизированные гласные. Любопытно отметить, что сходство в данном случае простирается дальше фонологических систем названных языков: и в германских языках и в сванском после отпадения суффиксов, вызывающих умлаут, противопоставление умлаутизированных и неумлаутизированных гласных стало нести морфологическую нагрузку.

7. Выше мы попытались показать, что типологические сходения и расхождения в языках могут иметь различное происхождение. Во-первых, в обоих случаях может быть налицо или отсутствовать историческая взаимосвязь между типами или языками. Необходимо разграничить эти случаи друг от друга. Как было отмечено, вопрос об исторической связи между морфологическими типами в процессе языкового развития в лингвистике был решен отрицательно. Но сама постановка данного вопроса представляется закономерной. Только после исключения возможности исторических взаимосвязей между морфологическими типами стало возможным утверждать противоположное.

Если между типологическими группами не оказывается исторических связей, отсюда не следует, что конкретные языки не могут трансформироваться из одного типа в другой. Более того, именно в таких случаях исключены однозначные переходы (напр., изоляция → агглютинация → флексия), следовательно возможны движения в разных направлениях. Действительно: потеря флексии приближает ряд индо-европейских языков к изолированным, с другой стороны, в некоторых из тех же индо-европейских языков (напр., в славянских) развиваются агглютинативные образования. В агглютинативных языках, со своей стороны, могут возникнуть флективные построения (напр., в сванском языке) и т. д. Конкретная история каждого языка должна дать ответ на вопрос, что является для данного языка первичным, что — вторичным и каким путем возникли те или иные типологические признаки.

Что же касается тех случаев, когда между типами или языками подтверждаются исторические взаимосвязи, здесь дело обстоит сложнее. Как было показано, все процессы, наблюдаемые в развитии языков (каковы: различные виды дивергенции, конвергенции, параллельного развития) так или иначе отражаются в типологических признаках языков. Они вызывают или сходения или расхождения в языках. Поэтому без учета истории вы-

деленных группировок или конкретных языков невозможно извлечь достаточную информацию из типологической классификации языков.

Разъясним эту мысль на простых примерах: при классификации языков с точки зрения склонения будет выделяться группа языков, не имеющих склонения. В эту группу попадут абхазский и французский языки. На этом синхроническая классификация останавливается. Но для более глубокого изучения вопроса необходимо проследить историю склонения в каждом из названных языков. История за сходными чертами вскрывает глубокие расхождения: во французском языке, восходящем к вульгарной латыни, в прошлом имелась богатая система падежей, которая впоследствии исчезла. А в абхазском, который является агглютинативно-полсинтетическим языком, система склонения не была выработана; отсутствие склонения в этом языке компенсируется глагольными формами, выполняющими функции основных падежей. Без учета этих особенностей истории каждого языка, познавательная ценность типологической классификации будет мизерной.

К тому же заключению приводит следующий пример: в картвельских языках, так же как и в ряде индо-европейских языков (напр., в английском) ныне не имеется грамматических родов (именных классов). Но отсутствие грамматических классов в картвельских языках, как выяснилось, явление вторичное: в них различались именные классы человека (личности) и вещей¹⁹, а в индо-европейских языках имелись классы одушевленных (с последующим делением на мужской и женский роды) и неодушевленных. И в данном случае расхождение, имевшее место в прошлом, более значительно, чем нынешнее схождение. Учет предшествующего состояния необходим и потому, что в языках обеих семей, утерявших грамматические классы, остались пережитки характерных когда-то для каждого из них категорий.

Наконец, необходимо отметить, что в пределах одной типологической классификации могут встретиться все вышеописанные случаи.

Из всего вышеоказанного следует, что синхронная классификация языков недостаточна. После выявления структурных типов и распределения языков по этим типам возникает ряд вопросов, решение которых требует вмешательства истории, требует диахронического анализа. И в этом случае синхронное и диахронное изучение переплетаются так же, как и вообще при исследовании языков с других точек зрения.

¹⁹ И. Джавахишвили, Первоначальная природа и родство грузинского и кавказских языков. 1937; Арн. Чикобава, Древнейшая структура именных основ в картвельских языках. 1942.

ბ. ფოჩხვა

ლექსიკური დუბლეტები «ლალატის» თარგმანებში*

I

1. დიალექტიკური ლექსიკის საერთო ენასთან ურთიერთობის გასათვალისწინებლად საინტერესო მასალას იძლევა ერთი დედნის სხვადასხვა თარგმანთა ურთიერთშედარება და ლექსიკური დუბლეტების¹ გამოვლენა. ასეთი თარგმანები ქართულში რამდენიმეა. ჩვენ დუბლეტთა დაჯგუფებისა და წინასწარი ანალიზისათვის შემოვიფარგლეთ «ლალატის» თარგმანებით. არჩევანი იმით არის გამოწვეული, რომ ხელთა გვაქვს ოთხი თარგმანი თითქმის ერთდროულად შესრულებული ოთხი გამოცდილი ლიტერატორის მიერ; საგულისხმოა, რომ ამათგან ორი დასავლელია, ორი კი — აღმოსავლელი; ნაწარმოები ქართულ სინამდვილეს შეეხება და დაწერილია ქართველის, ალ. სუჰბათაშვილის მიერ.

ალექსანდრე სუჰბათაშვილი (1857—1927) დაიბადა ტერის ვუბერნიაში, დედულეთში; იზრდებოდა თბილისში, მამის ოჯახში, რომელიც სუჰბათაშვილის ბიოგრაფის ცნობით ადგილობრივი ინტელიგენციის ერთ-ერთ ინტელექტუალურ ცენტრს წარმოადგენდა და სადაც, სხვათა შორის, არაიშვიათი სტუმარი ყოფილა ილია ჭავჭავაძეც. თბილისში გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ ალ. სუჰბათაშვილი შესულა პეტერბურგის უნივერსიტეტში, იურიდიულ ფაკულტეტზე, მაგრამ მოწაფეობიდან გამოყოლილს თეატრით გატაცებას საბოლოოდ გადაუძლევია და უნივერსიტეტის დამთავრების ნაცვლად უკანასკნელი კურსის სტუდენტი, პეტერბურგშივე სახელმძღვანელო საკლუბო სცენის მსახიობი (იუჟინის ფსევდონიმით), მოსკოვში გადასულა. 1882 წლიდან სუჰბათაშვილი სახელგანთქმული მცირე თეატრის წამყვანი მსახიობი, ხოლო 1909 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე, 1927 წლამდე, ხელმძღვანელიც იყო.

* მოხსენდა ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილებას 1965 წლის 23 ნოემბრისა და 1966 წლის 28 ოქტომბრის სხდომებზე. იბეჭდება შემოკლებით.

¹ «ლექსიკური დუბლეტები» არის ბგერითად განსხვავებული, მაგრამ მნიშვნელობით იგივეობრივი სიტყვები.

სტუდენტობის წლებშივე იხვეკს სახელს ალ. სუმბათაშვილი როგორც დრამატურგი; მისი მრავალრიცხოვანი პიესები წარმატებით იდგმებოდა მოსკოვის, პეტერბურგისა და სხვა ქალაქების სცენებზე.²

ყველაზე პოპულარული — და ალბათ ასეთი პოპულარობის ღირსიც — ალექსანდრე სუმბათაშვილის პიესათა შორის იყო „ღალატი“, დრამატული ლეგენდა საქართველოს წარსულიდან“. „რაფაელისა“ და სხვა პიესებისაგან განსხვავებით „ღალატი“ თითქმის ერთი ამოსუნთქვით იყო დაწერილი. თვით ავტორი ასეთ ცნობას იძლევა: „1903 წლის 20 ივნისს, დღის გარდაცვალების დღეს, დაიწყო „ღალატის“ წერა; დაამთავრე იელისის ოც რიცხვებში... ავგისტოში წაუყიფებ დასს, რომელსაც პიესა მეტად მოეწონა... მეორე თეატრში (სპექტაკლს) განსაკუთრებული წარმატება ჰქონდა“...

ავტორი არ აპარბებს.

მეორე თეატრი ამ დროისათვის ერთგვარ შემოქმედებით სიძნელეებს განიცდიდა (სხვათა შორის, ჩანს, ამ სიძნელეებმა დააჩქარა სამხატვრო თეატრის შექმნაც). ამ სიძნელიდან გამოყვანა შეეძლო, პირველ ყოვლისა, თეატრის სტილისათვის შესაფერის რეპერტუარს, კარგ პიესას. ასეთი პიესა „ღალატი“ აღმოჩნდა.

მაშინდელი პრესა პიესას და სპექტაკლს მაღალ შეფასებას აძლევს: „ბოლოს და ბოლოს მეორე თეატრმა იპოვა თავისი საბრძოლო პიესა და დიდსა და საყოველთაოდ აღიარებულ წარმატებას მიაღწია“. „ღალატი“ დიდი გამარჯვებაა როგორც ავტორისა, ისე შემსრულებელთა მეტი წილისა“...

„ღალატმა“ ერთხელ კიდევ მისცა საშუალება გამოეცლინათ დიდი ნიჭი სახელოვან რუს მსახიობებს — ერმოლოვას, საეინას, იაბლოჩკინას... სარა ბერნარი თავის რეპერტუარში საუკეთესო როლად ზეინაბის როლს მიიჩნევდა. ასევე, რუსულ თეატრში შექმნილ საუკეთესო სცენიურ სახეებს მიაკუთვნებენ ლენსკის ანანას, თვით სუმბათაშვილის ოთარ-ბეგს³.

ალექსანდრე სუმბათაშვილს ახალგაზრდობაშივე, მის პირველ წარმატებათა დროსვე უსაყვედურებდა ქართული საზოგადოებრიობა — ქართული თეატრისათვის არაფერს აკეთებო და, კერძოდ, — შენი პიესები ქართულ სინამდვილეს არ შეეხებაო.

ავტორის მოუხდა თავი ემართლებინა და პირობა მოეცა — ქართული თემატიკის დამუშავებას შეეუდგებო.

² დაუდგმელი დარჩა მხოლოდ უკანასკნელი პიესა — „რაფაელი“, რომელზე მე შობაძე მას ახალგაზრდობაში დაუწყია და რომელიც სიცოცხლის უკანასკნელ წუთებში დაამთავრა. ალ. სუმბათაშვილის მეუღლის ცნობით „1927 წლის 17 სექტემბერს ალექსანდრე ჩვეულებისამებრ ადრე ადგა. ამ დღეს მას სამოცდაათი წელი შეუსრულდა. მე მიუულოცე. მან თქვა — დღეს თავს განსაკუთრებით კარგად ეგრძნობ და მინდა ჩემი დაბადების სამოცდაათი წლის თავზე დავამთავრო „რაფაელი“. დავლიეთ ყავა, ალექსანდრე მიუჯდა საწერ მაგიდას, ამოიღო პორტფელიდან პიესის ხელნაწერი, მე კი, ხელი რომ არ შემეშალა, წავედი მაღაზიაში ზოგი რამის შესაძენად. როდესაც დაებრუნდი, ალექსანდრე მაგიდას უჯდა, თავი საეარძლის მაღალი ზურგისათვის მიეყრდნო, თვალები დაეხუჭა. ხელზე ხელი მოვკიდე, — ცივი იყო, მაჟა არ უცემდა. გამოვიძახეთ ექიმი, რომელმაც ალექსანდრეს სიკედილი დაადასტურა.

მაგიდაზე იღო „რაფაელის“ ხელნაწერი, გადაშლილი უკანასკნელ ფურცელზე; ბოლოში ავტორის ხელით მიწერილი იყო „დასასრული“.

³ ცნობები ამოღებულია სუმბათაშვილის პიესების უკანასკნელი (1956 წლის) გამოცემიდან (მისი წინასიტყვაობიდან და შენიშვნებიდან).

«ლალათი» სწორედ ასეთი პიესაა, დაწერილი დრამატურგის შემოქმედებითი სიმწიფის პერ.ოდში. ეს პიესა ალ. სუმბათაშვილის სხვა პიესათაგან გამოირჩევა არა მხოლოდ თემატიკურად, არამედ დამუშავების სტილითა და მაღალი ოსტატობითაც; «ლალათი» საყურადღებოა იმითაც, რომ იგი, თუმცა რუსულ ენაზეა დაწერილი, მაინც ბუნებრივად აგრძელებს ქართულ მწერლობაში და, კერძოდ, დრამატურგიაში დამკვიდრებულ ტრადიციას: «სამშობლო», «და-ძმა», «კონსტანტინე ბატონიშვილი», აკაკის ისტორიული დრამები («პატარა კახია», «თამარ ცხიერი») და ზოგი სხვა, რომელთა სახელი დღეს მხოლოდ სპეციალისტებმა იციან, ქართული სცენის რეპერტუარის ხერხემალს ქმნიდნენ რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში; ესაა სწორედ „დრამატული ლეგენდები საქართველოს წარსულიდან“, მსგავსად «ლალათისა». ოლონდ ალ. სუმბათაშვილის პიესაში ეს თემა უფრო მაღალი პროფესიულობით არის დამუშავებული, სცენის სპეციფიკის უკეთესი გათვალისწინებით. მასში, აგრეთვე, იგრძნობა ცხრაას-ხუთის წინაპროინდელი დემოკრატიული ტენდენციების ძლიერი გავლენა, ე. ი. უფრო თანამედროვეა არა მხოლოდ მხატვრული თვალსაზრისით, არამედ იდეურადაც; ამიტომ უფრო გულში ჩამწელობია ქართული მაცურებლისათვის და მკითხველისათვის.

შემთხვევითი არ არის, რომ ქართული საზოგადოება აღფრთოვანებით შეხედა «ლალატს» («უნდა ვემთხვიო იმ მარჯვენას, რომელმაც «ლალათი» დაგვიწერაო» — აკაკის სიტყვებია). საყურადღებოა, რომ ერთდროულად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ორი კვალიფიციური ლიტერატორი შეუდგა «ლალათის» თარგმნას და ორივე თარგმანი ერთდროულად გამოვიდა: კოტე მესხის თარგმანს ცენზურის ვიზა 1903 წ. 17 დეკემბრის თარიღით უხის, გ. ვიფშიძისას — 19 დეკემბრის თარიღით (მცირე შეატრში «ლალათის» პრემიერა 19 ნოემბრს შემდგარა). «ლალათი» თარგმნა აგრეთვე აკაკიმ (1905 წელს) და ნ. ავალიშვილმა (1906 წელს). ისიც ცნობილია, რომ «ლალათის» თარგმნას ეპირებოდა ივანე მაჭავარიანი და თვით ილია ჭავჭავაძე, თუმცა ილიას ამ დროს უკვე აღებული პქონდა ხელი ლიტერატურულ მუშაობაზე.

2. როგორც ვთქვით, თემატიკურად და ქანრობრივად „ლალათი“ ქართული ისტორიული დრამების ხაზს აგრძელებს. ჭამართლიანად მიუთითებდა აკაკი — „ალ. სუმბათაშვილი ქართველი რომ არ ყოფილიყო, «ლალატს» ვერ დაწერდაო“.

ქართული ისტორიული დრამების ენობრივი მასალა ჩვეულებრივი სასაუბრო ქართულიაგან იმით გამოირჩეოდა, რომ უფრო მწიგნობრული იყო და გადმოსაცემის, შინაარსის შესაბამისად ძველი საქართველოს ყოფასათვის დამახასიათებელ ლექსიკას შეიცავდა; ბუნებრივია, რომ «ლალათის» გადმოქართულებისას მთარგმნელები ამავე ლექსიკურ მასალას იყენებენ, ამიტომ არა მხოლოდ თემატიკურად და ქანრობლივად, არამედ ენობრივადაც «ლალათის» ქართული თარგმანები ორიგინალურ ქართულ ისტორიულ დრამებს ენათესავენ.

ეგვევ გარემოება განსაზღვრავს თარგმანთა ურთიერთმსგავსებას.

მაგრამ მსგავსების გვერდით სხვაობაც არის და ეს განსხვავება ზოგჯერ მეტად მნიშვნელოვანია.

ეს შეეხება უწინარეს ყოვლისა ორ პირველ თარგმანს: გ. ყიფშიძისა და კ. მესხის თარგმანები ბევრ რაშიმე გაიჩრევა ერთმანეთისაგან. ეს გარეშობა თავის დროზე ერთი ზედმეტი მიზეზი გამხდარა იმ უთანხმოებისა, რომელიც ცხრაასთან წლებში ქართული თეატრის მოღვაწეთა შორის არსებობდა და რომელმაც შემოქმედებითი კოლექტივი გათიშვამდე მოიყვანა; დასის ერთი ნაწილი გ. ყიფშიძის თარგმანით დავამდა თურქმე პიესას, მეორე — კ. მესხის თარგმანით. ამასთანავე თითოეულ მათგანს თავისი თავგამოდებული დამკველი და მოწინააღმდეგე ჰყოლია. საქმე იქამდე მისულა, რომ საგანგებო კომისიას შეუდარებია ერთმანეთთან ხსენებული თარგმანები იმის გასარკვევად. თუ რომელი მათგანი იყო უფრო ზუსტი და სცენაზე დასადგმელად უკეთესი. კომისიას უპირატესობა გ. ყიფშიძის თარგმანისათვის მიუნიჭებია (მაგრამ აზრთა სხვაობას, ჩანს მერცე უჭონია ადგილი: 30—40 წლის შემდეგ ნუცა ჩხეიძე თავის მემუარებში აღნიშნავდა — სცენისათვის მესხის თარგმანი სჯობს).

კომისიის დასკვნა უსაფუძვლო არ ყოფილა: კოტე მესხის თარგმანი ყიფშიძისას იმტომაც ვერ გაუწევს მეტოქეობას, რომ მასში მნიშვნელოვანი ხარვეზებია: ავტორისეული რემარკები მესხს მერად შეუყვებია, ხშირად გამოუტოვებია კიდევ; შემოკლებულია დიალოგების ტექსტიც, ზოგიერთი მონოლოგი სრულიად ამოღებულია. ჩანს, პიესას თარგმნიდა მომავალი დადგმის რეჟისორი და ადევრატური თარგმანის ნაცვლად სარეჟისორო ეგზემპლარი მივიღეთ. თარგმანს ზოგი სხვა ნაკლიც უჭონდა: არაზუსტად იყო ნათარგმნი ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ადგილი; ერთ მათგანზე აკაკიცი იუთითებს⁴.

მაგრამ აკაკის არც გ. ყიფშიძის თარგმანი აქმაყოფილებდა საესებით: კ. მესხისა და გ. ყიფშიძის თარგმანთა გამოქვეყნების შემდეგ აკაკი თვით შესდგომა ჯალატისა თარგმნას; და თუ ავტორისეულ რემარკებში მაინცა და მაინც დიდი ცვლილებები არ შეუტანია გ. ყიფშიძის თარგმანთან შედარებით, სამაგიეროდ პერსონაჟების ენა მას საფუძვლიანად გადაუმუშავებია, რათა სასაუბრო ენასთან მერად დაეახლოვებინა: ყიფშიძის თარგმანი ბევრ შემთხვევაში მძიმე მწიგნობრული ენით არის შესრულებული და აკაკის შესწორებები პირველ ყოვლისა მას შეხებია. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ აკაკის, ჩანს, ორივე (გ. ყიფშიძისა და კ. მესხის) თარგმანი ელო წინ და ბევრ შემთხვევაში ყიფშიძის თარგმანთან შედარებით მესხისეულისათვის მიუცია უპირატესობა. აკაკის თარგმანი თავის დროზე არ დაბეჭდილა. პირველად გამოქვეყნდა 1949 წელს აკაკის თხზულებათა V ტომში (რედაქტორი ი. გრიშაშვილი), მოღწეული გადაუთეთრებელი ცალის მიხედვით.

1906 წელს გამოქვეყნდა «დალატის» მეოთხე თარგმანი, შესრულებული ნ. ავალი-შვილის მიერ.

⁴ „როდესაც გლახა ანანია დედოფალს ელაპარაკება ალეგორიულად, ვითომდა ცხენებზე, მაგრამ ნამდვილად კი მეფის მეჭვიდრეზე აგულისხმებს, სხვათა შორის, ამბობს: მის ძარღვებში, ე. ი. ირაკლის ძარღვებში ერთი წვეთი არც სპარსული და არც არაბულისა ურევია-რაო. ჩვენებურია და მის ძარღვებში სდღღს მეფური სისხლი მეჩვიდმეტე ჩამომავლობისაო. კოტე ყიფიანმა, რომელიც ამ ანანისას როლს თამაშობდა, სთქვა: ამირველ ნახვავევე შეატყობ, რომ ჩვიდმეტი მეფის საჭინიბოს მოდგმისაო. მე გავოცდი და რომ ვკითხე ყიფიანს, ეგ რას ნიშნავს-მეთქი? — არა მესმის-რაო, მიპასუხა, — მაგრამ თარგმანში ასე სწერია და რეჟისორიც ძალს მატანსო; აი, როგორ უჭონდა წგნებული პიესის აზრი ბ-ნ კ. მესხს, როგორც მთარგმნელს...“ (იხ. აკაკი წერეთელი, თხზულებათა სრული კრებული თხუთმეტ ტომად. ტ. XIV 1961, გვ. 213—214).

ამრიგად, დღესდღეობით ხელთა გვაქვს ოთხი თარგმანი, შეგვიძლია შევედაროთ ისინი ერთმანეთს, ვიმსჯელოთ მათი ღირსებისა თუ ნაკლის შესახებ როგორც მთლიანად, ისე ცალკეული გამოთქმების მიხედვით.

თუ თარგმანთა წინასწარს ზოგად დაწასიათებას მოვინდომებთ, შეიძლება აღგვენიშნა ყ ი ფ შ ი ძ ი ს ე უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი ს მეტი სიახლოვე დედანთან, მეტი თანმიმდევრობა დედნის ერთი და იმავე გამოთქმების გადმოქართულებაში, ერთი სიტყვით, თარგმანის მეტი კვალიფიციურობა (რაც მოულოდნელიც არ იქნება, თუ გავისხენებთ, რომ გ. ყიფშიძე ათეული წლების განმავლობაში «ივერიის» რედაქციას განაგებდა); მაგრამ ყიფშიძის თარგმანში შეინიშნება, როგორც აღვნიშნეთ, მწიგნობრული ელემენტის სიჭარბე და ნაკლები მოქნილობა სასაუბრო ენის თვალსაზრისით.

ამ მხრივ მართლაც აქვს ერთგვარი უპირატესობა კ. მესხის თარგმანს, რაზედაც ნ. ჩხეიძეც მიუთითებს. კ. მესხის თარგმანი იმითაც გამოირჩევა, რომ მასში ნაკლებ იგრძნობა მესხისათვის მშობლიური დიალექტის გავლენა.

ამას ვერ ვიტყვით სხვა თარგმანთა შესახებ, — განაკუთრებით ნ. ავალიშვილის თარგმანის შესახებ: მასში მკაფიოდ გამოხატულ ქართლიზმებს ვხვდებით.

სიტყვათშემოქმედების, სიტყვაწარმოების ფართო გამოყენებით ხასიათდება აკაკის თარგმანი, ისევე, როგორც საერთოდ აკაკის ენა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მეტი საუბრული ელფერის (წინა თარგმანებთან შედარებით) მოცემის ცდამ გამოიწვია დიალექტიზმების სიჭარბე (რასაც საერთოდ აკაკის უკანასკნელი წლების ნაწარმოებებში შენიშნავენ). ეს დიალექტიზმები განსაკუთრებით ხვდება ყურს, რაკი პიესაში მეტყველებენ ქართლელი პერსონაჟები, რომელთაც, ცხადია, აკაკისეული „იმერიზმები“ სრულებით არ შეეფერებათ.

8. ოთხივე თარგმანი შესრულებულია ერთიანი სალიტერატურო ქართული ენით, რომელსაც საკმაოდ მონოლითური ლექსიკური ფონდი ჰქონდა ამ საუკუნის დასაწყისშიც, ე. ი. «ღალატის» თარგმნის დროს. მაგრამ ყურადღებას იქცევს ლექსიკური შეხვედრები თარგმანთა ამა თუ იმ წყვილში, სხვა თარგმანებთან განსხვავებით.

ასეთი შეხვედრები გ. ყიფშიძისა და კ. მესხის თარგმანებში შემთხვევითი ხასიათისაა: თარგმანები შესრულებულია ერთდროულად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, ამიტომ ლექსიკური შეხვედრების მიზეზად ურთიერთგავლენა ვერ მიიჩნევა.

აი, რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც დანარჩენ მთარგმნელთაგან განსხვავებით გ. ყიფშიძე და კ. მესხი ორგინა ლს ერთნაირად გადმოსცემენ ქართულად: (ამოწერილია პიესის დასაწყისიდან):

Отрекся — უარჱყავ (ავალიშე.—განუღეგ/აჱკი — ხელი აიღე)

Девушки — ქალწულნი (ქაღებო/ქალიშვიღებო).

Хитрый — ცბიერი (ვერაგო/გაიძვერა) და სხვ.

გაციღებით მეტია (ჩვენი ანგარიშით — ოთხმოცამღე) და აუხსნელია მსგავსი დამთხვევები აჱკისა და ნ. ავალიშვიღის თარგმანებში: ცნობიღია, რომ ორივე თარგმანი ერთმანეთისაგან დამოუკიღებღად არის შესრუღებული: აჱკის თარგმანი ხელიწერიღის (შავის) სახით არსებობღა და, ივარაუღებღა, ნ. ავალიშვიღს მასზე ხელი არ შიღუწეღებღოდა. ნ. ავალიშვიღის თარგმანი 1906 წელს გამოქვეყნღდა; აჱკი «ღაღაღაღის» თარგმანზე მუშაობღა 1905 წელს 19 იანვრიღდან 14 აპრიღამღღე, მაშასადამე, ნ. ავალიშვიღის თარგმანი მისთვისაც უცნობი იყო. და მინც ძნელია ყვეღა ლექსიკური დამთხვევა უყოყმანოღ მივიჩნიოთ შემთხვევიღათაღ:

Уже забыли — აღარ აგონღებღათ (ყიფშიძე—უკვე დაივიწყეს/მესხი—ვიწყებენ).

Никому не дам обмануть себя — არავის მოვატყუებინებ (ვერაღინ გაბეღავს (შენს) მოტყუებას).

Упавшийся вином — ღვინით გაღეშიღი (ღვინით გამომთვრაღი/ღვინით გაღენთიღი).

Память — სახსენებღლი (ხსენებღა / ხსოვნა).

Напряженно... — გაღაღიღებით ყურსუღღებს (ყურაღღებით უღმენს).

Я прыг — ეისკუბე და... შეეხტი (ეიხტუნე/გაღმოვხტი).

Молится — ლოღეღას მოჱყეღებღა (ლოღეღობს).

Смущается — შეკრთებღა (ღაღირცხენს / მორცხეღაღ).

Смелость — გამბეღაღობა (გაბეღულეღებღა / სიმამაღცეღ).

Пир — ლხინი (ნაღი.მი).

Без схватки — უჩხუბრაღ (ბრძოღა არ მოგეხეღღოღოღღეღს).

Юноша — ჱაბუკი (ყმაწვიღი).

Надоела — მოსწყინღა (მოეწყინა/მობეზრღა / მოყირღღღა).

Я стерег коней — ეუღეღე (ეყარაულობღი / ეუღლიღი).

Пусть... меня сразу — ღამამხოს (გამაჱკროს / გაღამხეღღღს).

ღა სხვ. და სხვ.

უფრო საგულღსხმოა ლექსიკური შეხვეღრები აჱკისა და ს. მესხის თარგმანებში. არამომწურაღვი დაანგარიშებით ასსამოცზე მეტი შემთხვევა გვაჱკს ისეთი, საღაც აჱკი ყიფშიძისაგან (ღა ავალიშვიღი-

საგან) განსხვავებულად გადმოსცემს დედნის გამოთქმას და მესხისეულ თარგმანს იმეორებს.

სამასს აღემატება ნ. ავალიშვილის 'თარგმანზე გ. ყიფშიძისეულის. გავლენის შემთხვევები.

ასეთ ლექსიკურ შეხვედრებს (მესხი—აკაკი, ყიფშიძე—ავალიშვილი) უფრო საგულისხმოდ იმიტომ მივიჩნევთ, რომ ასეთ შემთხვევებში მოსალოდნელია ობიექტურად გამოვავლინოთ მთარგმნელთა მშობლიური დიალექტის გავლენა მათ სამწიგნობრო ენაზე. თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სრულებით არ არის საეაღდებულო ლექსიკური შეხვედრა ყოველთვის გულისხმობდეს საერთო დიალექტურ წყაროს. რა თქმა უნდა, ვერც იმას ვიტყვი, რომ მშობლიური დიალექტის გავლენა თარგმანთა ლექსიკური შეხვედრებით ამოიწურებოდეს.

ამიტომ, გარდა თარგმანთა შედარებისა და შემხვედრი ადგილების გამოვლენისა, რაც უპირატესად ტექნიკური ხასიათის სამუშაოს წარმოადგენს, საჭიროა საგანგებოდ იქნეს შესწავლილი თითოეული თარგმანის ლექსიკა მისი მთარგმნელის მშობლიურ დიალექტთან მიმართებით. ამ სამუშაოს შესრულება დიდად გაძნელებულია იმით, რომ სათანადო დიალექტების არამც თუ სრული ლექსიკონები არა გვაქვს, არამედ თავისებურ სიტყვათა მეტ-ნაკლებად დამაკმაყოფილებელი სიაც არ მოგვეპოვება, რომ დარწმუნებით ვილაპარაკოთ ამა თუ იმ ლექსიკური ერთეულის დიალექტურ წარმოშობაზე.

4. სანამ საჭირო მასალას ვრცლად წარმოვადგენდეთ, მიზანშეწონილად მოგვანჩია ორი ტიპობრივი მაგალითით გავათვალსაზრისოთ ჩვენი ვარაუდები და საკვლევ საკითხთა გამოვლენის გზები. ერთი მაგალითია ზიტყვა „ბ უ ჩ ქ ი“ და მისი დუბლეტები „ჩ ი რ გ ვ ი“ და „ჯ ა გ ი“; მეორეა „ქ ა ლ ი“-სიტყვის სემანტიკური ვარიანტები.

ბ უ ჩ ქ ი, ჩ ი რ გ ვ ი, ჯ ა გ ი:

საბას სიტყვის-კონაში დადასტურებულია სამივე სიტყვა.

ბ უ ჩ ქ ი მას განმარტებული აქვს როგორც 'ყეთილი ფიჩხი', მაგრამ ეს განმარტება საკმარის მასალას არ აძლევს ამ სიტყვის მნიშვნელობის გასაგებად; თვით ფ ი ჩ ხ ი განმარტებულია როგორც 'შტოვდი შეშა'. ალბათ განმარტების ('ყეთილი ფიჩხი') უემარობამ გამოიწვია მასზე 'მდგარი'-სიტყვის დართვა ინტერპოლატორის მიერ.

ჩ ი რ გ ვ ი განმარტებულია ბ უ ჩ ქ ზ ე დამყარებით: ჩ ი რ გ ვ ი საბას სიტყვის-კონის მიხედვით 'ცული (წვრილი) ბუჩქი' (ხე)' არის.

ჯ ა გ ი თავის მხრით ჩ ი რ გ ვ ი-სიტყვის მეშვეობით არის განმარტებული: ჯ ა გ ი 'წვრილი ჩირგვი'.

ეს გრად-ცია — ჩ ი რ გ ვ ი 'წვრილი ბუჩქი', ჯ ა გ ი 'წვრილი ჩირგვი'—ამ სიტყვათა ფაქტობრივი მნიშვნელობით არ დასტურდება, რაც კარგად ჩანს საბას შომდენო ლექსიკოგრაფების—ნიკო და დავით ჩუბინაშვილების—მიერ მოცემული დახასიათებდან:

ბუჩქი, ბუჩქნარი ('ზე) დაბალი ფიჩხი, კუსტ, კустარნიკ'. (ფიჩხი ნ. ჩუბინაშვილს ხვოროსტ-ად აქვს თარგმნილი, ამიტომ 'დაბალ ფიჩხალ' ბუჩქის განმარტება ზუსტი არ ჩანს).

ჩირგვი უთარგმნელად დაუტოვებია ნ. ჩუბინაშვილს, მაგრამ განუმარტავს კი როგორც 'უდი ქაგი', ხოლო სინონიმად ბუჩქი მიუწერია.

ქაგი 'შობალო ჩირგვად' არის მიჩნეული, მაგრამ ისევე კუსტ-ით არის თარგმნილი.

ტყევი-იტყვასთან ('დიდი და ხშირი ტყე') დახასიათებულია 'ტყის' ცნებიდან ამოსვლით ბუჩქიც ('დაბალი და მცირე [ტყე]'), აგრეთვე ქაგი და ჩირგვი ('[ბუჩქის] უმცირესი [ტყე]').

დავით ჩუბინაშვილი ჩირგვისა და ქაგის ნიკო ჩუბინაშვილისეულ განმარტებას იმორებს, ბუჩქის შემთხვევაში-კი სინონიმებად, ქაგვისა და ჩირგვის მიწერით კმაყოფილდება.

შეენიშნავთ, რომ ამ უქანასკნელ წლებში გამოსულ «სოფლის მეურნეობის ტერმინოლოგიაში» ზოგ შემთხვევაში მოცემულია ცდა თითოეულ მათგანს საგანგებო რუსული შესატყვისი დაეძებნოს:

ბუჩქი — კუსტ, კустარნიკ, ჩირგვი — კустარნიჩეკ, ქაგი — колючий куст. მაგრამ სხვა შემთხვევაში ეს გარჩევა დაიწეებულია — ბუჩქი და ქაგი სინონიმებად გამოდის შემდეგ ტერმინებში: ბუჩქნარი, ჯაგნარი — заросли кустарников, ბუჩქსაქრელი, ჯაგსაქრელი — кусторез.

ბუჩქიც, ჩირგვიცა და ქაგიც «ლატის» ოთხსავე თარგმანში კუსტ-სიტყვის სათარგმნელად არის გამოყენებული, ოღონდ სხვადასხვა მთარგმნელის მიერ — სხვადასხვაგვარად:

	გ. ყიფშიძე	ნ. ავალიშვილი
1.7 ⁵ (терновыи) куст	(ეკლის) ბუჩქი	(ასკილის ბუჩქი
2.2 куст	ბუჩქი	ქაგი
3.3 в кустах	ბუჩქებში	ქაგებში
4.1 кустарник	ბუჩქები	ჯაგნარი
4.2 куст	ბუჩქნარი	ჯაგნარი
4.4 куст	ბუჩქი	ბუჩქი
4.5 куст	ბუჩქი	ბუჩქი
4.6 кустарник	ბუჩქნარი	ჯაგნარი

	კ. მესხი	ააკი
1.7 (терновыи) куст	—	(ეკალ-ნარი)
2.2 куст	—	ჩირგვი
3.3 в кустах	(ბუჩქი)	ჩირგვებში
4.1 кустарник	ბუჩქები	ბუჩქები
4.2 куст	—	ბუჩქნარი
4.4 куст	ბუჩქი	ჩირგვი
4.5 куст	—	ბუჩქი
4.6 кустарник	—	ბუჩქნარი

⁵ აქაც და ქვემოთაც დამოწმების დროს პირველი ციფრი მოქმედებას აღნიშნავს, მეორე — გამოსვლას.

როგორც ეხებათ, გ. ყიფშიძე და აგრეთვე, კ. მესხი ყველგან უყოყმანოდ და უგამონაყლისოდ ბუჩქით თარგმნიან *куча*-ს, აკაი ბუჩქის გვერდით ჩირგვსაც ხმარობს⁶ ხოლმე, ნ. ავალიშვილი კი უპირატესობას ჟაგს აძლევს; არ გვხვდება ჩირგვი ავალიშვილის თარგმანში და ჟაგი აკაისაში.

ამ დუბლეტების (ბუჩქი, ჩირგვი, ჟაგი) სხვადასხვა მთარგმნელის მიერ სხვადასხვაგვარი გამოყენება შემთხვევითი არ უნდა იყოს; აი, ზოგი სხვა დამატებითი მასალა.

ცნობები ვეაქას სიმფონიიდან (ინახება ზელნაწერად თბილისის უნივერსიტეტში ვეაქას კაბინეტში):

ჟაგი ვეაქასთვის ჩვეულებრივი სახმარი სიტყვაა — სიმფონიაში მისი ხმარების 40 შემთხვევაა დადასტურებული.

ბუჩქი თითხმეტყვარ გამოუყენებია ვეაქას: ვარდის ბუჩქი (ოთხყვარ), მაცვლის ბუჩქი, რცხილის ბუჩქი, ია—ბუჩქის ძირას, ია—ბუჩქებში (სამყვარ), კაკაკი—ბუჩქში, დამკენარი ბუჩქები, ბუჩქნარიანი ტყე, ბუღბუღი—ბუჩქნარში (გვხვდება აგრეთვე: ბუღბუღი ჟაგზე სტვენს), ეკლის ბუჩქები (გვხვდება ეკლის ჟაგიც). ბუჩქის ხმარების მნიშვნელოვანი წილი, როგორც ეხებათ, ლიტერატურაში მთარულ გამოქვეყნებებში გვხვდება (ვეარდის, იის, ბუღბუღის მუზობლად); ისიც საყურადღებოა, რომ ზოგ შემთხვევაში მისი მონაცელე ისევე ჟაგი ჩანს (ბუღბუღი—ბუჩქნარში და ჟაგზე, ეკლის—ბუჩქი ან ჟაგი).

ეფიქრობთ, შეეძლომ არ იქნება, თუ ვივარაუდებთ, რომ ვეაქას მეტყველებისათვის ბუნებრივია ჟაგი, ხოლო ბუჩქი პერიფერიული, ლიტერატურიდან შესული სიტყვაა, რაც შეეხება ჩირგვს, რომელიც ბუჩქთან შედარებით თავისთავად ეუთხური სიტყვა ჩანს, იგი ვეაქას ნაწერებში მხოლოდ ერთხელ უნდა გვხვდებოდეს, ისიც ჟირგვად დაბეჭდილი: ყურსუგდებს ჟირგვი, კინკარი, ათასწლოვანი მუხებნი⁷.

სამწუხაროდ, ასეთივე ამომწურავი ცნობები არა გვაქვს აკაის, ილიას და სხვა მწერლების სიტყვახმარების შესახებ. რაც შეეხება განმარტებითი ლექსიკონის სალო-კუმენტაციო ფონდს, იგი ასეთ სურათს წარმოგვიდგენს (არ გაგვითვალისწინებია მასალა ბუჩქის შესახებ. ეს სიტყვა საერთო-ლიტერატურულია და არ არის მოსალოდნელი რაიმე დამატებითი ცნობები მოგვეცეს ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის):

ჩირგვიცა და ჟაგიც თ. რაზიყაშვილისა და შ. არაგვისპირელის ციტატებში თითქმის ერთგვარი სისშირით დასტურდება (8:8, 4:6).

უპირატესად ჩირგვი გვხვდება ი. გოგუაშვილის ციტატებში (19:3), უპირატესად ჟაგი — ბაჩანას და მიხ. ჯავახიშვილის ციტატებში (5:1).

⁶ საინტერესოა, რომ მეცნარეულის დაჯგუფებისას მოსალოდნელი ბუჩქის ნაცვლად აკაი ჩირგვს იყენებს: „ადგილობრივი ხეები..., ჩირგვები... ყვაილები... მხალეულობა... სოკოები“... ჩირგვეებში ჩამოთვლილია „კაპარი ანუ ჟონჯოლი, შქერი, მოცივი, იელი, ბაბუნაჯაღა, ასკილი, ეკალა, მაცვალა“ (იხ. თხზულებათა სრული კრებული, ტ. XIII, გვ. 253).

⁷ თხზულებათა ხუროთმოძღვრება I ტ., გვ. 268. ჟირგვი მიიწინა ჩირგვად (მის ზეჟღერ დამახინჯებად) ალ. კინკარაულმა: ვეა-ჟშაჟელას მცირე ლექსიკონი, თბ., 1969. გვ. 344.

ჭ ა გ ი არ დასტურდება შემდეგი მწერლების ციტატებში: აკაკი, ბანოვანი, ი. გრიშაშვილი, ლ. გოთუა, ეკ. გაბაშვილი, ს. მგალობლიშვილი, ლ. ქიაჩელი, ა. კუმბაძე, აგრეთვე ი. ნონეშვილი.

პირიქით, მხოლოდ ჭ ა გ ი არის დადასტურებული და ჩ ი რ გ ვ ი არ გვხვდება ილიას, დ. გურამიშვილის, რ. ერისთავის, ნ. ლომოურის, შიო მღვიმელის და, აგრეთვე დ. შენგელიას ნაწერებიდან ამოღებულ ციტატებში.

აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი (მთა, კახეთი) ჭ ა გ ს აძლევს უპირატესობას, დასავლეთი საქართველო ჭ ა გ ს თითქმის უგულვებელყოფს. ჭ ა გ ი ქართლისათვისაც არ უნდა იყოს უცხო, მაგრამ ჩ ი რ გ ვ ი ს უპირატესობა აქ თვალსაჩინოა.

ამ საერთო სურათის ფონზე ვასაგებია, რომ ჭ ა გ ი ს ხმარება (ბ უ ჩ ქ ი ს გვერდით) ნ. ავალიშვილის თარგმანში შემთხვევითი არაა; ასევე არაა შემთხვევითი, რომ აკაკის თარგმანში ჭ ა გ ი არ გვხვდება. ბუნებრივია, რომ აკაკი ჩ ი რ გ ვ ი ს ა ც ხმარობს ბ უ ჩ ქ თ ა ნ ერთად, ხოლო ავალიშვილის მიერ ჩ ი რ გ ვ ი ს სრული უგულვებელყოფა მისი ლექსიკის ინდივიდუალურ თავისებურებად უნდა მივიჩნიოთ.

არსებული მასალის გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ დასახელებული სამი სიტყვიდან ბუჩქი საკუთრივ ლიტერატურული სიტყვაა, ჭაგი და ჩირგვი მისი დიალექტური დუბლეტები ყოფილა, მართალია, არა უცხო თვით სალიტერატურო ენისათვის. ერთგვარი მნიშვნელობის მქონე სამი სიტყვის თავმოყრამ (სალიტერატურო ენაში) გამოიწვია, ჩანს, სურვილი — მოეხდინათ მათი დიფერენციაცია საგნობრივი მიმართების თვალსაზრისით; მაგრამ ეს ვერ მოხერხებულა... არ შეიმჩნევა რაიმე სტილისტური სხვაობაც. დროთა ვითარებაში ქრება ამა თუ იმ სიტყვის ამა თუ იმ მწერლის მიერ მეტ-ნაკლები სიხშირით ხმარების დიალექტური საფუძველიც: თ. რაზიკაშვილისათვის ჩ ი რ გ ვ ი ჩვეულებრივ სახმარი სიტყვა გამხდარა; უკიდურესი დასავლეთიდან გამოსული მწერლებს ნაწერებში ჭ ა გ ი ც გვხვდება.

უფრო რთულია ქ ა ლ ი-სიტყვის მნიშვნელობებში გარკვევა.

ისევ საბას სიტყვის-კონით დავიწყოთ: „ღ ი ა ც ი ჩჩილით ბებრადმდე ქ ა ლ ი არს“, ე. ი. ქ ა ლ ი ს დუბლეტია ღ ი ა ც ი და აგრეთვე დ ე დ ა კ ა ც ი (რაკი საბას ლექსიკონში ღ ი ა ც ი და დ ე დ ა კ ა ც ი განმარტებათა ნაცვლად ერთმანეთთან არის გაგზავნილი: ღ ი ა ც ი 'დედაკაცი', დ ე დ ა კ ა ც ი 'ღიაცი'). სხვაგან, სახელდობრ, კ ა ც ი-სიტყვის განმარტებისას საბას სიტყვის-კონაში ქ ა ლ ი-სიტყვის სხვა მნიშვნელობაც არის გამოვლენილი: „შვილსა მამალსა მ ე და დედალსა ა ს უ ლ ი, რომელთა სიბერემდე ძესა ვ ა ე ი და ასულსა ქ ა ლ ი“ ეწოდება. ამრიგად, საბას სიტყვახმარებაში ქ ა ლ ი 'ასულსა' ნიშნავს და საზოგადოდ 'დედაკაცად'.

⁸ ჭ ა გ ი შეგვხვდა აკაკის ნაწერების მთლიანი გადათვალისწინების დროს მის ერთ ლექსში: ქ ა ლ ი ც ვ ა რ დ ი ს ჭ ა გ ი ა რ ი ს, ე კ ა ლ თ ა ნ ა ქ ე ს ყ ე ა ე ი ლ ე ზ ბ ი, ო რ შ ი ე რ თ ი ა ი რ ჩ ი ე, თ ვ ი თ ო ნ ჭ ა გ ს თ ა ვ ს რ ა ს ე ვ ლ ე ბ ი (იხ. თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, გვ. 379).

ვეფხისტყაოსანში დედაკაცი სულ ერთჯერ გვხვდება: თუცა ქმართებს დედაკაცსა მამაციასა დიდი ქრძალვა, მაგრამ მეტად უაკეთა არათქმად ყოველთვის არ უნდა იყოს დედაკაცის ღებღებანი, მაგრამ იგი ყოველთვის არ უნდა იყოს დედაკაცის ღებღებანი, მაგრამ იგი ყოველთვის არ უნდა იყოს დედაკაცის ღებღებანი; ვეფხისტყაოსანში ასე უღივსოა ჩვეულებრივი, ამჟამად გაერკელებული მნიშვნელობით იხმარება; ამასთანავე, ქალი ყველაზე ხშირად მამის გვხვდება, როდესაც ლაპარაკია ახალგაზრდა ქალზე (თინათინი, ნესტანი, ასმათი), ზოგჯერ იქნება ასე უღივსოა ღებღებანი წარმოადგენდეს: ამა მამისა სწავლასა ქალი ბრძნად მოისმინებდა (51). ღმერთმან... ყმა არ მოგეცა, ქალი გვივის (508); თუ ჩემი ქალი გინდოდა, რად არა შემაგებინე (562), შენი ქალი არად მინდა, გაათხოვე, გამარიდე (566) და სხვ. ზოგიერთ კონტექსტში თითქოს საუბარებულად არ ჩანს ქალ-ფუძის 'ახალგაზრდის' ნიშანთვისება მიეწერებოდეს: არ მონაიყო, ტყუილია, ჩვენ ესე შევიგნითა; როშაქ შეატყო ქალობა, გეერდსა წაუღაც ხენითა (1229).

ოთხთავში დედაკაცი (აგრეთვე, ამ მნიშვნელობით დედა) მრავალჯერ გვხვდება, ხშირია ასე უღივსოა, ხოლო ქალი ათიოდჯერ გვხვდება და ყოველთვის 'ახალგაზრდა ქალს' აღნიშნავს.

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში ქალი თავისი მნიშვნელობით უპირისპირდება კაცს, მამაკაცს: — 'დედაკაცს' აღნიშნავს. გავიხსენოთ ილიასული: „დედაკაცი, ეს ბრგე და ახოვანი ადამიანი, ქალად დაუადნეთი“ ილია თითქოს ამ ორი სიტყვის უკან ორ ცნებას ხედავს და უპირატესობას დედაკაცს ანიჭებს როგორც, ასე ვთქვათ, უფრო სოლიდურს. ნამდვილად, საქმე ენება არა რეალურ განსხვავებებს ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობებში, არამედ ქალის, დედაკაცის როლს თანამედროვე საზოგადოებაში.

თანამედროვე ქართულში ქალი ხშირად იხმარება 'ასულის' მნიშვნელობით და, ასევე, არაიშვითად, 'ახალგაზრდა ქალის, ქალიშვილის' მნიშვნელობით. ეს ორი უკანასკნელი მნიშვნელობა საქმოდ გაერკელებულია, მაგრამ ძირითადი მაინც პირველი მნიშვნელობა ('მდებრობითი სქესის ადამიანი, დედაკაცი') ჩანს.

დასავლურ კილოებში ქალი 'ციოლსაც' აღნიშნავს, როგორც აღმოსავლურ კილოებში — დედაკაცი; სამაგიეროდ დასავლურ კილოებში 'ასულის, ახალგაზრდა ქალის' მნიშვნელობით მას ენაცვლება ქალიშვილი.

ქალიშვილი ქართლ-კახეთშია გვხვდება, მაგრამ, ჯერ ერთი, ძირითადის, ქალის გვერდით ('ასულის' მნიშვნელობით) და მეორეც, განსხვავებული, დასავლურ კილოთათვის უცნობი მნიშვნელობით — 'ასულის შვილის' მნიშვნელობით. კაცმა რომ თქვას, აღმოსავლურ კილოებში ქალიშვილი-სიტყვაში ომონიმური წყვილი იფარება:

- ა) ქალიშვილი 'მდებრობითი სქესის შვილი' — აქ ქალი სახელობითია.
- ბ) ქალის შვილი 'ასულის შვილი' — აქ ქალი ფონეტიკურად გაცვეთილი ნათესაობითის ფორმაა.

პირველი ქალიშვილი აგებულებით მიჰყვება ვაჟიშვილი. ვაჟკაცი-სიტყვებს, მეორე ქალიშვილის ანალოგიურია მამიდაშვილი, ბიძაშვილი...

ის მნიშვნელობა, რაც ქალიშვილს დღევანდელ სამწერლო ენაში აქვს — 'ახალგაზრდა ქალი' — აღმოსავლურ კილოებში გოგონა-სიტყვით გადმოიკემა.

მიემართოთ განმარტებითი ლექსიკონის სადოკუმენტაციო ფონდს: თუმცა ზერელე ანგარიშით გოგონა «დასაეღელ» მწერალთა ციტატებში თითქმის პარობის კიდევ. (18 «აღმოსავლელი» — 21 «დასაეღელი»), მაინც, გვგონია, აღმოსავლურ კილოებში უფრო მკვიდრია ეს სიტყვა, ვინემ დასაეღურში: «დასაეღელთაგან მხოლოდ ერთი ძველი მწერალი, გიორგი წერეთელი იყენებს მას, ისიც 'მღედრობითი სქესის ბავშვის მნიშვნელობით ხმარობს ამ სიტყვას (ცხრა წლის გოგონა...); ფონდში არ გვხვდება აკაის, ეგნატე ნინოშვილის, დავით კლდიაშვილის ნაწერებში ამ სიტყვის ხმარების დამადასტურებელი ბარათები. რაც შეეხება «აღმოსავლელ» მწერალთა ციტატებს, აქ არაერთხელ შეხვდებით იაკობ გოგებაშვილის, ევას, შიო არაგვისპირელის, რაფიელ ერისთავის გვარს. ამ უკანასკნელის სიტყვახმარებაში გოგონა ნამდვილად 'ახალგაზრდა ქალი' არის და არა 'ბავშვი': ოხრავეს, გოგონა ნინოა, ქმარი იაკობავეა და ქვეყანა, შეილიცა: ქმარშვილიანი გოგონა გიორგი წერეთლისათვის წარმოუდგენელი იქნებოდა.

სამწერლო ქართულში ხმარებული ასული თითქმის მხოლოდ მწიგნობრული სიტყვაა, ტრადიციული, ძველი ქართულიდან მომდინარე, და თუ კილოებში აქა-იქ გვხვდება, სუარაუდებელია, რომ იქ „ზევიდან“ არის შესული.

სამწერლო ქართულში დედაკაცი 'მღედრობითი სქესის ადამიანის' მნიშვნელობით გვხვდება კი, მაგრამ იშვიათად, და მას ტრადიციის გარდა აღმოსავლური კილოები უჭერს მხარს.

ქალიშვილი, პირიქით, ახალი სიტყვაა სალიტერატურო ქართულში, მისი საუბრული (არა მწიგნობრული) ხასიათი ახლაც საგრძნობია. მისი ფართო გავრცელება დასავლური კილოების გავლენას შეიძლება მივაწეროთ: განმარტებითი ლექსიკონის სადოკუმენტაციო ფონდში ქალიშვილი დადასტურებულია 24 «დასაეღელ» და 11 «აღმოსავლელ» მწერალთან (ამასთანავე თითქმის მხოლოდ 'ასულის' მნიშვნელობით); საინტერესოა, რომ აგებულებით ამ სატყვის ფარდი ვაჟეშვილი სწორედ «დასაეღელებშია» ნაკლებად გავრცელებული (შეფარდება 18:8 აშქარად «აღმოსავლელთა» უპირატესობაზე ლაპარაკობს).

«ლაღის» ქართული თარგმანები სამოცი წლის წინათ არის შესრულებული გამოცდილი (თითქმის ძველმოდურიც-კი) ლიტერატორების მიერ; ამიტომ განსაკუთრებით საინტერესოა ქალი-სიტყვის გამოყენების სურათი.

ქალი თარგმანებში გვხვდება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში დადასტურებული სამივე მნიშვნელობით, ე. ი. რუსული женщина-девушка და доч-სიტყვების ფარდად. მაგრამ სხვადასხვა მთარგმნელთან განსხვავებული ვითარებაა.

Женщина. ამ სიტყვის ქართულად გადმოცემის ხუთი შემთხვევიდან ქალი სიტყვა გ. ყიფშიძეს სრულებით არ უხმარია, ნ. ავალიშვილის თარგმანში ერთხელ გვხვდება; მაგრამ ამ მნიშვნელობით ქალი ჩვეულებრივი სიტყვაა კ. მესხისათვის (მის თარგმანში დაედასტურეთ სამჭერ) და აკაისათვის (ოთხჭერ).

Женщина-ს გადმოცემენ დედაკაციოთ გ. ყიფშიძე (ხუთსავე შემთხვევაში). ნ. ავალიშვილი (ოთხ შემთხვევაში) და აკაი (ერთხელ); კ. მესხის თარგმანში დიაციოც გვხვდება.

Девушка. გ. ყიფშიძის თარგმანში: ქალი (სამჭერ) და ქალწული (ორჭერ); ნ. ავალიშვილის თარგმანში: ქალი (ხუთსავე შემთხვევაში); კ. მესხის

• ქიზიუში დაუდასტურებია სტ. მენთეშაშვილს — იხ. ლექსიკონის განყოფილების დალაქტური ფონდი.

თარგმანში: ქალი (1), ქალწული (3) და გოგონა (1); აკაკის თარგმანში: ქალი (3), ქალიშვილი (2).

დაბოლოს, ძიხ-სიტყვის სათარგმნელად გამოყენებული აქვთ: გ. ყიფშიძეს — ქალი (3) და ასული (3), ნ. ავალიშვილს — ქალი (4) და ასული (2), კ. მესხს — ქალი (6), აკაკის — ქალი (2), ქალიშვილი (3) და ასული (2).

ამრიგად, женщина, девушка, дочь «დალატის» ქართულ თარგმანში შემდეგი სიტყვებით არის გადმოცემული: ქალი, დედაკაცი, დიაცი, ქალწული, ასული, ქალიშვილი, გოგონა. სალიტერატურო ქართულში მათი სტილისტური ღირებულება სხვადასხვაგვარია. უმეტესობა სრულფასოვანი წიგნური სიტყვებია, ორი სიტყვა-კი — ქალიშვილი და გოგონა — რომლებიც ამჟამად ლიტერატურულ ენაშიც ფართოდ არის გავრცელებული, ამ სამოცი წლის წინათ («დალატის» თარგმნის დროს), დედაკაცის, ასულის და სხვ. გვერდით, საუბრულ ელფერს ატარებდა. წიგნურ სიტყვათაგან დიაცი, ქალწული და ასული ტრადიციულ-ლიტერატურული სიტყვებია და ცოცხალ მეტყველებაში წიგნიდან არის გადმოსული; დანარჩენები — დედაკაცი და ქალი — ლიტერატურულთან ერთად ცოცხალი ენის კუთვნილებაცაა, კილოებში არის გავრცელებული; ერთი მათგანი — ქალი — კილოთა ორსავე (აღმოსავლურ, დასავლურ) ჯგუფთან არის დაკავშირებული, მაგრამ სხვადასხვა მნიშვნელობით.

ამრიგად, ზემოდასახელებულ სიტყვათა ღირებულება სალიტერატურო ქართულში ასე შეიძლება დახასიათდეს:

ტრადიციულ-წიგნური: დიაცი (женщина). ქალწული (девушка), ასული (дочь), ქალი (девушка, дочь, женщина), დედაკაცი (женщина).

საუბრული: გოგონა (девушка), ქალიშვილი (девушка, дочь).

შეიძლება დაჭგუფება სხვა თვალსაზრისითაც მოვახდინოთ, კერძოდ: დიალექტური წარმომავლობის მიხედვით. ამ შემთხვევაში საერთო აღმოჩნდებოდა: დიაცი, ქალწული, ასული, დანარჩენი დიალექტთა ამა თუ იმ ჯგუფთან არის დაკავშირებული: აღმოსავლურია ქალი (девушка, дочь), დედაკაცი, გოგონა, დასავლურია: ქალი (женщина) და ქალიშვილი (девушка).

თუ ყველა დასახელებულ ნიშან-თვისებას („ტრადიციულ-წიგნური“, „საუბრული“, „აღმოსავლური“, „დასავლური“) ერთად გამოვიყენებთ, ზემოხსენებული სიტყვები ასეთ სქემაში განლაგდება:

(ტრადიციულ-) წიგნური: დიაცი, ქალწული, ასული.
(აღმოსავლურ-) წიგნური: ქალი (девушка, дочь), დედაკაცი.
(დასავლურ-) წიგნური: ქალი (женщина).
(აღმოსავლურ-) საუბრული: გოგონა (девушка).
(დასავლურ-) საუბრული: ქალიშვილი (девушка).

ეს სქემა, რათქმაუნდა, მხოლოდ დაახლოებით გამოხატავს ზოგად სურათს, ამიტომ შესაძლებელია ცალკე მთარგმნელის მიერ გამოყენებული სიტყვების მარაგი უფროდ ერთ რომელიმე დანაყოფში არ თავს-

დებოდეს და მის ფარგლებს სცილდებოდეს. ასე, (დასავლურ-)წიგნური ქალ-სიტყვით ЖЕНЩИНА-ს გაღმოსცემს «აღმოსავლელი» ნ. ავალიშვილიც, თუმცა მისთვის, რა თქმა უნდა, ძირითადია დედაქაცია. საინტერესოა, რომ (აღმოსავლურ-) საუბრული სიტყვის გოგონას გამოყენებას არ მორიდებია «დასავლელი» კ. მესხი. აკაკის თამამად შემოაქვს (დასავლურ-) საუბრული ქალიშვილი Девушка-ს ფარად, თუმცა მას არ უარუყვია (აღმოსავლურ-)წიგნური ქალი.

ის. რაც ნახევარი საუკუნის წინანდელი ვითარების ფონზე გაზოიჩნეოდა როგორც თავისებური, დღეს სალიტერატურო ქართულან ორდინარულ ფაქტებს წარმოადგენს: ქალიშვილს ახალგაზრდა ქალის მნიშვნელობით და, აგრეთვე გოგონას, ყოველ ფენის ნაბიჯზე ეხვდებით, ასევე გაბატონდა ქალი დედაქაცის მნიშვნელობით, ხოლო თვით სიტყვა დედაქაცის გამოყენება მნიშვნელოვნად შეიზღუდა: ავგუსტ ბებელის წიგნი დღეს რომ ეთარგმნათ, მას „დედაქაცია და სოციალიზმი“ აღარ ერქმეოდა.

სიტყვის საგნობრივი მნიშვნელობისაგან განსხვავებით მისი სტილისტური ღირებულების დასახასიათებლად ზემოთ გამოვიყენეთ ნიშან-თვისებათა წყვილი: წიგნური—საუბრული, ხოლო დიალექტური წარმომავლობის დასახასიათებლად—წყვილი: „აღმოსავლური“ — „დასავლური“. რა თქმა უნდა, ეს ნიშან-თვისებები უემარია ღრმა, ამომწურავი ანალიზისათვის, მაგრამ სანამ კვლევა არსებითად ნიადაგის წინასწარი მოსინჯვაა, უფრო დაწერილებითი დახასიათების არც საშუალება გვაქვს და არც აუცილებლობა იგრძნობა.

II

მ. მსგავსად КУСТ-სიტყვისა, «ღალატში» არის სხვა სიტყვებიც, რომლებსაც სხვადასხვა მთარგმნელი სხვადასხვაგვარად თარგმნის. ჭერჭერობით წარმოვადგენთ იმ სიტყვებს, რომლებიც რამდენჯერმე გვხვდება «ღალატში», ამიტომ სავარაუდოა მათ თარგმანში რაიმე რეგულარობა დადასტურდეს (ჩვენთვის საინტერესო თვალსაზრისით). ვიღებთ დუბლეტების ჯგუფს. ჩამოვწერთ ხმარების სიხშირის მიხედვით და შემდეგ აღერიცხავთ მათ გამოყენებას ამა თუ იმ მთარგმნელის მიერ.

არ ვითვალისწინებთ ისეთ შემთხვევებს, როდესაც ერთ-ერთი მთარგმნელი გამოტოვებს დედნის სათანადო ადგილს. მაგ., стоят, понурив головы. ГЛАЗА ВЗЕМАЮ: თავდახრილი დგანან და ძირს დაიკეპრებია (ყიფშიძე); თავდახრით დედამიწას დაჰყურებენ (აკაკი); თავდახრილი სდგანან, მიწას ჩასცქერიან (ავალიშვილი)- I მოქმ. ეს ადგილი ს. მესხს არ უთარგმნია. ზოგჯერ ფრაზა თარგმანში ისეა შეცვლილი, რომ ჩვენთვის საინტერესო სიტყვის ქართული შესატყვისი არაა გამოყენებული: ГЛАЗ-

я на гнездо Солеймана: დაქუერებს სოლეიმანის ბუნაგს (ყ); სულეიმანის ბუნაგს მისჩერებია (ა); ამ ბუღეს ვუტქერით (ბ); თვალს არ აშორებენ სულეიმანის ბუნაგს (აჲ) — IV, 2. აქ აკავის სიტყვისიტყვით თარგმანი არ მოუცია. глядеть-სიტყვის ქართულ შესატყვისთა დაანგარიშებისას ეს მაგალითები და სხვა მსგავსი შემთხვევები არ გავითვალისწინებია.

глядеть (глядит, глядят, глядишь, глядя, гляди...) -სიტყვის შესატყვისები შემდეგ შემთხვევებშია გათვალისწინებული:

недвижно глядит вверх: გარინდებით იცქირება მაღლა (ყ); უძრავად მაღლა იცქირება (ა); იცქირება დაშტერებით მაღლისაკენ (ბ); უძრავად მაღლა შექუერებს (აჲ) — I მოქმ....

глядит на него: უცქერის მამას (ყ,ა); უცქერის (ბ); შექუერებს მამას (აჲ) — II, 2.

глядят друг на друга:... ერთმანეთს უცქერიან (ყ,ა); შესცქერიან ერთმანეთს (ბ); ერთმანეთს შექუერებენ (აჲ) — II, 2.

глядит на Дато: უცქერის დათოს (ყ,ბ); დათოს უცქერის (ა); დაუწყებს ყურებას (აჲ) — II, 8.

страстно глядит на него: გულსიტქმით უყურებს (ყ,ა); გაოცებით უცქერის (ა); ენებიანის თვალებით უცქერის (ბ) — II, 8.

глядят друг на друга: ერთმანეთს უცქერიან (ყ,ა, ბ); შექუერებენ ერთმანეთს (აჲ) — II, 8.

тот, на кого ты глядишь: რომელსაც შენ უყურებ (ყ,ა); ვისაც უცქერი (ა); რომელსაც შენ უცქერი (ბ) — II, 10.

глядя в окна: ფანჯრებს უცქერის (ყ); სარკმლებისაკენ იცქირება (ა); სარკმელს უყურებს (ბ); ფანჯერს შექუერებს (აჲ) — III, 1.

глядит в глаза: ჩასცქერის თვალებში (ყ); თვალებში უცქერის (ა); აცქერდება (ბ); თვალებში შესჩერებია (აჲ) — III, 5.

глядит на Эрекле: შესცქერის ერეკლეს (ყ,ა); უცქერის ერეკლეს (ა,ბ) — III, 10.

глядя на Рухайю: უცქერის რუქაიას (ყ,ბ); რუქაიას უცქერის (ა); მისჩერებია რუქაიას (აჲ) — III, 10.

глядим друг на друга: შევეცქერით ერთმანეთს (ყ); ვუცქერიოთ ერთმანეთს (ა); ერთმანეთს ვუცქერით (ბ); შევეყურებთ ერთმანეთს (აჲ) — III, 11.

глядя с глубоким страданием: შექუერებს... ღრმამწუხარებით (ყ); დიდი გულშტკიენეულობით... უყურებს (ა); ღრმასიყვარულით უცქერის (ბ); შექუერებს მწუხარებით (აჲ) — IV, 2.

глядит ей в глаза: აცქერდება ისახარს (ყ); თვალებში უცქერის (ა, ბ); თვალებში შეჩერდება (აჲ) — V, 2.

глядя ей в глаза: დააშტერდება (ყ); თვალებში უცქერის (ა); თვალებში შესცქერის (ბ); თვალებში შეხედავს (აჲ) — V, 4.

не гляди так: მიყურებ მაგრა (ყ); ეგრა ნუ მიცქერი (ა,მ); ნუ მიყურებ მანგრა (აყ) — V, 4.

Зейнаб глядит на него взглядом, как бы глядела смерть: ზეინაბი ისე უყურებს, თითქოს სიკვდილს შესცქერისო (ყ); ზეინაბი იმ თვალებით უცქერის, რა თვალებითაც სიკვდილს დაუწყებდა ცქერას (ა); ზეინაბი ისე შესცქერის, თითქოს იმის წინმართლა სიკვდილი დგას (მ); ზეინაბი ისე უყურებს, თითქოს სიკვდილს შესცქერისო (აყ) — V, 4.

глядит на Метех: მეტეხისაკენ იყურება (ყ); მეტეხს უცქერი (ა); მეტეხისაკენ გაიყურება (მ); მეტეხს მისჩერებია (აყ) — V, 6.

что ты глядишь в ночную темноту: რას უცქერი ამ სიბნელეში (ყ); ამ ბნელაში რას უცქერი (ა); დამეში რას მისჩერებიხარ (მ); რას უყურებ ამ ბნელ დამეში (აყ) — V, 6.

не глядя на него: არ უყურებს (ყ); არ უცქერის (ა); არ უყურებს (გ); არც კი უყურებს (აყ) — V, 7.

не глядит на него: არ უყურებს შვილს (ყ); არ უცქერის შვილს (ა); არ უყურებს მკვდარს (მ); არც კი უყურებს შვილს (აყ) — V, 10.

долго глядит на него: დიდხანს დაჰყურებს (ყ); დიდხანს უცქერის (ა); დიდხანს შესცქერის (მ); დიდხანს დაჰყურებს (აყ) — V, 10.

როგორც ვხედავთ, глядеть-სიტყვის ფარად ცქერ-ფუძე ოთხსავე მთარგმნელს აქვს გამოყენებული (III, 10: შესცქერის — ყ, აყ; უცქერის — ა, მ); ასევე უყურებს (II, 10 — ყ, IV, 2 — ა, V, 7 — მ, V, 4 — აყ). უცქერის და უყურებს თანაბრად არის სალიტერატურო ქართულის კუთვნილება. მაგრამ თუ მთელ მასალას გავითვალისწინებთ (ამა თუ იმ ფუძის ხმარების ყველა შემთხვევას აღვრიცხავთ), ჩვენს ცოდნას ამ საკითხში მნიშვნელოვნად დავაზუსტებთ: უცქერის ყიფშიძეს გამოუყენებია 13-ჯერ, ავალიშვილს — 22, მესხს — 17, აკაკის — 1; უყურებს: ყიფშ. — 9, ავალიშვ. — 1, მესხს — 4, აკაკის — 17. ანუ: უცქერის ადმოსაელებს — 35, დასაელებს — 18, უყურებს — 10 და 21. აქ წარმოდგენილ მასალაში თვალსაჩინოა ადმოსაელებთან სიტყვახმარებაში უცქერის უპირატესობა, დასაელებებისაშია — უყურებს ს-სიტყვისა.

глядеть—სიტყვის ყველა შესატყვისის გათვალისწინება ასეთ სურათს მოგვცემს: უცქერის, ჩასცქერის, შესცქერის, იცქირება, აცქერდება — 53 შემთხვევაში არის გამოყენებული, უყურებს, დაჰყურებს, შეჰყურებს, იყურება — 31, შესჩერებია, მიჩერებულნი — 5, შეხედავს — 1, დააშტერდება — 1.

მთარგმნელთა მიხედვით:

	ყიფშიძე	ავალიშვილი	მესხი	აკაკი
უცქერის...	13	22	17	1
უყურებს...	9	1	4	17
შესჩერებია...	—	—	1	4
შეხედავს	—	—	1	—
დააშტერდება...	1	—	—	—

თუ ამ ცხრილს გავამარტივებთ, ე. ი. სიტყვებს დაეჯგუფებთ მეტ-ხაკუნის სიხშირის („ა“, „ბ“) და მთარგმნელთა წარმომადგომის („აღმ.“, „დას.“) მიხედვით, მივიღებთ:

	„აღმ.“	„დას.“	საერთო რაოდენობა
„ა“	35	18	53
„ბ“	11	27	38

„ლალატის“ ქართული თარგმანები კიდევ ათი-თორმეტი ასეთი ცხრილს შედგენის საშუალებას იძლევა.

		ყ.	ა.	მ.	აყ.
быстро, ая II, 2 II, 6 III, 4 III, 4 IV, 1 IV, 7 V, 4	სწრაფი...	4	4	—	3
	ჩქარი...	3	3	3	3
	უცებ	—	—	2	1
	მალე	2	—	—	—
	მარდი	—	—	2	—
верить (кому) I, 5 I, 5 I, 5 IV, 1 IV, 2 V, 3 V, 3 V, 4 V, 4	ენდობა...	6	4	—	2
	ერწმუნება	2	4	4	2
	სჯერა	1	—	4	3
	სწამს	—	—	—	1
победить V, 2 V, 2	ძლევს...	2	2	1	—
	დაიპყრობს	—	—	2	1
	მოგრევა	—	—	—	2
продать ('предать') I, 2 I, 4 II, 8 III, 2 V, 7 V, 7	გაყიდა	4	3	1	3
	გასცა	1	—	3	1
	გაცეალა	—	1	1	1
	ულალატა	—	—	1	—
простить III, 10 III, 10 III, 11 IV, 7 V, V, 10	შემინდებ...	2	2	3	5
	მომიტევებ...	7	1	—	—
	მაბატიებ...	—	3	3	2
	შებრალება	—	—	1	—
	უკაცრავად	—	—	—	—
рабыня I I, 3 I, 5 II, 2 II, 10 III, 4	მძევალი	7	7	1	4
	მონა	2	—	6	2
	მოახლე	—	—	—	3
	ხასა	—	—	—	1
смотреть I, 2 II, 2 II, 10 III, 7 IV, 2	უცქერის	2	4	2	—
	ხედავს	1	2	1	2
	უყურებს	2	—	—	2
	მიაჩერდება	—	—	1	1

		ყ.	ა.	მ.	აქ.
спаси	ხსნა	11	11	11	2
I, 3 I, 4 II, 8 III, 11	გადარჩენა	4	5	1	10
IV, 2 IV, 2 IV, 7 IV, 7	შველა	1	—	5	6
IV, 7 V, 7 V, 7 V, 7	გამოიყვანს	—	—	1	—
V, 7 V, 7 V, 7 V, 7 V, 7	დაიფარავს	—	1	—	—
V, 9	გაუფრთხილდება	1	—	—	—
стража	დარაჯი	12	16	6	6
I, 1, 1, 2 I, 2 I, 2	მცველი	4	—	3	3
II, 10 II, 10 III, 1	მეთვალყურე	—	—	—	6
III, 4 III, 6 III, 6	გუშაგი	—	—	5	—
IV, 1 IV, 1 IV, 2 IV, 2	ჯარი...	—	—	3	—
IV, 3 V, 3	რაზმი	1	—	—	1
	კარისკაცი	—	—	—	1
трусливый	მხდალი	2	2	1	1
I, 3 V, 1	მშიშარა	—	—	1	2
	ჯაბანი	—	—	1	—
	ლაჩარი	—	—	1	—
уїди	წადი	2	3	1	1
II, 8 III, 1	მომშორდი	—	—	1	2
	გამეცალე	1	—	—	—
	გასწი	—	—	1	—
церковь	ეკლესია	4	6	3	1
I I, 1 I, 4 II, 2	საყდარი	1	—	2	3
II, 2 III, 1	ტაძარი	1	—	1	2

ზემოთ წარმოდგენილი მასალა რომ ერთ ცხრილში გავაერთიანოთ, ასეთ სურათს მივიღებთ:

	„აღმ.“	„დას.“	საერთო რაოდენობა
„ა“ (ხშირი)	191	103	294
„ბ“ (იშვიათი)	31	110	141
ს უ ლ	222	213	435

ამ ცხრილში მოცემულია, ცნობები 13 რუსული სიტყვის (უკეთ — ფუძის) ფარდად გამოყენებული 53 ქართული სიტყვის (ფუძის) ხმარების შესახებ.

ამ სიტყვათა ხმარების 435 შემთხვევიდან ხშირი ხმარების („ა“) ჯგუფზე მოდის 294, იშვიათისაზე („ბ“) — 141.

„აღმოსავლელ“ მთარგმნელებზე — ხმარების 222 შემთხვევა, „დასავლელზე“ — 213.

ხშირი ხმარების ჯგუფიდან „აღმოსავლელთა“ წილად მოდის 191 (66%), „დასავლელთა“ წილად — 103 (34%).

პირიქით, იშვიათი ხმარების ჯგუფიდან „აღმოსავლელთა“ წილად მხოლოდ 31 (22%) მოდის, „დასავლელთა“ წილად კი — 110 (78%).

ამრიგად, ხშირი ხმარების სიტყვები უპირატესად „აღმოსავლელ“ მთარგმნელებს ახასიათებს, იშვიათი ხმარებისა — „დასავლელებს“.

„აღმოსავლელ“ მთარგმნელთა სიტყვახმარების 222 შემთხვევიდან 191 მოდის „ა“ ჯგუფზე, რაც საერთო რაოდენობის 86% არის, ხოლო „ბ“ ჯგუფზე — 31, ე. ი. მხოლოდ 14%.

„დასავლელ“ მთარგმნელთა სიტყვახმარებაში შეფარდება სხვაგვარია: 213 შემთხვევიდან „ა“ ჯგუფზე მოდის 103, ე. ი. 48%, ხოლო „ბ“ ჯგუფზე — „იშვიათზე“! — 110 ანუ 52%.

ის, რაც დამახასიათებელი აღმოჩნდა ყიფშიძე-ავალიშვილისათვის, დამახასიათებელი ჩანს საზოგადოდ საერთო ქართულისათვისაც: რაც ყიფშიძე-ავალიშვილისათვის იშვიათია (31—14%), იშვიათია საერთო ქართულშიც (141 — დაანგარიშებული მასალის 32%).

მაგრამ ეგვევ მასალა მესხისა და აკაკის სიტყვახმარებაში მთარგმნელების სრულყოფილებიან კომპონენტად გამოიყურება (52%), რაც იმის შედეგია, რომ მათ თარგმანებში სინონიმის მეტი გასაქანი აქვს. უნდა შევნიშნოთ, რომ სინონიმთა სიმრავლე ყოველთვის ღირსება არაა; მას ზოგჯერ მნიშვნელობის გაბუნდოვანება ახლავს, ე. ი. სიტყვახმარების სიზუსტის ხარჯზე არის მოპოვებული (წმრ. ზემომოყვანილ მაგალითებში *радня* — *მოახლე*-სიტყვით, *стража*-ს გადმოცემა *ჯარი*- და *ჯარისკაცი*-სიტყვებით...). ეს საკითხი საგანგებო შესწავლას მოითხოვს, მასზე აქ ვერ შეეჩერდებით. მაგრამ თავისთავად, ამ შეფასებითი მიდგომის გარეშეც, სინონიმთა სიმრავლის მიხედვით „აღმოსავლელ“ და „დასავლელ“ მთარგმნელთა განსხვავება იმის ღირსია, რომ შევეცადოთ აეხსნათ იგი. ახსნა უნდა ვეძებოთ, ჩვენი ვარაუდით, იმ ფაქტში, რომ „აღმოსავლელი“ მთარგმნელები იყენებენ შედარებით მონოლითურ ლექსიკას, რამდენადაც მათი კუთხური სიტყვები მნიშვნელოვანწილად ემთხვევა სამწერლო ქართულისას, მაშინ როდესაც „დასავლელები“ იყენებენ გარდა სამწერლო ენის ლექსიკისა საკუთარი, მშობლიური დიალექტისთვის დამახასიათებელ სიტყვებსაც, რომლებიც არაიშვიათად დიალექტურ სინონიმებს წარმოადგენენ.

ამავე ცხრილის ცნობები, დამავალი სიხშირით წარმოდგენილი, ასეთ სახეს იღებს:

191 (44 %)

110 (26 %)

103 (24 %)

31 (7%)

აქედან უხშირესია (44 %) „ა“ ჯგუფი „აღმოსავლელთა“ ხპარები-სა, ძალზე იშვიათია (7%) მათივე „ბ“ ჯგუფი.

შუა ჯგუფები ავლენს დიდ სიახლოვეს ერთმანეთთან და დიდ დაშორებას კიდურა (I—IV) ჯგუფებთან.

ეს მონაცემები, ვფიქრობთ, მიგვანიშნებს, რომ XX ს. დასაწყისის სალიტერატურო ქართულის საყრ-ველთაოდ გავრცელებულ ლექსიკაშიც კი არსე-ბობს დიალექტური დაფენება, თუნდაც არამკაფი-ოდ გამოხატული ტენდენციის სახით. იგი ადასტურებს, აგრეთვე, აღმოსავლურის უპირატეს როლს საერთო ქართული ლექსი-კური ფონდისათვის.

საინტერესოა, დაგვიდასტურებს თუ არა ამ ვარაუდს ლექსიკურ დუბლეტთა უფრო სრული მიმოხილვა.

III

7. ჩვენ აღვრიცხეთ დაახლოებით ორი ათასი რუსული სიტყვის (და გამოთქმის) შესატყვისებში „ღალატის“ სხვადასხვა თარგმანში. მაგრამ ამ მასალიდან ჩვენთვის გამოსადეგი მხოლოდ მცირე წილი აღ-მოჩნდა (დაახლოებით ორასი).

საქმე ის არის, რომ ერთი და იმავე ტექსტის სხვადასხვა თარგმა-ნში დადასტურებული ლექსიკური სხვაობა შეიძლება უბრალოდ იმათ იყოს გამოწვეული, რომ ენაში არსებობს ლექსიკური დუბლეტები და მთარგმნელი თითოეულ შემთხვევაში გამოიყენებს იმას, რომელიც მო-ცემულ მომენტში მოაგონდება: *куча*. სიტყვის სათარგმნელად აკა-კი ხან ბუჩქს იყენებს და ხანაც ჩირგვს. უნაყოფო იქნებოდა თი-თოეული გამოყენებისას დიალექტური საფუძველი გვეძებნა¹⁰. ჩვენ მიერ აღრიცხულ შემთხვევათა მეტი წილი სწორედ ამ რიგისაა.

¹⁰ ყოველი სხვაობა, რაც ტექსტში გვხვდება..., თანაბარი ღირებულებებისა როდია ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით. ვერ ვიტყვით: რაკი სინონიმებად-გამოუყენებიათ ორი სიტყვა, სხვადასხვა დიალექტის შემონატანიათ. არნ. ჩიქო-ბავა, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართულის ძეგლთა ჩვე-ნებაში: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. კრებული, მიძღვნილი აკად. ნ. ბერ-ძენიშვილისადმი. 1966, გვ. 94.

ანგარიშგასაწევია ისიც, რომ სხვაობის მიზეზს, შესაძლებელია, მთარგმნელის სტილის თავისებურება წარმოადგენს.

ისევე აკაის თარგმანებს რომ მივმართოთ:

«*расское письмо*» მას საქვეშევრდომო წერილად აქვს გადმოღებული (სხვა თარგმანებშია: ყურმოქრილი მონის და მონური). ამკარად იგრძნობა, რომ საქვეშევრდომო საკუთრივ აკაისეული სიტყვაა. აკაის სტილის თავისებურების კუთვნილებაა.

დღენის ფრაზა «*старстно, начиная ласкаться с Солей-маиом*» აკაის ასე უთარგმნია: ეგზნებ-ელერსება (სხვა თარგმანებშია: მგზნებარედელერსება, ესაყვარლება); «*Стараясь бытъ грозным*» — ცდილობს ხმა მოიძრისხანოს; «*маленькими, быстро бегающими глазами*» — წერილმოძრავთელეზიანი.

ასეთ უჩვეულო სიტყვაწარმოებასა და კომპოზიციას არაერთი ანალოგი დაეძებნება თვით აკაის სხვა თხზულებებში და ყველა ერთად აკაის სტილის ერთ-ერთ ნიშან-თვისებას წარმოადგენს.

ასევე, აკაის ინდივიდუალური სტილისტური თავისებურების კუთვნილება გამოთქმა შენთ ფეხთა საფიანდაზოდ, რომელსაც რუსულში შეესაბამება «*повергнуть к стопам твоим*» (და რომელიც სხვა მთარგმნელებს ასე გადმოუღიათ: «შენ ფეხქვეშ დამემხო», «შენ ფერხთა წინაშე დამეგდო»).

«*საფიანდაზოდ*» არამართო წარმოებით არის აკაისებური, არამედ თვით ფუძეც «*ფიანდაზო*» დამახასიათებელია აკაის სტილისათვის (და ამ თარგმან-შივე სხვაგანაც გვხვდება).

ასეთი მასალა ჩვენთვის გამოუსადეგარია, რამდენადაც ძიების საგანია არა მწერლის ინდივიდუალური თავისებურებანი, არამედ მისი ნიშობლიური დიალექტისათვის დამახასიათებელი ლექსიკის გამოვლენა.

ლექსიკურ ვარიანტებში დიალექტიზმების გამოვლენას, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ის სიძნელეც ახლავს, რომ არ მოგვეპოვება დიალექტების ლექსიკური ფონდის ამომწურავი აღწერა, რაც საშუალებას მოგვცემდა ამა თუ იმ მთარგმნელის მიერ გამოყენებული ლექსიკონი შეგვეწამებინა მისთვის და ამ გზით გამოგვეყო საერთო და განსხვავებული მასალა.

ამიტომ ჩვენ გამოვეყოფდით ისეთ სიტყვას, რომელიც სალიტერატურო ქართულისათვის მთლად ჩვეულებრივი არაა, ან რომელსაც სამწერლო ენაში დუბლეტი მოეპოვება და შემდეგ განმარტებითი ლექსიკონის სადოკუმენტაციო ფონდის მოშველიებით ვცდილობდით ამ სიტყვის გაერცელების არე დაგვედგინა. დასკვნები შესაძლებელია ამა თუ იმ სიტყვის მიმართ ბოლომდე სანდო მაინც არ აღმოჩნდეს,

რაკი სადოკუმენტაციო ფონდში, ბუნებრივია, ამ სიტყვის ხმარების ყველა შემთხვევა არ არის აღრიცხული.

8. ამოწერილი მაშალის შესახებ ცნობები ჩვენს კარტოთეკაში ასეთი თანმიმდევრობით არის მოცემული:

მთარგმნელი, დამოწმება (მოქმედებაზე და სცენაზე მითითება), დედანი (ე. ი. სათანადო რუსული სიტყვა ან გამოთქმა), სხვა მთარგმნელთა მიერ შერჩეული შესატყვისები. შემდეგ წარმოდგენილია განმარტებითი ლექსიკონის სადოკუმენტაციო ფონდში (და საჭიროების შემთხვევაში — დიალექტოლოგიურ ფონდში) დადასტურებული შეფარდება საძიებელი სიტყვის „აღმოსავლელ“ და „დასავლელ“ მწერლებთან ხმარებისა, ზოგჯერ, თუ საჭიროდ მივიჩნით, ავტორების ჩამოთვლით და ციტატებითაც¹¹. რამდენიმეჯერ თვით განმარტებითი ლექსიკონიცა გვაქვს მოშველიებული. აქა-იქ დამოწმებულია სიტყვის ხმარების შემთხვევები სადოკუმენტაციო ფონდის გარეშეც. ამას მოსდევს საჭირო შენიშვნები და დახასიათება წარმომავლობის, გავრცელების და სტილისტური ღირებულების მიხედვით.

წარმომავლობის დახასიათებისას გათვალისწინებულია — „ტრადიციულ“ სიტყვასთან გვაქვს საქმე, „აღმოსავლურთან“ თუ „დასავლურთან“. ზოგჯერ „ტრადიციულ“ სიტყვას კილოთა ერთ-ერთი ჯგუფი უმაგრებს მხარს — „აღმოსავლური“ ან „დასავლური“.

გავრცელების მიხედვით დახასიათება გულისხმობს სიტყვის მიჩნევას უკვე „საერთოენობრივ“ ოდენობად ან ჯერ კიდევ „კუთხურ“ სიტყვად.

საერთოენობრივი სიტყვები საჭიროების შემთხვევაში დახასიათებულია როგორც „წიგნური“ ან კიდევ როგორც „საუბრული“.

ზოგჯერ სიტყვას „საერთოენობრივად“ მივიჩნევთ (მისი ფართო გავრცელების გამო), თუმცა იგი ჩვეულებრივ მხოლოდ „აღმოსავლელ“ მწერალთა ან მხოლოდ „დასავლელ“ მწერალთა ნაწერებში გვაქვს.

კარტოთეკის მთლიანი წარმოდგენა არ ხერხდება, ამიტომ მხოლოდ რამდენიმე სიტყვას შოვიყვანთ სანიშნოდ.

აკაკი 2. II: ა ბ ა ჰ ე ი ვ ი (ციფშიძისა და მესხის თარგმანშია ე ი, ავლიშვილსაში ვ ჰ ე ი). ზშირად გვხვდება აკაკის ამ თარგმანში და მის სხვა თხზულებებშიც. იგი წარმოდგენილია, როგორც ცნობილია, გ. ტაბიძის ცნობილ ლექსში მხარის მხარს (ა ბ ა ჰ ე აბა ჰ ე აბა მიეცეთ მხარი მხარს) და ბევრი სხვა «დასავლელი»

¹¹ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ თ. სახოკია, თუმცა «დასავლელია», ფართოდ იყენებს ქართულ ლექსიკას. ბ. ჩხეიძე ქართლელია, მაგრამ იმერეთის მოსაზღვრე, რაც არაიშვიათად აისახება მის სიტყვახმარებაშიც.

ლელის ნაწარმოებში, ფართო გავრცელების გამო შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ეს გამოთქმა საერთოქართულში დამკვიდრების ტენდენციას იჩენს, რათქმუნდა, საუბრული ელფერი.

ყიფშიძე 3. 9: აბეზარი (მგელი სულეიმანი) ЛИТЪИ ВОЛК (აქაის და ავალიშვილის თარგმანებშია მძვინვარე). ამ (და არა 'თავომამბებრებლის') მნიშვნელობით უხმარიათ ვაჟას (აბეზარი მდინარე), ი. გოგვაშვილს (აბეზარი მებრძოლი), ილიას და —ზმნური ფორმით (აბეზრობს) — ბაჩანას. «დასავლელ» მწერლებთან (ნ. ლორთქიფანიძე, ა. ბელიაშვილი) იგი მხოლოდ 'თავომამბებრებლის' მნიშვნელობით გვხვდება. იქნებ იგი ჭერაც დიალექტურად მოსაველურა სიტყვად უნდა მივიჩნიოთ?

ავალიშვი. 4. 1: არამცნევი ნებენი е подавая вода (ყიფშიძისა და აქაის თარგმანებში — არ მიახვედრონ. ფუძე (და გამოთქმა) უქვეყლად დიალექტური — აღმოსავლური). საერთო ქართულში იგი არ გავრცელებულა. ილიას, ვაჟას და სხვა აღმოსავლელ მწერალთა ციტატების გვერდით ვხვდებით მხოლოდ ერთს დასავლურს: მონიხავს ბროლის სიმშვენიერე; მას არ უღგება აღი მწუხარე; ცრემლი არ გვაძნევეს გადამწვევტ უამზდ გადარღვეული ცეხლი მქუხარე (გ. ტაბიძე, რჩეული, 142). საერთოქართულობას ვერ დაადასტურებს გ. ტაბიძის ეს სტროფი, სადაც ჩვენთვის საინტერესო გამოთქმა (არ ამცნევეს) უფრო სიტყვიერ ორნამენტად ჩანს ნახმარი; ყოველ შემთხვევაში, ძნელია მისი საგნობრივი მნიშვნელობის დადგენა.

ავალიშვი. 1. 2: აყოენებ откладывает (ყიფშიძისა და აქაის თარგმანში ამ აღგილას გადადებაზე) ლაპარაკი, მესხს იგი ყოყმანიით უთარგმნია); 1:3: медлитხ (ყიფშიძე და აქაი წერენ: «ვაგვიანებლი», მესხი — არ ეჩქარობლი).

ყიფშიძე 1. 5: (რას) აყოენებ что же медлитх (სხვა თარგმანებშია თუურებ, აგვიანება). ეს ძველი მწიგნობრული სიტყვა ამჟამად საყოველთაოდ არის გავრცელებული, რასაც ადასტურებს სალექსიკონო ფონდში გამოქვეყნებული შეფარდებაც 10:51²; მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ 5 დასავლელიდან XIX საუკუნის მწერალი მხოლოდ ერთია — ე. ნინოშვილი, ამიტომ სიტყვას აღმოსავლურა წარმომავლობისად ვახსიათებთ.

მესხი 1. 6: თანეყოლებე посылаю по его следам (ყიფშიძე: ეგზანი მის საზვერად, ავალიშვილი: ვგზანნი იმის კვალს სიიოს, აქაი: უნდა დავადვენო კვალდაკვალ). სალექსიკონო ფონდში «გაყოლებს», «წაყოლებს» წარმოდგენილია ე. დადიანის, ნ. დოლიძის, კ. კალაძის და ე. ნინოშვილის ციტატებით. «დალატის» თარგმანში (1.1) აქაისაც აქვს ნახმარი «ყოლებს (საჩივრებს)» — с о п р о в о ж д а е т (გამოთქმა თეალს გაყოლებს ა. ბელიაშვილის გვერდით მიხ. მრეველიშვილის ციტატითაცაა დადასტურებული). ვფიქრობთ, ეს ერთ-ერთი შემთხვევაა დასავლური ფორმის საერთო ქართულში შემოტანის ცდისა. იქნებ საუბრული ელფერთაუ ხასიათდებოდეს ეს სიტყვა საერთო ქართულში.

¹² აქაც და ქვემოთაც პირველი ციფრი აღნიშნავს იმ აღმოსავლელი მწერლების რაოდენობას, რომელთა ნაწერებიდან ამოღებულ ციტატებშიც აღმოჩნდა მოცემული სიტყვა; მეორე ციფრი — დასავლეთ საქართველოდან გამოსულ მწერლებს.

დანარჩენ მასალას მხოლოდ მოკლე დახასიათებით გადმოვცემთ.

- აქ. 1. 1 (თილისმები) აჩურჩხლული — (კილია თილისმები, თილისმებშემული) დახ. ენ. საუბ.
- უ. 1. 3 ბადალი (—მსგავსი), აღმოსავლ. 19: დასავლ. 8—აღმ. ენ. საუბ.
- ა. 3. 3 ბაჟი (—მღივამე, გომური, მიწური), 16:2—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 1. 7. 4. 1 მანი (—სახურავი, ერდო, კერი)—აღმ. ენ. ტრად.
- აქ. 3. 1 ბღვირი (—ქეშა), 0:3—დახ. კუთხ.
- ა. 1. 1 ბიღები (—ულვაშები), 3:0—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
- უ. 2. 1 ბოლთახ ხეშხ (—გაიელ-გამოიელის)—აღმ. ენ. საუბ.
- უ. 1. 1 ბორბოქი (—დუღენი, შხუილი, ხბურობა)—აღმ. კუთხ.
- ა. 4. 4 ბოხჩა (—გამოკრული ხელსახოცი), 15:7—აღმ. ენ.
- უ. 4. 2 ბუნავი (—ბუღე), 19:15 (XIXს.—13:1)—აღმ. ენ.
- ა. 5. 4 ბძარავხ (—წიწნის, აწამებს), 5:0—აღმ. ენ? ტრად. წიგნ.
- აქ. 2. 2 გადაფურცუხებხ (—ხელს კრავს)—დახ. კუთხ.
- აქ. 5. 1 გადაიკარბხ (—ქეჟა-ქუხილის, ქეჟვის შემდეგ)—დახ. ენ.
- უ. 5. 7 გაეშვებინება (—გამოეგლიყება, გამოუსხლტება, ხელს გამოკლევს)—აღმ.ენ.
- უ. 5. 7. 5. 9 გათანგული, 10:7—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 5. 5 გათახსირებული (—ზარდაცემული, ურვით, გველარ-ოცხალივით), 7:1—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 5. 7 გაიდის (—გულში ჩახედავს)— აღმ?, კუთხ?
- უ. 3.11 გაუწოღებხ (—გაუშერს), 6:2—აღმ. ენ.
- აქ. 3.11 გაკოკავხ (—შებოკავს, შეახვევს, შეკოკავს)—დახ. კუთხ.
- ა. 3.10 გამოუღვება (—დაეღვენება, მისღევს), 5:1—აღმ. ენ.
- უ. 2.2 გატყურება (—გაჩნდება, ამოყოფს თავს), 3:0—აღმ. კუთხ.
- ა. 6.1 გაუხსლტება (—ხელიდან გადარჩენა, დახწევა), 6:1—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 3.11 გაუძღვება (—გამოუძღვება, წაუძღვება), 5:1 (წაუძღვება—7:11)—აღმ. ენ.
- უ. 3.9 გაფრინდი (—გასწი, გაეჟანე)—აღმ. კუთხ.
- უ. 5.9 (მუხლს ქვეშ) გამაგრული (—მუხლით უკერია, მუხლდაბქენილი), 3:1—აღმ. ენ.-საუბ.
- უ. 4.7 გოროწი (—ამაყი), 7:7 (XIXს.—4:0)—აღმ? ენ. წიგნ.
- მ. 9.2 დანაცვლება (—დაიფარავს, ენაცვლება), 1:4—დახ. ენ?, საუბ.
- ა. 4.9 (მისელას) დაეშურება (—გაიქეუვა, მიიჭრება), 7:4 (XIXს.—6:1)—აღმ. ენ. საუბ.
- უ. 2.11 დასთობხ (—დაავღებხ, თავს მიაწებებს), 22:19 (XIXს. 14:4)—აღმ. ენ.
- უ. 2.5 დაკოღილი (—დაჭრილი), 17:12 (XIXს.—14:3)—აღმ. ენ. საუბ.
- უ. 5.10 დაოსებული (—მისუსტებული, ღონემიხდილი), 14:3—აღმ. ენ. წიგნ.
- აქ. 5.1 შორხ დაურჩება (—შორხ არის)— დახ. კუთხ.
- ა. 2.2 არავიხ დაუშავებხ (—ხელს არ დააქარვს, არ ერჩის), 26: 9—აღმ. ენ?.
- უ. 1.4 დაურხული (—ჩაფიჭრებული), 3:0—აღმ. ენ. წიგნ?.
- უ. 2.5 დაცხავებული (—დაცხრილული), 7:2—აღმ. ენ.
- უ. 1.2 დამრწის (—დახეტალოვს), 16:13— აღმ. ენ. წიგნ.
- უ. 4.6 დროული (—მოზუტებული), 11:5— აღმ. ენ. საუბ.
- უ. 2.9 დუნია (—ქეყანა). 13:3—აღმ. ენ? საუბ.
- უ. 1.2. 5.1 ემუდარება (—თხოვს, ეხეწება), 19:9—აღმ. ენ. წიგნ?.
- ა. 1.2. 1.5. 5.8 ერდო (—ტერასა, აივანი), 10:5—აღმ. კუთხ. ტრად.
- ა. 1.5. 4.4 ერწუნება (—ენლობა, სქერა), 20:9—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 2.5 ესე (—აგრე, ასე), 8:1—აღმ. კუთხ.

- უ. 4,2 ებლავე (—ახლავე)—აღმ. ენ.
- უ. 1,1 ვიღრე (—მღე)—აღმ? ენ. ტრად. წიგნ.
- აკ. 5,1 ვირთხა (—ვირთავა, თავეი), 1:4 (ვირთავეა—9:2)—დას. ენ. ხაუბ.
- ა. 2, 1 ზედლატანებაზე (—ამ დროს), 6:0—აღმ. კუთხ.
- უ. 2,8 ზეაი, (—შეაი, ლენქერი), 17:14—აღმ.?, ენ.
- უ. 2,8 ზოზინობს, 4:9! (XIX ს.—4:0)—აღმ. ენ.
- ა. 1,2 ზღურბლი (კარი, ბქე). 7:13! (დიალ. ფონლის მოწმობით ეს სიტყვა გავრცელებულია მთელ აღმ. საქართველოში, დასავლეთში კი მხოლოდ ზ. იმერ.)—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
- უ. 2,1 თავგზა დაბნევა (—გზაკელი დაბნევა, ევლარა გაუგია რა, სულ არია), 10:4—აღმ. ენ. ხაუბ.
- უ. 2,1 თავპირჩამობნელებული (—პირქეშად), თავპირი—8:4—აღმ. ენ.
- ა. 5,3 დაუკანტურებს (დაუქნებს), 3:1—აღმ. ენ. ხაუბ.
- უ. 1,3 (თავს) იკატუნებს (—ცბიერობს), 10:3—აღმ. ენ. ხაუბ.
- ა. 1,3 თავჩაქინდრული (—თავდახრილი, თავჩალუნული), 10'20! (ჩაქინდრაქს—9:6, ქინდრა—2:0)—აღმ. ენ. წიგნ.
- უ. 4,5 თამაშა (—თამაში, სერი), 8:0—აღმ. კუთხ. ტრად.
- ა. 5,1 თახჩა (—უკარო ღრმა განჯინა), 9:5—აღმ.?, ენ.
- ა. 5,3 თვალი უჭირავს (—ყურს უღდებს, თვალყურს ადევნებს), 16:7—აღმ. ენ. ხაუბ.
- ა. 4,7 თვალს აუბამს (—გააქურებს, დასცინებს), 4:0—აღმ. ენ. ხაუბ.
- ა. 3,9 თვალს შეასწრებს (—თვალს მოჰკარავს, შეამჩნევს შეხედავს), 9:5—აღმ. ენ. ხაუბ.
- ა. 1,2 თოჯინა (—თოჯა, ტიჯინა)—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 1,1 ღანდობს (—შეიბრალბს; ზოგავს და ფარავს), 19:14 (XIX ს.—15:2)—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
- უ. 2,1 იპოვის (—მოიგნებს), 14:4—აღმ. ენ.
- უ. 1,5 იწყრილებს (—გაიგებს, შეიტყობს, დაუკვირდება), 2:0—აღმ. კუთხ.
- ა. 2,2 კარგ ყოფაში (—კეთილი ცხოვრება, განცხრომა), 9:2—აღმ. ენ. ხაუბ.
- ა. 2,2 კსკასი (—კისკისებს, იცინის, ხიბობს), 13:1—აღმ. კუთხ.
- აკ. 4,6 კვებ-აბედი (—ტალ-კეესი, კეესი და კაეი)—დას. კუთხ.
- აკ. 3,11 კლიტი (—გასალბი)—დას. ენ.?, ხაუბ.
- უ. 2,5 კოპებს შეიკრავს (—წარბებს შეიკმუნის, წარბშერქმელი), 6:1—აღმ. ენ.
- უ. 2,2 კუნძი (—ჯირკი), 21:14—აღმ. ენ.
- უ. 3,10. 4,6 ღამის, 27:11—აღმ. ენ. წიგნ?
- მ. 2,8 ლენქერი (—ზეაი, შეაი) — დას?, კუთხ.
- უ. 2,2 მაგოდენა ქალი ხარ (—პატარა აღარა ხარ), 12:1—აღმ. ენ. წიგნ.?
- ა. 1,3 მამსერთა (—ერთადერთი)—აღმ. ენ. ხაუბ.
- აკ. 5,4 მანგრე (—მაგრე, ეგრე)—დას. კუთხ.
- ა. 1,2 რა მანქანაა, 2:0—აღმ. კუთხ.
- უ. 3, 9 მარგილი (—სარი), 20:3—აღმ. ენ.
- ა. 2,2 მახხარა ხაზე (—უშნო, მოქდანული, იღმიკება)—აღმ. კუთხ.
- 5,9 მატანტალა (—მაწანწალა), 3:1—აღმ. ენ. წიგნ.?
- 1 მავაცერა (—მაქატა და სწრაფად მოძრაეი, წერილმოდრავთვალეუბიანი)—აღმ. კუთხ.
- უ. 1 მავატა—აღმ. კუთხ.
- ა. 2,2 მაქლაჭუნა (—მახიჯი. მიმახი), 5:0—აღმ. ენ.?, ხაუბ.
- ა. 1,1 მებისტება (—მეხი), 4:0—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.

- ყ. 5,7 მიაფურჩენებს (—გააკარწყლებს, დაფარავს), 3:1—აღმ. ენ. წიგნ.
 მ. 2,4 მიაყურებს (—ყურს უგდებს), 1:9—დას. ენ.?, საუბ.
 ყ. 2,5 მიედ-მოედება (—ამბობს, ყბედობს), 10:3—აღმ. ენ. საუბ.
 აქ. 2,1 მიეყურება (—დიდხანს სვამს)—დას?, კუთხ.
 ა. 4,7 მიიწლანება (—ტაატით მიღის, მიჩანჩალებს), 5:1—აღმ. ენ. საუბ?
 ყ. 2, 11 მიმტენარებული ხმით (—მიყრუებული ხმით, ხმის შეწყვეტით), 3:0—აღმ ენ?
 აქ. 5,1 მიმზღურობა (—გულთამხილაობა, გამკვერტელობა), 0:4—დას. კუთხ.
 აქ. 1,1 მიუტოვებს (—მიასეებს), 0:3—დას. ენ.?
 ყ. 2,5 მიფრატუნდება (მიჩანჩალებს, მილოლებს), 6:2 აღმ. ენ. საუბ.
 აქ. 4,7 შკვიდრი (—ლეილი), 0:2—დას.?, ენ. წიგნ.
 ყ. 2,10 მლაშე (—მარილიანი), 4:0—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 აქ. 4,1 მოაწრუკვიებს (—გადააყლაპებს, ცოტას დააღუეინებს), 2:1—დას.?, ენ. საუბ.
 ყ. 2,9 მოიშწვანილებს (—არ ასიამოვნებს, არ მოეწონება) (ეგვეე სიტყვა უხმარიათ ავალშვილს «ვიდრე ჰხვალ» და ო. ჩხეიძეს «ვეერანჯია»)—აღმ. კუთხ.?
 აქ. 4,7 მოიხაკლიხებს (—გაახსენდება, მოავონდება), 3:0—დას. ენ. საუბ.
 ა. 3,11 ...მოკიდებული (—დაწყებული) 8:5—აღმ. ენ. საუბ.
 ყ. 3, 11 მოსისხარი (—მძვინვარე, მხეცი). 0:71—დას.?, ენ?, საუბ.
 ყ. 3,5 (პირს) მოუკუშავს (—უკუშავს, ხელს მიიფარებს), 13:9 (მეწაეს—0: 7)—აღმ. ენ. წიგნ.?
 ა. 2,11 მოუხმეთ (—მოუწოდეთ, დაუძახეთ), 9:4—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ყ. 3,11 მოფოფხავს (—ბობღვით), 5:1—აღმ. ენ.
 ა. 5,11 მოქურთმული (—თავპირჩამობნელებული), 2:0—აღმ.?, ენ. ტრად. წიგნ.
 აქ. 2,2 მოქდანული (—უმნო, მასხარა) დას. ენ.?, საუბ.
 ყ. 4,6 მუღამ (—ყოველთვის) აღმ. ენ. წიგნ.
 ყ. 1,1 მუშლი (—კოლო, მწერი), 5:2—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ა. 2,10 მხარმარცხნივ (—მარცხნივ, მარცხენა მხრივ)—აღმ. ენ. წიგნ.?
 ყ. 3,5 მზალი (—ლაჩარი), 23: 12—აღმ. ენ. წიგნ.
 ა. 1,1 ნაბრჯღვილი (—ნახმლევი, ნაიარევი)—აღმ?, კუთხ.
 აქ. 2,1 ნაკვერცხალი (—ნაკვერჩხალი)—დას. ენ. ტრად. წიგნ.
 აქ. 4,1 (დარჩენ) ნაკლედ (—ცოტანი; იკლო) —დას. კუთხ.
 აქ. 2,10 ობროდობა (—სისულულე, ბოდება)—დას. ენ.?
 ყ. 1,2 ონავარი (—ხარბიზი, ბრახიანი, მხეცური), 7:3—აღმ. ენ. წიგნ.
 ყ. 3,11 პირველში (—წინეთ, აღრე), 12:2—აღმ. ენ.?, საუბ.
 ყ. 2,5 პირწავარდნილი (—ნამდეილი), 8:4—აღმ. ენ. საუბ.
 ა. 1,1 პიტალო ოქრო (—ბაჯალო), 4:0—აღმ. ენ.?, საუბ.
 აქ. 2,2 პურტყული (—ბურტყუნი, ბუტბუტი)—დას. კუთხ.
 ყ. 2,2 რად (—როგორ, რატომ)—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ა. 2,5 რას ვაქნევ (—რად მინდა, რა არის ჩემთვის აღმ. კუთხ. ტრად.
 ყ. 2,2 რიგი... რიგი... (—ზოგი), 7:2—აღმ. ენ. საუბ.
 ყ. 2,5 რიგთან ქცევა (—ზრდილობა), 15:8—აღმ. ენ. წიგნ.?
 ა. 5,2 ხალტად (მღრ. განმ. ლექს. „სალი“.—თავისუფალი—,ალარათფერი დამრჩა); 2:0—აღმ. კუთხ.
 ყ. 5,2 ხანაწური (—სადარდელი, გულდასაწყვეტი), 10:4—აღმ. ენ. საუბ?
 ა. 2,10 ხალ-ხალამათი (—თავმთელი, უენებელი; გადამირჩი), 10:2—აღმ. ენ. საუბ.
 აქ. 1,1 სახიბ ახსნი (—მიგისეე, მიგასეე) (მღრ. განმ. ლექს.—„ძვ.“, დიალ. ფონ-ლი—„ლუჩხ.“)—დას. ენ. ტრად. წიგნ.

- 2,9 საბტად დარჩება (—გაშტერდება, დაიბნევა; ზარდაცემული), 18:10—აღმ. ენ. საუბ.?
- 3,11 სერსეროიანი (—დაჩრეტელი დარაბები, რკინის ზადე, რკინის გრებილუ-ბით დაცხრილული) —აღმ.?, ენ.?, წიგნ.?
- ა. 3,11 სიგლაბაკე (—სისაწყლე, სილარიბე), 3:0—აღმ.?, ენ. ტრად. წიგნ.
- ა. 2,2 სიკერაჲე (—ჭიურტობა), 16:7—აღმ. ენ. საუბ.
- ყ. 3,11 სისაწყლე (—სიგლაბაკე, სილარიბე), 7:4—აღმ. ენ. საუბ.
- ყ. 4,2 სორო (—ხერვლი), 28:10—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 5,7 სულს იბრუნებს (—ქასქასებს, სული ყელში ებჭინება, ძალიან აჩქარებით), 9:2—აღმ. ენ. საუბ.
- ა. 2,1 სულს მოიბრუნებს (—სულს მოითქვამს, სულამობერვით), 9:3—აღმ. ენ. საუბ.
- ყ. 4,7 ტაბტი (—მიზღანზებინან, მიჩანჩალებენ), 7:9 (XIX ს.—7:1)—აღმ. ენ. საუბ.
- მ. 2, 1 ტალავარი (—ხეივანი), 1:11 (1—გ. ლონიძე—დასავლური ყოფის ამსახველ პოემაში; ზღრ. საბა)—დას. ენ. ტრად. წიგნ.
- ყ. 4,6 ტალ-კვესი (—კვეს-აბელი, კვესი და კაჲი), 13:8—აღმ. ენ. წიგნ.?
- ყ. 1,6 ტუტუტი (—ტუკუო, სულელი), 14:7—აღმ. ენ.?, საუბ.
- ყ. 4,4 ტულაშუნი (—ტაკანი), 8:6 (ტულაშა-ტულუში—6:1)—აღმ. ენ.
- ყ. 2,2 უარშო, 2,5 შოიარშე (ჭიურტი, კერაბი; მოარჭული), (ეს ფუძე გეხვდება საბას და ვ. ბარნოვის ნაწერებშიაც)—აღმ. კუთხ?
- 1,2 უგვანო (—საძაგელი, დაწყველილი, საზოზლარი), უგვანი 10:0—აღმ. ენ.?, წიგნ.
- ყ. 1,1 დღის უკან (—... შემდეგ, დღეში) —აღმ. კუთხ?
- ა. 2,5 უმაქნისი (—ლაწირაკი, ბრიყვი), 2:1 (იხ. აგრეთვე ავალიშელი ღეიდრე ჰხვალა და ფრონისპირელი სკაპენის თინებია), —აღმ. ენ. წიგნ.
- მ. 3,4 უმჩატესი (—უმსუბუქესი, მსუბუქი), მჩატე 2:10—დას. ენ. ტრად.?, საუბ.?
- აჲ. 1,3 ურა (—უხედნი, გოჲი), 2:2 (დიალ. ფონდის მოწმობით გაერცელებულია რაკაში, იმერეთში)—დას.?, ენ. საუბ.
- ყ. 1,7 (ლოყებს) უტარუცავს (—უგრილვს?), —აღმ. ენ.?, საუბ.
- ყ. 2,5 უმოღავს (—მოველება თავს, გადაუჭრის გზას), 11:7—აღმ. ენ. საუბ.
- ყ. 1,6 (გული) უტაროღავს (—უცემს, ეუბნება), 9:3—აღმ. ენ.
- ყ. 2,10 უტარხლდება, (—უწითლდება, სისხლი მოერევა), 6:2—აღმ. ენ.
- ა. 5,5 უხიაკი (—გარეული, გაგარეულებული), 3:0—აღმ.?, კუთხ.
- ყ. 5,6 ფაჩი-ფუჩი (—შრიალი), 5:0—აღმ.?, საუბ.
- ა. 4,6 ფილთა (—პატრუქი), 3:0—აღმ. კუთხ.
- ყ. 4,2 ფიჭრი ნუ გაჭვს (—გჭეროდეს, მერწმუნე)—აღმ. ენ. საუბ.
- ა. 4,2 ფლაბე (—თხრილი), 8:5—აღმ. ენ. წიგნ.
- ყ. 2,2 ქანახით (—ქაქანი, გულამოუარნილი) —აღმ. კუთხ.
- ა. 2,2 ქანანი (—ქასქასი), 13:0 („ლაპარაკი“—0:11) —აღმ. ენ.?, საუბ.
- ა. 5,3 ქენჭნის (წიწწნის, აწამებს), 4:2—აღმ.?, ენ. ტრად. წიგნ.
- ა. 1,5 ქვაქობით (—ეჭვიანობით) —აღმ. კუთხ.
- აჲ. 3,4 ქიანობს (აქანაეებს, არყეეს)—დას. კუთხ.
- ა. 1,6 (ციხის) ქოკური (—კედელი, გალავანი)—აღმ.?, კუთხ.?
- ყ. 2,10 ღმეკს (—მანკავს), 9:3—აღმ. ენ. წიგნ?
- ა. 2,3 ყაფაზა (—გალია), 5:2—აღმ. ენ. წიგნ.
- ა. 1,5 ყელს გამოჭრის (—დაკლავს, სულს ამოხდის), 16:7—აღმ. ენ. საუბ.
- ა. 3,4 ყნოხვა (—სუნთქვა), 23:10—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.

- ა. 5,6 შამში (—ჩალიანი, ჩალამ-კალამი), 10:6—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ე. 3,5 შედგება (—შეჩრდება), 5:4 (XIX ს.—5:0) აღმ.?, ენ. წიგნ.
 ა. 1,2 შირყუვა (—შეშოთლება, შედგება; კანკალით), 17:8—აღმ., ენ. წიგნ.
 მ. 3,11 შეკოქავს (—შებოქავს, შეახვეს, შეკრავს), 0,5—დახ. ენ.?, ხაუბ.
 ა. 3,1 შემოცოცოცება (—წააწყლება, შემოხლება, შეერხებ) 3:7—დახ.?, ენ.
 ა. 3,1 (გული) შეულონდება (—შეუწყობდება), 11:5—აღმ. ენ.
 ა. 2,2 შეფრფინდება, 2,8 შეფრფინვით (—შეფრთხილდება, შეკრთება), 6:3—აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ე. 1,2 შევლა (—დახმარება), 26:18—აღმ.?, ენ.
 ა. 5,1 შუალა (—შუა), 3:0—აღმ. ენ. ხაუბ.
 ა. 3,9 შული (—ჩხუბი, მიწვე-მოწვეა), 12:0—აღმ. კუთხ.?
 ა. 5,3 (სულიმანის ფეხით) ჩაიკრფება (—ჩაუეარდება, ურკებს)—აღმ. ენ. ხაუბ.
 ა. 5,6 ჩალამ-კალამი (—ჩალიანი, შამში)—0:2—დახ. კუთხ.
 ე. 5,6 ჩალიანი, 3:1—აღმ. ენ. წიგნ.
 ნ. 3,9 ჩირქი მოხსებო (—შეარტყინა, სირცხელი მოახვია, შეურაცხყო). 12:4—აღმ. ენ. წიგნ.
 მ. 5,9 ჩხუბი (—ბრძოლა, ომი), 1:6—დახ. კუთხ.
 ე. 4,11 ცოცხალ-მკვდარი (—16:11—) აღმ.?, ენ.
 ე. 1,6 წიბო (—წიბწიბი), 2:1—აღმ.?, ენ. წიგნ.
 ა. 1,4 წყმობ (—წყმებუნებს), 4:2—აღმ. ენ. ხაუბ.
 მ. 1,3 (ჩემთვის) ხწხლდ? (—ზრუნავს), 1:2—დახ.?, ენ. ხაუბ.
 ა. 2,5 ჭროლა (—ნაერისფერი), 2:0—აღმ. ენ.
 ა. 2,2 ზვალზევით (—ზევ), 5:2—აღმ. ენ.?
 ა. 1,7 (ქვიშა და) ზინჯი (—ქვიშა და ქვები, სილა-ქვიშა, ქვა და ქვიშა), 2:0 (ზინჯ-ქა 0:3) აღმ. ენ. წიგნ.?
 ა. 1,4 ხმაშეკრული (—ყრუ ხმა)—აღმ.?, ენ.?
 ა. 4,2 ჭაჭა (—ტანჯვა, წამება, წვალვა) —აღმ. ენ. ტრად. წიგნ.
 ა. 2,2 ჭირი (—უნძი), 2:14 (უნძი—21:14)—დახ.?, ენ. ხაუბ.

9. თუ ამ ცნობებს დავაჯამებთ, ასეთ სურათს მივიღებთ:

	საერთო რაოდენობა	საერთო-ენობრივი	კუთხური	ტრადიციული	წიგნური	საუბრული
„აღმოსავლური“	157(17)	129(14)	28(4)	19	57(12)	42(4)
„დასავლური“	37(9)	25(8)	12(1)	4(1)	4	16(1)

შენიშვნა: ფრჩხილებში მოთავსებული ციფრი აღნიშნავს საყოყმანო შემთხვევების რაოდენობას.

მიუხედავად იმისა, რომ გაანალიზებული მასალა მცირერიცხოვანია და ანალიზიც მხოლოდ წინასწარი ნიადაგის მოსინჯვის ხასიათს ატარებს, ვფიქრობთ, ზედმეტი არ იქნება გავიზაროთ და შევაფასოთ მრღებელი რიცხობრივი შედეგები.

უწინარეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ორასამდე სიტყვიდან. (და გამოთქმიდან) მხოლოდ ორმოციოდე სიტყვა აღ-

მოჩნდა „დასავლური“ (ე. ი. დასავლეთ ჰაქართველოდან გამოსულ მწერალთა — მთარგმნელთა — სიტყვახმარებაში გამოვლინდა როგორც თავისებური — საერთო-სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით). ეს ციფრი არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს. ახალი სალიტერატურო ქართულის, ყოველ შემთხვევაში, მეოცე საუკუნის დასაწყისის ქართულის ლექსიკური ფონდის გამდიდრებაში წამყვანი იყო „აღმოსავლური“ დიალექტები.

იმ შემთხვევისათვის, როდესაც შეინიშნებოდა ტრადიციული ლიტერატურული სიტყვის უპირატესი ხმარება „დასავლელ“ მწერლებთან ან „აღმოსავლელ“ მწერლებთან, შემოვიღეთ გამოთქმები „ტრადიციულ-დასავლური“ და „ტრადიციულ-აღმოსავლური“. ჩვენს მასალაში ამ შემთხვევაშიც „აღმოსავლურის“ უპირატესობა დადასტურდა: აღმოჩნდა, რომ „ტრადიციულ-აღმოსავლურის“ ხვედრი წონა მნიშვნელოვნად აღემატება „ტრადიციულ-დასავლურისას“ (19:4).

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ის გარემოება, რომ საერთოენობელური“ და „დასავლური“ კილოებიდან შემოსულ სიტყვებში: საერთო-ქართულში დამკვიდრებულად შეიძლება მივიჩნიოთ „აღმოსავლურიდან“ შემოსული სიტყვების ოთხი მეხუთედი; რაც შეეხება „დასავლელ“ მთარგმნელთა ლექსიკიდან შერჩეულ მასალას, იქ საერთოქართულობა ორ მესამედს თუ მიეწერება, დანარჩენი ჯერ ისევ კუთხური სიტყვებია.

ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ საერთო ენაში შესულ სიტყვათაგან წიგნურ ელფერს ატარებს „აღმოსავლელ“ მთარგმნელთა მიერ გამოყენებულის მესამედზე მეტი, „დასავლელებისა“ და დაახლოებით მეთათედი.

პირიქით, საუბრულია აღმოსავლურის მხოლოდ მეოთხედი, დასავლურისა კი — ნახევარი.

ეს ცნობები მიგვანიშნებს „აღმოსავლური“ (ძირითადად ქართული — ჩვენი მასალები მისხედვით) და „დასავლური“ (ჩვენი მასალებით — იმერული) დიალექტობების ხვედრით წონაზე საერთო სალიტერატურო ქართულში.

10. საგანგებო მოხსენიების ღირსია ზოგიერთი სხვა ცნობაც. რომელიც დაჯამებითს ცხრილში არ შესულა.

ბევრი სიტყვა საერთოენობრივ ხმარებაში თითქმის ჩვენ თვალწინ არის შემოსული. დავასახელებთ ზოგიერთს:

გ ა თ ა ნ გ უ ლ ი: განმარტებითი ლექსიკონის სადოკუმენტაციო ფონდის ჩვენებით ამ სიტყვის ხმარება დადასტურებულია ათ „აღმო-

სავლელ“ და შეიდ „დასავლელ“ ავტორთან; შეიდივე „დასავლელი“ თანამედროვეა, ე. ი. მეოცე საუკუნეში («ლალატის» თარგმნის შემდეგ) არის გამოსული სამწერლო ასპარეზზე. გათანგული, ამრიგად, მკაფიოდ „აღმოსავლური“ სიტყვა იყო მეოცე საუკუნის დასაწყისამდე; მეოცე საუკუნეში მისი ხმარება დასავლელ მწერალთა შორის ფართოდ გავრცელდა და, ამრიგად, სიტყვამ სპეციფიკური აღმოსავლური იერი დაკარგა — ქვემარატი საერთოქართულ სიტყვად იქცა.

ფლატე: 8 : 5 — ხუთივე „დასავლელი“ მწერალი თანამედროვეა.

გოროზი: 7 : 7 — „დასავლელები“ ყველანი თანამედროვენი არიან.

ზოზინობს შეფარდება „დასავლელთა“ სასარგებლოა 4 9, მაგრამ ცხრიდან მეცხრამეტე საუკუნის მწერალი მხოლოდ ერთია — გ. წერეთელი და მასაც ეს სიტყვა ზოზმანის სახით აქვს გადმოცემული.

ტაატით: 7 9 შეფარდებაში „ძველი“ დასავლელი მწერალი მხოლოდ ერთია — აკაკი.

ბუნაგი: შეფარდება 19:15 არსებითად შესწორდება, თუ მეცხრამეტე საუკუნის მწერლებით შემოვიფარგლებით: 13:1.

დასთმობს (თავს მიანებებს). საერთო შეფარდებაა 22:19, მეცხრამეტე საუკუნის მწერლებში — 14:4.

დაკოდილი: 17:12, ხოლო თანამედროვე მწერლების გამოკლებით — 14:3.

დაინდობს: 19:14. შეფარდება წინათ — 15:2.

თავჩაქინდრული: ეს კომპოზიტი „დასავლელთა“ აშკარა უპირატესობას ამჟღავნებს: 10:20, მაგრამ ზმნა ჩაქინდრავს არსებითად განსხვავებულ სურათს ავლენს: 8:6.

ბევრი სიტყვა უკანასკნელი ნახევარი საუკუნის ფანჯარაში თითქოს დაკნინდა და საერთო ხმარებისად დღეს აღარ შეიგრძნობა. აი, ზოგიერთი მათგანი: თამაშა, კახკასი, ჭაჭა, ფილთა, სალტად...

საგანგებო შესწავლის ღირსია ზოგი სიტყვის ძველი საგნობრივი მნიშვნელობის გაბუნდოვანება სიტყვის საყოველთაო გავრცელებასთან ერთად. ჩვენი მასალიდან დავასახელებთ შემდეგ სიტყვებს: ამცნევს, ერდო, დაყურასული, გათანგული, პიტალო აგრეთვე: აოსებს, ბანი, ბოხჩა.

დაბოლოს, ჩამოვთვლით იმ სიტყვებს, რომლებიც ადრე შედარებით იშვიათი ხმარებისა იყო, ან ძლიერ დიალექტურ ელფერს ატარებდა; დღეს ტერმინული ხმარების გამო მათ მკვიდრად აქვთ გადგმული ფესვები სალიტერატურო ქართულში: მ უ მ ლ ი, მ ჩ ა ტ ე, ხ ე ი ნ კ ი... ერთხანს სწორედ ტერმინული ხმარების გამო გავრცელდა საყოველთაოდ ო ნ ა ვ ა რ ი და ყ ა ფ ა ზ ა.

უნდა მოვიხსენიოთ თ ო ჯ ი ნ ა ც ეს სიტყვა ნელ-ნელა კარგავს საყოველთაოდ მნიშვნელობას და ტერმინობისაყენ მიისწრაფვის: შღრ. თ ო ჯ ი ნ ე ბ ი ს თ ე ა ტ რ ი.

11. «ლალატის» ქართულ თარგმანთა ლექსიკის აქ წარმოდგენილ ანალიზში ყურადღების ცენტრში იდგა ლექსიკური დუბლეტები. ამა-სთან დაკავშირებით ასეთი საკითხი ჩნდება: ცნობილია, რომ ენებში, ჩვეულებრივ, „ნამდვილი სინონიმები“¹³ არ არსებობს; დუბლეტები კი სწორედ „ნამდვილი სინონიმებია“. როგორ შევეუთანხმოთ ერთმანეთს ეს ორი, თითქოს ურთიერთგამომრიცხველი ფაქტი?

საქმე ისაა, რომ თუ ბუნებრივი ენის სოციალურ-ისტორიულ შეპირობებულობას უგულებელვყოფთ, მას როგორც ნიშანთა სისტემას უნდა ახასიათებდეს „ურთიერთცალსახა“ დამოკიდებულება აღსანიშნისა და აღმნიშვნელს შორის: ერთი აღსანიშნისათვის უნდა მოიპოვებოდეს ერთი და მხოლოდ ერთი აღმნიშვნელი; ერთი აღმნიშვნელი უნდა გადმოსცემდეს ერთსა და მხოლოდ ერთს აღსანიშნს (სხვა სიტყვებით, სავალდებულო ჩანს „ფორმის პლანისა და შინაარსის პლანის იზომორფულობა“). მაგრამ ფაქტობრივ ასეთი ურთიერთობა შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ ხელოვნური სემიოტიკური სისტემის ელემენტთა შორის. ბუნებრივ ენაში ყოველ ნაბიჯზე, მის ყოველ რგოლში ვხვდებით ამგვარი მიმართების დარღვევას.

დარღვევა იწყება უკვე ფონოლოგიურ დონეზე: ამა თუ იმ ენისათვის აუცილებელი ნიშნების — მორფემების თუ სიტყვების წარმოქმნისათვის გაცილებით უფრო ნაკლები რაოდენობის ფონემებია საჭირო, ვიდრე ენას ფაქტობრივ აქვს: ათიოდე ფონემა და მათი კომბინაციები (თუნდ მოცემული ენის ტრადიციით შეპირობებული) მილიონობით სიტყვას (მორფემას) წარმოქმნის. ფაქტობრივ არ არსებობს ენა, რომელსაც, ერთი მხრით, ასე ბევრი სიტყვა მოეპოვებოდეს და, მეორე მხრით, ასე მცირე რაოდენობის ფონემები ქმნიდეს მის ფონემათა სისტემას. ინფორმაციის თეორიის ენაზე ეს „სიჭარბეა“. ასეთი სახე-

¹³ ამ ტერმინის უხერხულობის შესახებ იხ. *Л. И. Бараникова, К вопросу о диалектной синонимии: „Вопросы стилистики“, 1, издание Саратовского университета, 1962, гл. 101 შპდ.*

ლის დარქმევით ხდება ცნობილი ფაქტობრივი ვითარების დადასტურება; ენათმეცნიერებისათვის — ბუნებრივი ენის თეორიისათვის — მისი შემეცნებითი ღირებულება ფრიად შეზღუდულია.

რაც ფონემებისა და სიტყვების რაოდენობრივი ურთიერთობის შესახებ ითქვა, შეიძლება გავიმეოროთ იმ ურთიერთობათა შესახებ, რომელიც არსებობს, ერთი მხრით, სიტყვების ბგერითი გარსების როგორც აღმნიშვნელთა და სიტყვებით გადმოცემული შინაარსების, აღსანიშნათა, ურთიერთობის შესახებ. ე. წ. „ნიშნის კანონის“, ე. ი. — ფაქტობრივ — ხელოვნური ენის საჭიროებთა თვალსაზრისით არაკანონზომიერია ისეთი აღმნიშვნელების არსებობა, რომლებიც რამდენიმე აღსანიშნთან არიან მიმართებაში, ე. ი. გაუმართლებელი ჩანს პოლისემია. და მანც პოლისემია არსებობს, არსებობს როგორც თითოეული მოცემული ენის (ბუნებრივი ენის) ისტორიული განვითარების შედეგი: სწორედ ამიტომ პოლისემია თითოეულ ენაში თავისებურად არსებობს — პოლისემიური სიტყვების სემანტიკური აგებულება ენებში ერთმანეთს არ ემთხვევა (თუ, რა თქმა უნდა, კალკთან არ გვაქვს საქმე. კალკი კი თავისი ბუნებით სესხების შედეგია და ამა თუ იმ ენის ლექსიკის დამოუკიდებელ ცვლა-განვითარებას არ მოუცია). და ეს გასაგებიცაა: პოლისემიის წარმოქმნაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებს მოცემული ენობრივი კოლექტივის როგორც საზოგადოებრივი ორგანიზმის აგებულება — დიფერენციაცია და სხვადასხვა სოციალური ფენის როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში¹⁴.

ასევე გასათვალისწინებელია ენის ლექსიკური ფონდის აგებულების კავშირი სათანადო საზოგადოების (ენობრივი კოლექტივის) სტრუქტურასთან. ენობრივ კოლექტივში სხვადასხვა ლოკალური ჯგუფების მონაწილეობა და თითოეული მათგანის გავლენა მთელი საზოგადოების ცხოვრებაზე მისი არსებობის ამა თუ იმ მონაკვეთში მეტ-ნაკლებად აისახება საერთო ენაში სხვადასხვა დიალექტის მონაწილეობის თავისებურებებით. ამ პირობებში ხდება დიალექტური ლექსიკის შემოსვლა საერთო ლექსიკურ ფონდში და, ბუნებრივია, ადგილი აქვს ხოლმე თავისებურ კოლიზიას სხვადასხვა დიალექტური წარმოშავლობის იმ სიტყვებს შორის, რომელთაც ერთგვარი საგნობრივი მიმართება (და ერთგვარი სუბიექტური იერი) აქვთ. შემდეგ ნელ-ნელა ხდება საერთო ლექსიკურ ფონდში ასეთ სიტყვათა ადაპტაცია: ღუბ-

¹⁴ იხ. H. P a u l, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920, გვ. 89, M. B r e a l, *Essai de sémantique*, 1924, გვ. 144, A. M e i l l e t, *Linguistique historique et linguistique générale*, 1921, გვ. 230.

ლეტაგან ზოგიერთი გაიდევნება, ზოგი იცვლის მნიშვნელობის ნიუ-ანსს ან კიდევ მკვიდრდება თავდაპირველისაგან განსხვავებული ემოციური იერით. მაგრამ იმის გამო, რომ ლექსიკური ფონდი ელემენტთა (ლექსემათა, სიტყვათა) მეტად დიდ რაოდენობას მოიცავს, იმდენად დიდს, რომ ცალკე მოლაპარაკებებს არ შეუძლიათ ერთდროულად აქტიურად ფლობდნენ და იყენებდნენ თითოეულ მათგანს, — შესაძლებელია ენაში, მისი არსებობის, ე. ი. ცვლა-განვითარების თითოეულ მომენტში, ობიექტურად არსებობდეს ლექსიკური დუბლეტები — რამდენიმე აღმნიშვნელი ერთი აღსანიშნისათვის. „ღალატის“ თარგმანთა ლექსიკის აქ წარმოდგენილი განხილვა, ვფიქრობთ, საინტერესო მაასალას იძლევა საერთო ენაში დუბლეტთა თანაარსებობის პირობებისა და მათი დამკვიდრების თუ ქრობის ტენდენციების საკვლევად.

Б. А. ПОЧХУА

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ДУБЛЕТЫ В ГРУЗИНСКИХ ПЕРЕВОДАХ ПЬЕСЫ
А. И. СУМБАТОВА-ЮЖИНА «ИЗМЕНА»

Резюме

1. Изучение строя лексического фонда одна из основных задач лексикологии; для решения этой задачи необходимо выяснить историю развития его компонентов, исследовать пути и причины, объединяющие в одно целое эти компоненты — отдельные слова и группы слов, — учесть те культурно-исторические факторы, которые обуславливают системность словаря.

2. В данной работе представлены итоги наблюдений над проникновением диалектной лексики в общегрузинский литературный язык.

В статье проанализированы лексические дублеты, выявленные путем сопоставления разных переводов пьесы А. И. Сумбатова-Южина «Измена».

Обзор лексических дублетов дан по следующим показателям: частотность употребления, диалектное происхождение, стилистический оттенок, общезыковая распространенность, традиционность.

3. В заключении указывается, что распространенное мнение о невозможности существования абсолютных синонимов несовместимо с фактом наличия лексических дублетов.

Однозначное отношение между обозначаемым и обозначающим характерно для искусственных семиотических систем, в естественных же языках нарушения этого т. н. «закона знака» встречаются в каждом звене, на каждом уровне его системы; та-

кие нарушения находят свое объяснение в строе языкового коллектива как общественного организма.

Удельный вес различных локальных групп на разных отрезках истории данного общества находит свое отражение в обогащении общего языка различными диалектами. Диалектное слово, вошедшее в общий словарный фонд, и наличное в общем языке слово той же семантики создают своеобразную коллизию; с течением времени диалектное слово постепенно адаптируется — меняет стилистическую окраску или предметное значение.

Лексический фонд содержит большое количество элементов, а отдельные говорящие не в состоянии одновременно активно владеть всеми ими, поэтому в языке, в любой момент его существования, возможно наличие лексических дублетов — несколько обозначающих для одного обозначаемого.

მ. მახავარიანი

ბერკლის ნააზრევნი ენის შესახებ შესავალი

ბერკლის თავისი შეხედულებები ენაზე, სიტყვაზე არა აქვს გადმოცემული რაიმე სპეციალურ ნაშრომში. გამონათქვამები ენის შესახებ გვხვდება მის ყველა ნაშრომში და უშუალოდ ჩართულია მსჯელობაში ფილოსოფიური საკითხების შესახებ. ამიტომ ბერკლის ნააზრევის სისტემატიზაცია ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს, რადგანაც საკითხის ისტორიკოსი ასეთ შემთხვევაში არ არის დაცული გარკვეული 'სუბიექტივიზმისაგან'.

ბერკლისეულ ნიშანთა თეორიას ძირითადად ცვლილება არ განუცდია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში მის აღრინდელ ნაშრომს „Commonplace Book“ (1705—8), სადაც უკიდურეს სენსუალიზმთან გვაქვს საქმე. გვიანდელ ნაშრომებში უფრო გაშლილად არის წარმოდგენილი ობიექტური იდეალიზმის ელემენტები. ამიტომ ჩვენ განვიხილავთ გამოყოფილ საკითხებს ქრონოლოგიური დახასიათების გარეშე.

შევჩერდებით ორ საკითხზე: 1. სიტყვის ზოგადობის პრობლემა და 2. ნიშანთა ზოგადი თეორია.

I სიტყვის ზოგადი ბუნება

ბერკლის აზრით, სიტყვა ზოგადია, მაგრამ არა იმ გაგებით, როგორც ეს ესმოდა ლოკს. ლოკისთვის სიტყვები ზოგადის თვისებას იძენენ მას შემდეგ, რაც გადაიქცევიან განყენებული იდეის ნიშნებად.

¹ ძირითადი შეხედულებები ენის შესახებ გვხვდება ბერკლის შემდეგ ფილოსოფიურ ნაშრომებში: 1. An Essay towards a New Theory of Vision, 1709. 2. A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge. 1710. 3. Three Dialogues between Hylas and Philonus. 1713. 4. De Motu, 1721. 5. Alciphron, or The Minute Philosophers, 1732. 6. The Theory of Vision, or Visual Language. 1733. 7. Sira; 1744. სხვაგან დებულებები შეიკრება უცვლელი სახით. ესარგებლობთ შემდეგი გამოცემით: The Works of George Berkeley, ed. A. C. Fraser, Oxford. mdcccxi. In Four Volumes.

ლოკი, როგორც ცნობილია, ავითარებდა ზოგადობის კონცეპტუ-
ალისტურ თეორიას. ბერკლი ამ თეორიას არ იზიარებს. იმისათვის,
რომ გასაგები გახდეს ბერკლის თვალსაზრისი სიტყვის ზოგადი ბუნე-
ბის შესახებ, საჭიროა გავითვალისწინოთ მისი შეხედულებები განყე-
ნებაზე.

თავის ნაშრომში „გამოკვლევა ადამიანის ცოდნის პრინციპების
შესახებ“² ბერკლი აღნიშნავს, რომ ფილოსოფოსთა შორის ფართოდ
არის გავრცელებული თეორია განყენებული, აბსტრაქტული იდეებ-
ის შესახებ.

მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ფილოსოფოსი იზიარებს აზრს,
რომ საგანთა თვისებები და მდგომარეობანი რეალურად არასოდეს არ
არსებობენ ცალ-ცალკე, თავისთავად, სხვა-გვისებებისაგან განცალკე-
ვებულად, არამედ ყოველთვის დაკავშირებულნი არიან ერთმანეთთან
და, ასე ვთქვათ, არეულნი ერთსა და იმავე საგანში, რიგი ფილოსოფო-
სები ამტკიცებდნენ, რომ, რადგანაც გონებას შეუძლია განიხილოს
ყოველი თვისება ცალ-ცალკე, ანდა სხვანაირად რომ ვთქვათ, განყენე-
ლით ყველა იმ სხვა თვისებისაგან, რომლებთანაც ისინი დაკავშირე-
ბულნი არიან, ამიტომ გონება ქმნის განყენებულ იდეებს. მაგალით-
ად, მხედველობა აღიქვამს საგანს, რომელიც განფენილია, მოძრავია
და გარკვეული ფერი აქვს. თუ გონება დაშლის ამ რთულ იდეას მის
შემადგენელ მარტივ ნაწილებად და განიხილავს თითოეულს ისე, რომ
უკუაგდებს სხვებს, მაშინ შეიქმნება განფენილობის, ფერისა და მოძ-
რაობის განყენებული იდეები. იმის გამო, რომ გონება აღმოაჩენს შე-
გრძნებების საშუალებით აღქმულ ცალკეულ საგნებში რალაცას მსგა-
ვისსა და საერთოს და განარჩევს მას კერძოსაგან (მაგ., ამა თუ იმ გან-
სხვავებული ფიგურისაგან ან სიღრმისაგან), გონებას შეეძლება ცალ-
კე განიხილოს და გამოყოს ის, რაც საერთოა და ამის შედეგად შექმნ-
ას განყენებული იდეა, რომელიც არც ხაზია, არც ზედაპირი, არც
სხეული. მას არა აქვს ფორმა, არც ფერი, ის არის იდეა, რომელიც
სრულიად გამოცალკევებულია ყველა ამათგან. ეს არის განფენილობის
განყენებული იდეა.

ზუსტად ამგვარადვე, აკვირდება რა სხვადასხვა შეგრძნებებით
აღქმულ ფერებს, გონება უკუაგდებს ყველაფერს, რაც განასხვავებს
მათ ერთმანეთისაგან და შეინარჩუნებს მხოლოდ იმას, რაც საერთოა
მათთვის და ამგვარად ქმნის ფერის ზოგად იდეას, რომელიც არც წი-
თელია, არც ლურჯი, არც თეთრი და საერთოდ არა აქვს რაიმე გარკ-
ვეული ფერი.

² A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge. Part I. გვ. 35.

ამავე გზით გონებამ შეიძლება მიადწიოს უფრო რთული საგნების განყენებულ იდეებს, რომელნიც თავის თავში შეიცავენ თანაარსებულ მარტივ განყენებულ იდეებს. ასეა მრღებელი ადამიანის, ცხოველისა და სხვა მსგავსი განყენებული იდეები. ცხოველის განყენებული იდეა, მაგ., შედგება სხეულის, სიცოცხლის, შეგრძნებებისა და ნებისმიერი მოქმედების განყენებულ იდეათაგან.

ასე ახასიათებენ ბერკლი ფილოსოფიაში მოარულ თეორიას განყენებულ იდეათა შესახებ და მათი მიღების ლოგიკურ გზას. ცნობილია, რომ განყენების ამგვარი თეორიის შემქმნელია ჯონ ლოკი. ლოკის მოძღვრებაში ტერმინი იდეა ძირითადად თვალსაჩინო წარმოდგენას, გრძობად თვისებას, შეგრძნებით მიღებულ შთაბეჭდილებას უდრიდა. განყენებული იდეაც ამავე ხასიათისა უნდა ყოფილიყო.

განზოგადების შესახებ ლოკის თეორიაში არ იყო გარჩეული შემეცნებაში ფსიქოლოგიური და ლოგიკური მომენტები. ამიტომ ლოკისთვის არ არსებობდა პრინციპული სხვაობა ცნებასა (ლოგიკურ კატეგორიას) და ზოგად წარმოდგენას (ფსიქოლოგიურ კატეგორიას) შორის.

ლოკი, მაგალითად, სწორედ იმას უსვამს ხაზს, რომ ადამიანს არ შეიძლება ჰქონდეს გარკვეული განსხვავებული იდეები ათასკუთხედისა და 999 კუთხედისა, რადგანაც შეუძლებელია ერთდროულად და გარკვევით წარმოვიდგინოთ ათასი კუთხე.

ბერკლის წინაშე, ამრიგად, იდგა ამოცანა კრიტიკულად განეხილა განყენების ასეთი, თუ შეიძლება ითქვას, ფსიქოლოგისტური თეორია.

რადგანაც ლოკისეული განყენებული იდეები ფსიქოლოგიური ბუნების ფენომენებს წარმოადგენდნენ, ამიტომ ბუნებრივია, ბერკლი თავის კრიტიკას იწყებს იმ შინაგანი, ფსიქიკური პირობების განხილვით, რომელნიც თითქოს შესაძლებელს ხდიან განყენებული იდეების მიღებას.

ბერკლის ამის უფლება ჰქონდა მით უფრო, რომ, ლოკის თვალსაზრისით, ზოგადი — ადამიანის მიერ არის შექმნილი, მისი გონების ნაყოფს წარმოადგენს და ობიექტურად არ არსებობს.

ბერკლი აღნიშნავს: „აქეთ თუ არა სხვა ადამიანებს განყენების ასეთი შესანიშნავი ნიჭი, ეს მათ თვითონ უნდა აღიარონ, მე კი უნდა გამოტყდე, რომ მე იგი არა მაქვს“³. ადამიანს აქვს შესაძლებლობა წარმოვიდგინოს, წარმოასახოს საგანთა ცალკეული ნაწილები მთელი საგნისაგან განცალკევებულად. მაგ., წარმოვიდგინოთ ცალკე ცხვირი, ფეხი, თავი, მაგრამ რა ხელი ან თავიც არ უნდა წარმოვიდგინოთ, მათ აუცი-

³ დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

ლებლად უნდა ჰქონდეთ რაღაც გარკვეული სახე და ფერი. ასევე, მაგ., ადამიანის იდეა, რომელიც ჩვენ წარმოგვიდგება, აუცილებლად უნდა იყოს ან თეთრ- ან შავ- ან წითელკანიანი, ან მძალი ან დაბალი და ა. შ. ასევე შეუძლებელია გვექონდეს ისეთი მოძრაობის წარმოდგენა, რომელიც იქნება არც სწრაფი, არც ნელი, არც სწორხაზოვანი და ა. შ. \

ბერკლი ასკვნის, რომ იგივე შეიძლება ითქვას ყველა დანარჩენი განყენებული იდეის შესახებ.

ბერკლი აღნიშნავს, რომ ამბობენ, განყენებული იდეის წარმოქმნა ძალიან ძნელია და არ მიიღწევა ცოდნისა და გარკვეული გონებრივი დაძაბვის გარეშეო. აქედან თითქოს ლოგიკურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ასეთ განყენებულ იდეებს მეცნიერთა შორის თუ შევხვდებით. მაგრამ მაშინ გაუგებარია, როგორღა აზროვნებენ ბავშვები და უმეცარნი, თუკი ზოგადი იდეები ასე ძნელი მისაღწევია.

ბერკლი ასკვნის, რომ ეს მოძღვრება აშკარად ეწინააღმდეგება საღ აზროვნებას. ამიტომ გასარკვევია, რა უდევს მას საფუძვლად. თუკი ადამიანის შინაგან ფსიქიკურ მოქმედებებზე დაკვირვება არ გვაძლევს საფუძველს ვილაპარაკოთ ასეთი სახის განყენებული წარმოდგენების არსებობაზე, მაშ რით უნდა აიხსნას ამგვარი თეორიის გაჩენა.

ამას მით უმეტეს სჭირდება გამორკვევა, რომ ზოგი მკვლევრის აზრით (მაგ., ლოკის აზრით) განყენების უნარი წარმოადგენს ადამიანის ყველაზე ნიშანდობლივ თვისებას და განასხვავებს მას ცხოველისაგან.

ბერკლი ირონიულად შენიშნავს, რომ, ცხადია, ცხოველს განყენების ნიჭი არა აქვს, მაგრამ თუ ეს არის ძირითადი განსხვავება ცხოველსა და ადამიანს შორის, მაშინ, უეჭველია, ადამიანთა უმრავლესობაც მოექცევა ცხოველთა გვარში.

მიზეზი, რომელიც ჩვენ გვაფიქრებინებს, რომ ცხოველებს არა აქვთ განყენების უნარი, ის არის, რომ ჩვენ ვერ ვამჩნევთ ცხოველებში სიტყვის, ნიშნის ხმარების უნარს.

მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ ამოვდივართ წინასწარი დაშვებიდან, რომ სიტყვები, ნიშნები უთუოდ განყენებულ, ზოგად იდეებს უნდა აღნიშნავდნენ, და გამოგვეყვას დასკვნა, რომ რაკი ადამიანებს ენა აქვთ, ცხოველისაგან განსხვავებით მათ განყენების უნარიც უნდა ჰქონდეთ.

ბერკლის აზრით, განყენებულ იდეათა თეორიის წყარო მეტყველების, სიტყვის ბუნების არასწორ გაგებაში უნდა ვეძიოთ. განყენებული იდეების დამკველები აღიარებენ, რომ ეს იდეები წარმოიშვა სახელდების პროცესთან დაკავშირებით, ენის უკეთ, ეკონომიურად გამოყენების მიზნით⁴.

⁴ შტრ. ლოკი, ცდა ადამიანის გონების შესახებ, ტ. III, თ. 6, § 39.

ადამიანებს არ ძალუძთ აზრების უშუალო გადაცემა. აზრს გრძნობადი ნიშანი, სიტყვა გამოხატავს; ამიტომ უკეთ რომ ჩაეწვდეთ აზრების ბუნებას, ენას უნდა დავაკვირდეთ (ლოკი).

ა) სიტყვების ხმარებას თუ დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ სიტყვა ზოგადია. ამდენად მას არ შეიძლება შეესატყვისებოდეს ადამიანის გონებაში კერძო იდეა.

ბ) აქედან გამოვძინარეობს, რომ ყოველი სიტყვა აუცილებლობით უნდა გამოხატავდეს ერთ განსხვავებულ განყენებულ იდეას, ე. ი. სიტყვის ერთადერთ და კეშმარიტ მნიშვნელობას უნდა შეადგენდნენ მოლაპარაკის განყენებული, ზოგადი იდეები (ლოკი).

გ) ამ დაშვებას თითქოს ხელს უწყობს ისიც, რომ სახელის მნიშვნელობა ყოველთვის შემოფარგლულია ერთი გარკვეული ზოგადი განსაზღვრით. მაგ., სამკუთხედს განსაზღვრავენ, როგორც „ბრტყელ ზედაპირს, რომელიც შემოსაზღვრულია სამი სწორი ხაზით“.

დ) სიტყვების მნიშვნელობას რომ ზოგადი, განყენებული იდეები უნდა შეადგენდნენ, მტკიცდება თითქოს იმიტაც, რომ ენის ძირითადი დანიშნულებაა მოლაპარაკის იდეების შეტყობინება და ამდენად სიტყვა, რომელსაც ზოგადი იდეა არ შეესაბამება, გადაიქცევა ცარიელ, მნიშვნელობას მოკლებულ ბგერად.

ეს არის ის ძირითადი დებულებები, რომელსაც განყენების თეორია ეყრდნობა. ამდენად თუ ამ დებულებებს დავარღვევთ, დაირღვევა განყენებულ იდეათა თეორიაც. ბერკლი სწორედ ასე იქცევა. განყენებულ იდეათა თეორიის კრიტიკა მის მოძღვრებაში უდრის ლოკის ენის ფილოსოფიის კრიტიკას. ბერკლი იწყებს დებულებით, რომ სიტყვა ზოგადი ხდება არა იმიტომ, რომ აღნიშნავს რაღაც განყენებულ იდეას, არამედ იმიტომ, რომ ერთდროულად აღნიშნავს საგანთა კლასს. ზოგადი ნიშანი — სახელია მრავალი, მსგავსი კერძობითი საგნისა, ე. ი. სახელის ზოგადობა იმაშია, რომ იგი მსგავს საგნებს აღნიშნავს. ეს მსგავსი საგნები კი რეალურად არსებობენ და აღიქმებიან ადამიანის მიერ⁵.

მაგ., თუ ვამბობთ ზოგად წინადადებას: „განფენილი ყოველთვის გაყოფადია და მისი მოძრაობა პროპორციულია მიყენებული ძალისა“, ამ წინადადებაში მართლაც იგულისხმება მოძრაობა და განფენილობა საერთოდ. მაგრამ აქედან სრულიადაც არ გამოვძინარეობს, რომ ეს წინადადება ადამიანის გონებაში აღძრავს მოძრაობის წარმოდგენას

⁵ But may not words become general by being made to stand indiscriminately for all particular ideas, which, from a mutual resemblance belong to the same kind, without the intervention of any abstract general idea? Alciphron, გვ. 326.

მოდრავი სხეულის გარეშე ან განფენილობის წარმოდგენას, რომელიც არ იქნება არც ხაზი, არც ზედაპირი, არც სხეული და ა. შ. იგულისხმება მხოლოდ, რომ რა გინდა რა კერძო განფენილობა არ უნდა ავიღოთ, იქნება ის ხაზი, ზედაპირი, თუ სხეული, რა სიდიდეს და ფიგურაც არ უნდა ჰქონდეს მას, ეს აქსიომა განურჩევლად ქვეშაირი იქნება მის მიმართ, რადგანაც საერთოა ყველა კერძო განფენილობისათვის⁶.

1 ბერკლი ასკვნის, რომ იგი უარყოფს არა ზოგადი იდეების, საერთოდ ზოგადობის არსებობას, არამედ ე. წ. ზოგადი განყენებული იდეების არსებობას.

ე. ი. ზოგადობა კერძობით საგანთა მსგავსებაშია და აღინიშნება გარკვეული სახელით. გამოდის, რომ ბერკლის ზოგადობის თეორიაში, ლოკსაგან განსხვავებით, მთავარი ის არის, რომ მან უარი თქვა, ამ ფსიქოლოგიურ მონაცემზე, რომელსაც ლოკი განყენებულ იდეას უწოდებს და რომელიც ადამიანის გონების ნაყოფად მიაჩნია მხოლოდ.

მაგრამ კითხვა ისმის, რა სახით არის წარმოდგენილი ბერკლისეული ზოგადი ადამიანის გონებაში? ობიექტურად ის წარმოდგენს საგანთა შორის მსგავსებას, სიტყვით აღნიშნულს, მაგრამ სუბიექტურად, ფსიქიკური განცდის თვალსაზრისით შეესატყვისება თუ არა მას. რაიმე?

ბერკლი ამ საკითხს სათანადო ყურადღებას აქცევს და სრულიად გარკვეულ პასუხს იძლევა ამ კითხვაზე. ამ საკითხთან დაკავშირებულია სიტყვის ბუნების გაგებისათვის მნიშვნელოვანი მეორე საკითხი. ლოკთან სიტყვა აღნიშნავდა და გამოხატავდა ადამიანის მიერ შექმნილ განყენებულ იდეას. ბერკლისთან სიტყვა აღნიშნავს ობიექტურად საგანთა მსგავს კლასს. მაგრამ რას აღძრავს სიტყვა ადამიანის გონებაში, რას გამოხატავს სიტყვა?

ბერკლი წერს: თუ ჩვენ ვილაპარაკებთ იმის შესახებ, თუ რა აზრი დევს ჩვენ სიტყვებში, რისი მოაზრება შეგვიძლია სიტყვების საშუალებით, უნდა ვალიაოთ, რომ გარკვეული იდეა, რომელიც თავისთავად კერძოა, გადაიქცევა ხოლმე ზოგად იდეად, როდესაც

წარმოგვიდგენს (represents) ან შეენაცვლება (stands for) ყველა სხვა კერძო იდეებს აღებული გვარიდან. რომ ეს ცხადი ვახდეს, წარმოვიდგინოთ, მაგალითად, რომ გეომეტრიის სპეციალური გვიჩვენებს ხაზის გაყოფას ორ ერთნაირ ნაწილად. ის ხაზავს 10 სმ-იან შავ ხაზს. ეს ხაზი, რომელიც თავისთავად კერძო ხაზია, მაინც ზოგადია

⁶ A particular idea may become general by being used to stand for or represent other ideas. Alciphron, გვ. 326.

თავისი დანიშნულების მხრივ, გამოყენების ამ შემთხვევაში, რადგანაც წარმოგვიდგენს ყველა არსებულ კერძო ხაზებს. ასე რომ, რაც დამტკიცებული იქნება მის შესახებ, დამტკიცებული აღმოჩნდება ყველა სხვა ხაზის მიმართ. ანდა სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, დამტკიცებული იქნება საერთოდ ზოგადად ხაზის მიმართ. ე. ი. ეს კერძო ხაზი გახდა ზოგადი, რადგანაც ის გამოიყენეს რეპრეზენტანტად, ნიშნად ყველა სხვა ხაზისათვის. სწორედ ასეთი ხასიათისაა ის კერძო იდეა, რომელსაც აღძრავს ადამიანის სულში მოლაპარაკის მიერ ხმარებული სიტყვა. ის კერძოა წარმოდგენის თვალსაზრისით, მაგრამ ზოგადია თავისი ფუნქციით.

ბერკლი აღნიშნავს, როგორც ეს კერძო ხაზი გახდა ზოგადი, გამოიყენეს რა ის ნიშნად, ისევე სახელწოდება „ხაზი“, რომელიც თავისთავად კერძოა, გადაიქცა ზოგადად, იმიტომ, რომ ის გამოიყენეს საგანთა კლასის ნიშნად. აქედან ბერკლი აკეთებს მნიშვნელოვან დასკვნას: ისევე, როგორც ხაზის კერძო იდეა გახდა ზოგადი არა იმიტომ, რომ იგი ნიშანია განზოგადებული ან ზოგადი ხაზისა, არამედ იმიტომ, რომ ის არის ყველა კერძო სწორი ხაზის წარმომადგენელი, ისევე სიტყვის ზოგადობა წარმოშობილია არა ზოგადი განყენებული იდეისაგან, არამედ ისევ დამოკიდებულია ამ კერძო ცალკეული ხაზების ერთობლიობაზე, რომელთაც სიტყვა განუჩრჩველად აღნიშნავს⁷.

ამ კონტექსტში ფაქტები ხდება იმ არგუმენტის უსაფუძვლობა, რომელიც ეყრდნობა დებულებას, რომ სიტყვა ერთ განყენებულ იდეას აღნიშნავს, თუ კი მისი მნიშვნელობა შემოფარგლულია ერთი ზოგადი განსაზღვრებით. მაგ., რომ ავიღოთ სამკუთხედის განსაზღვრება: „ბრტყელი ზედაპირი, რომელიც შემოსაზღვრულია სამი სწორი ხაზით“, დავინახავთ, რომ აქ არ არის აღნიშნული დიდია თუ პატარა ზედაპირი, შავია ის თუ თეთრი, გრძელია თუ მოკლე გვერდები, ტოლია ისინი თუ არა, როგორია კუთხეების დაქანება. ყველა აღნიშნული თვისებების მიხედვით სამკუთხედებს შორის შეიძლება იყოს დიდი განსხვავება და, მაშასადამე, ამ განსაზღვრებაში არ არის მოცემული ერთი რომელიმე დადგენილი იდეა, რომელიც ზუსტად შემოსაზღვრავდა „სამკუთხედის“ მნიშვნელობას.

აქ არ შეიძლება იგულისხმებოდეს არც რაიმე ერთი აბსტრაქტული წარმოდგენა, რადგანაც შეუძლებელია ისეთი სამკუთხედის წარმო-

⁷ A black line, for instance, an inch long, though in itself particular, may yet become universal being used as a sign to stand for any line whatsoever Alciphron. გვ. 326.

გენა, რომელიც არც დიდი იყოს, არც პატარა, არც დაქანებული ჰქონდეს გვერდები, არც სწორი და სხვა. უბრალოდ, ამ განსაზღვრებით აღნიშნულია ისეთი საერთო თვისებები, რომელიც ყველა კერძო სამკუთხედს ახასიათებს ცალ-ცალკე. ამიტომ უნდა გაეარჩიოთ ორი რამ: ერთსა და იმავე სახელწოდებასთან ერთი და იმავე მნიშვნელობის დაკავშირება და იმის მოთხოვნა, რომ ერთმა და იმავე სახელწოდებამ ერთი და იგივე იდეა აღძრას მოლაპარაკეში. პირველი აუცილებელია, მეორე კი უსარგებლო და განუხორციელებელი.

ბერკლი ასკვნის, რომ იგი სავესებით ეთანხმება იმ აზრს, რომ ყოველი შემეცნება და დასაბუთება ეხება ზოგად იდეებს, ოღონდ დასძენს, რომ ეს ზოგადობა არ უდრის იმ განყენებულ იდეებს, რომელიც მხედველობაში ჰქონდა ლოკს.

ზოგადობა, ამრიგად, ბერკლის თქმით, არის არა რაიმეს უცილობელი დადებითი ბუნება, ან ცნება, არამედ მიმართება, რომელიც მას შეაქვს აღსანიშნავ კერძობით მოკლენებში, რის შედეგადაც საგნები, სახელები ან ცნებები, არიან რა თავიანთი ბუნებით კერძობითნი, ხდებიან ზოგადნი.

რომ ზოგადობა მართლაც არსებითად განისაზღვრება არა ადამიანის სულში მყოფი ფსიქიკური მოვლენის ბუნებით (იქნება ეს კერძო წარმოდგენა, თუ განყენებული იდეა), არამედ მიმართებით, რომელიც არსებობს კერძო საგნების კლასსა და მათ ნიშანს შორის, ყველაზე კარგად ჩანს იმ მაგალითიდან, როცა ადამიანს მშვენივრად ესმის ნიშნის მნიშვნელობა (იგულისხმება, რომ ნიშანი ზოგადია), მაგრამ თავის გონებაში ვერ ადასტურებს მის შესატყვის ვერავითარ იდეას. ბერკლი საკმაოდ დაწვრილებით განიხილავს ასეთ შემთხვევებს.

1. ადამიანს სიტყვა „კაცის“ გაგონებაზე ყოველთვის არ აღეძვრის „კაცის“ გარკვეული იდეა, როცა ვკითხულობთ წმინდა პავლეს ეპისტოლეს გალატელებთან: „თუ ადამიანს ჰგონია, რომ ის რალაციას წარმოადგენს, მაშინ როცა ის არარაობაა, ის იტყუებს თავს“. ჩვენ კარგად გვესმის ამ წინადადების მნიშვნელობა და ძალა, თუმცა ვერ ვაყალიბებთ გონებაში „ადამიანის“ გარკვეულ იდეას⁶.

2) ჩვენ ხშირად გვესმის სიტყვის მნიშვნელობა, ჩინებულად ვხმარობთ მას, მაგრამ არ ვიცით, თუ რა კონკრეტულ გარკვეულ იდეას აღნიშნავს, გამოხატავს ეს სიტყვა. ვთქვათ, ხშირად და მეცნიერებიანთვის შედეგიანად ხმარობენ სიტყვებს „ძალა“, „რიცხვი“. ყველასათვის ცნობილია ამ სიტყვების მნიშვნელობა, ე. ი. ის, თუ რა ობიექტზე მიუთითებენ, როგორ იხმარებიან ისინი, მაგრამ თუ ჩვენ კონკრეტულ-

⁶ Alciphron, გვ. 326.

ად განვიხილავთ, თუ რა აბსტრაქტულ იდეას აღძრავენ ისინი ადამიანის გონებაში, ძნელად თუ ეინმემ გასცეს ამ კითხვაზე პასუხი⁹.

3) სიტყვები, როგორც აღნიშნავს ბერკლი, ნიშნებია: ამიტომ უსარგებლო არ იქნებოდა განგვეხილა, როგორ იქცევიან მსგავს ვითარებაში სხვა ნიშნები, ეს უფრო გაგვიადვილებდა სიტყვის ზემოაღნიშნული თვისების გარკვევას. ავიღოთ მაგ., ფიში (mark) ბანქოს თამაშის დროს. ის ნიშანია, რომელიც ფულის ადგილს იკავებს. განა საჭიროა მთელი თამაშის განმავლობაში მოთამაშეებს მისი მოხმარების მომენტში ყოველთვის უჩნდებოდეს იმ თანხის გარკვეული იდეა, რომელსაც ეს ფიში აღნიშნავს და ენაცვლება? სრულიადაც არა. საკმარისია მოთამაშეები წინასწარ შეთანხმდნენ მისი მნიშვნელობის შესახებ, რომ საჭირო მომენტში გაცვალონ ფიშები ფულზე. ანდა მაგ., მთელი თანხის გამოთვლის დროს, სადაც ეს ნიშნები აღნიშნავენ პენსებს, შილინგებს, გირვანქას, განა საჭიროა ყოველი შილინგის დათვლისას გვეყონდეს გონებაში მისი გარკვეული იდეა? აქაც პასუხი უარყოფითი უნდა იყოს. სრულიად საკმარისია, თუ საბოლოოდ ასეთი ნიშნები წარმართავენ ჩვენს მოქმედებას საქმის ვითარების შესაბამისად¹⁰.

ჩამოთვლილ სამ შემთხვევას აერთიანებს ერთი რამ. აქ ნიშნები იხმარება ისე, რომ გონებაში მათი ხმარებისას არ ჩნდება არავითარი იდეა და ამისდა მიუხედავად ნიშნები არ კარგავენ არც თავიანთ ზოგადობას, არც თავიანთ ნიშნადობას.

განასხვავებს მათ ის, რომ პირველ შემთხვევაში მოლაპარაკეს საჭიროების შემთხვევაში ყოველთვის შეუძლია გამოიწვიოს გარკვეული, კონკრეტული იდეა „ადამიანისა“. მეორე შემთხვევაში მან იცის მხოლოდ მიმართება, ამიტომ კონკრეტული იდეის გამოწვევა გაუჭირდება, ხოლო მესამე შემთხვევაში ეს მას არც სჭირდება, ნიშნის ფუნქცია აქ მდგომარეობს ადამიანის მოქმედების გარკვეულ წარმართვაში, რაც სრულიად არ საჭიროებს კონკრეტული იდეის აღძვრას გონებაში.

ამ შემთხვევების განხილვის შედეგად ავტორი ასკვნის, რომ სიტყვებს შეიძლება ჰქონდეთ მნიშვნელობა ისე, რომ მათი ხმარებისთანავე გონებაში არ ჩნდებოდეს არავითარი კონკრეტული იდეა. თუმცა ეს თავისთავად გამორიცხული არ არის. ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ზოგადობა, ზოგადი საერთო კანონები მიიღწევა არა აბსტრაქტული, განყენებული იდეების ქონებით და არც კონკრეტული იდეის განხილვით, არამედ სწორი გამოყენებით ნიშნებისა, რომელნიც მიუხედავად მათი არაუნივერსალური ხასიათისა, აღნიშნავენ რა მსგავს საგ-

⁹ Alciphron, გვ. 341, 342.

¹⁰ იქვე, გვ. 327.

ნებს, ხლებიან ზოგადნი და გამოიყენებიან მეცნიერებაში უშუალო იარაღებად¹¹.

ამ მხრივ სიტყვების ხმარება მოგვაგონებს ასოების ხმარებას ალგებრაში, სადაც იმისდა მიუხედავად, რომ ყოველი ასო აღნიშნავს ვარკვეულ კერძო რაოდენობას, მაინც იმისათვის, რომ სწორი აღრიცხვა მოახდინო, არ არის აუცილებელი ყოველი ასო აღძრავდეს ადამიანის გონებაში იდეას იმ კერძო რაოდენობის შესახებ, რომლის აღნიშვნა მას ევალება.

ბერკლის აზრით, ენის ძირითადი დანიშნულებაა იყოს კომუნიკაციის საშუალება, იდეების შეტყობინების საშუალება. ადამიანებს არ ძალუძთ ერთმანეთს უშუალოდ გაუზიარონ თავიანთი შინაგანი იდეები, ამიტომ ისინი იძულებულნი არიან მიმართონ ამისათვის გრძობად ნიშნებს ანუ სიტყვებს. სიტყვების დანიშნულებაა, ამგვარად, აღძრან მსმენელს გონებაში ის იდეები, რომელნიც ჰქონდა მოლაპარაკეს. მას, ვინც ნამდვილად ფიქრობს, გონებაში უჩნდება იდეათა ჯაჭვი და როდესაც ის გამოხატავს თავის აზრებს მეტყველებაში, ყოველი სიტყვა აღძრავს მსმენელში შესაბამის გარკვეულ იდეებს და მის შედეგად მსმენელს გონებაში უჩნდება იდეათა ისეთივე ჯაჭვი, როგორც ჰქონდა მოლაპარაკეს. ჩვენ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ გაგებიანებაზე იმ შემთხვევაში, როცა ეს შედეგი მიღწეულია, მაშინ გვაქვს უფლება ვთქვათ, რომ მეტყველებას ჰქონდა აზრი და მნიშვნელობა¹².

მაგრამ მოყვანილი მსჯელობიდან მაინც არ გამომდინარეობს, რომ სიტყვის, ნიშნის დანიშნულებაა უკლებლივ ყველა შემთხვევაში აუცილებლობით აღძრას მოლაპარაკის გონებაში გარკვეული იდეა. ბერკლის მიერ მოყვანილი მაგალითებიდან ცხადი ხდება, რომ სიტყვის მნიშვნელობა გასაგები შეიძლება იყოს მსმენელისათვის იდეის არქონის შემთხვევაშიაც. სიტყვისათვის (და ზოგადად ნიშნისათვის), ბერკლის ოვალსაზრისით, ძირითადია არა ის, რომ მას შეუძლია გარკვეული იდეის აღძვრა, არამედ ის, რომ სიტყვა თავის ხმარებაში მიუთითებს საგანთა მიმართებაზე, პროპორციისაზე. ამ მიმართებას, პროპორციას ჩვენ ვერ ივაიგებდით ნიშანთა დახმარების გარეშე, მაგრამ რაჟი ის გამოიხატა და აღინიშნა ნიშნით, იგი შეადგენლობას გვაძლევს ვიმოქმედოთ საგანთა მიმართაც¹³.

¹¹ The Theory of Vision or Visual Language. გვ. 386.

¹² Alciphron. IV Dialogue, გვ. 319.

¹³ The signs indeed do in their use imply relations or proportions of things, which relations, habituated, or proportions as they cannot be by us understood without the help of signs, so being thereby expressed and corrected, they enable us to act with regard to things; Alciphron, გვ. 343.

ბოლოს და ბოლოს ის რეპრეზენტანტი იდეაც, რომლის აღძვრა შეუძლია სიტყვას, თავის მხრივ ისევ ნიშნის როლში გამოდის, რომელიც საგანთა მსგავსებაზე და მიმართებაზე მიუთითებს.

ასე აქვს გადაქრილი ბერკლის სიტყვის ზოგადობის პრობლემა. ის, რომ სიტყვის ძირითადი დანიშნულება არ არის მაინც და მაინც რაიმე იდეის (იქნება ეს რეპრეზენტანტი იდეა, თუ ლოკისეული განყენებული იდეა) აღძვრა მოლაპარაკის გონებაში, ჩანს იქიდანაც, რომ სიტყვამ შესანიშნავად შეიძლება განახორციელოს კომუნიკაცია ისე, რომ უშუალოდ მიმართოს მოლაპარაკის არა გონებას, არამედ გრძნობას, ემოციებს და გამოიწვიოს მოლაპარაკეში სიხარულის, ბედნიერების, შიშის და სხვა განწყობანი.

მეტიც შეიძლება ითქვას. ხანდახან საკუთარი სახელებიც კი, გარკვეული მიზეზების გამო, იწვევენ მოლაპარაკეში არა გარკვეული, მათ ნიერ აღნიშნული პიროვნების კონკრეტულ იდეას, არამედ რაიმე გრძნობას. მაგ., თუ მე არისტოტელეს სკოლის ფილოსოფოსი მეუბნება „არისტოტელემ თქვა“, ის სრულიადაც არ ცდილობს ჩემს გონებაში აღძრას „არისტოტელეს“ იდეა, არამედ მას სურს მაიძულოს მივიღო მისი აზრი მოწიწებითა და მორჩილებით. და მართლაც ასეთი მოწიწებისა და მორჩილების გრძნობა ისე სწრაფად იჩენს ხოლმე თავს იმათ სულში, ვინც შეჩვეულია საკუთარი მსჯელობა დაუქვემდებაროს არისტოტელეს ავტორიტეტს, რომ შეუძლებელიც იქნებოდა ამ სულიერ განწყობას წინ უსწრებდეს რაიმე იდეა ამ პიროვნების ანდა გამოთქმული აზრის შესახებ.

ე. ი. ამ შემთხვევაში სიტყვებს დაკისრებული აქვთ არა იდეების, არამედ განცდების გამოწვევა და მიუხედავად ამისა ისინი თავიანთ ზოგადობას მაინც არ კარგავენ.

სიტყვები შეიძლება გამოიყენონ აგრეთვე არა განცდების ან იდეების გამოსაწვევად, არამედ უშუალოდ რაიმე მოქმედების, აქტიური რეაქციის გასახორციელებლად. მაგ., ადამიანმა შეიძლება უშუალოდ შეასრულოს სიტყვიერი ბრძანება ისე, რომ წინასწარ არ აღეძრას გონებაში არც გარკვეული იდეა და არც განცდა.

ზემოთქმულიდან ავტორი ასკენის, რომ სიტყვებს, ენას მრავალმხრივი გამოყენება აქვს, მხოლოდ ერთის გაკეთება არ შეუძლიათ სიტყვებს, ისინი ვერ აღნიშნავენ რაღაც უჩვეულო განყენებულ იდეებს.

რომ ეს მართლაც ასეა, ამას, გარდა ზემომოყვანილი თეორიული მსჯელობისა, ამტკიცებს ენის გამოყენების პრაქტიკაც. თვითონ განყენებული იდეების თეორიის მომხრენი აცხადებენ, რომ ამ იდეების მიღება ხერხდება მხოლოდ რთული გონებრივი ოპერაციების შედეგად, გონების დიდი დაძაბვით. სიტყვების დანიშნულება მართლაც გან-

ყენებული იდეების აღნიშვნა რომ ყოფილიყო ან სიტყვის ზოგადობას მართლაც ეს იდეები რომ შეადგენდნენ, მაშინ სრულიად გაუგებარი იქნებოდა, როგორ იყენებენ ენას ბავშვები და გაუნათლებელი ადამიანები ყოველდღიური საუბრის დროს.

განა ძნელი წარმოსადგენია, აღნიშნავს ბერკლი, რომ ორ ბავშვს თავისუფლად შეუძლია ერთმანეთთან საუბარი თავიანთი სათამაშოების შესახებ, ისე რომ წინასწარ არ გადაწყვიტონ წინააღმდეგობათა უსასრულო რიცხვი, არ შექმნან თავიანთ გონებაში განყენებული იდეები და არ დააკავშირონ ისინი ყოველ ზოგად სახელთან, რომლის ხმარება მათ საუბარში დასჯირდებათ!

აქედან გამომდინარეობს, რომ სიტყვების ხმარების პრაქტიკაც არ გვაპარაულებინებს განყენებული იდეების არსებობას.

მაშასადამე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ არც გონების მოქმედების შინაგანი ფსიქიკური მონაცემები, არც მეტყველებისა და სიტყვის ზოგადი ბუნების განხილვა და არც ენის პრაქტიკული გამოყენება არ აღასტურებს განყენებული იდეების არსებობას. მაშასადამე, ეს თეორია ნცდარია.

სიტყვის ზოგადობა არ ყოფილა დამოკიდებული არც განყენებით მიღებულ აბსტრაქტულ იდეაზე, არც კერძო იდეაზე, არც ცალკე აღებულ ნიშანზე.

ზოგადობას ვიღებთ მსგავსს საგანთა შორის მიმართების დადგენით, რაც ნიშნის საშუალებით აღინიშნება¹³.

* * *

ბერკლის ენის ფილოსოფიურ ნააზრევში ისმის აგრეთვე რიგი სხვა საკითხები: სიტყვასა და საგანს შორის დამოკიდებულების სასიათის შესახებ, სიტყვის როლის შესახებ შემეცნებაში და სხვ.

მაგრამ ამ საკითხებზე ბერკლის თვალსაზრისის გაგება მოხერხდება მხოლოდ მას შემდეგ, რაც გავითვალისწინებთ ბერკლის ზოგად თეორიას ნიშნის შესახებ. ბერკლის ფილოსოფიურ სისტემაში ძალიან დიდი ადგილი უჭირავს ნიშანთა ზოგად თეორიას. ბერკლის ენის ფილოსოფია მისი მეტაფიზიკური სისტემის ძირითადი შევადგენელი ნაწილია.

¹³ Alciphron, გვ. 381.

2. ნიშანთა ზოგადი თეორია

ერთ-ერთ თავის ფილოსოფიურ ნაშრომში¹⁴ ბერკლი ზოგადად განსაზღვრავს ენას: „ენას ქმნის მრავალფეროვან და დაპირისპირებულ ნებისმიერ ნიშანთა დიდობრიცხე“¹⁵.

თუ ასეთი ნებისმიერი დაკავშირება შექმნილია ადამიანთა მიერ, ჩვენ საქმე გვაქვს ადამიანების „ხელოვნურ“ ენებთან. როგორცაა ინგლისური, ფრანგული, გერმანული და სხვა. მაგრამ თუ ნიშანთა დაკავშირება დაფუძნებულია ბუნების შემოქმედის მიერ, მაშინ ჩვენ საქმე გვაქვს ბუნებრივ ენასთან ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, „ბუნების ენასთან“. ასეთია ვიზუალური ანუ ხედვის ენა. ადამიანური ენების მასალაა ბგერები, რომელნიც უშუალოდ აღიქმება სმენით, ბუნების ენის მასალაა სინათლე, რომელიც უშუალოდ აღიქმება მხედველობის მიერ. ორივე ენის ნიშნები გრძნობადი ხასიათისაა, უშუალო აღქმის შედეგად მიღებული გრძნობადი იდეები.

სინათლისა და ბგერების მოდიფიკაციები უსასრულოდ მრავალფეროვანია, ამიტომ ორივე მათგანს ძალუძს მოგვაწოდოს უსასრულოდ ბევრი ერთმანეთთან დაპირისპირებული ნიშანი და ამდენად ისინი გამოდგება ენის შესაქმნელად.

ენისადმი წარდგენილი მოთხოვნა რომ დააკმაყოფილონ, ეს ნიშნები ნებისმიერნი უნდა იყვნენ. რას ნიშნავს, რომ ნიშანი ნებისმიერია? რა სახის მიმართებას უწოდებს ბერკლი ნებისმიერს (arbitrary)?

როდესაც ორ ობიექტს ან ორ იდეას შორის არ არის მსგავსება, არც მიზეზ-შედეგობრივი კავშირია, არც რაიმე სხვა სახის აუცილებელი კავშირი, არამედ გვაქვს ობიექტთა უბრალო თანაარსებობა ან იდეათა უბრალოდ ერთდროული აღქმა, მაშინ საქმე გვაქვს ობიექტთა ან იდეათა ნებისმიერ მიმართებასთან¹⁶.

გონების მიერ ამ მიმართებების შემეცნება სხვადასხვა გზით ხდება. იდეათა ან ობიექტთა მსგავსებას ან თანაარსებობას ადამიანი შეიმეცნებს წარმოსახვით (imagination), ან უშუალო აღქმით (to perceive immediately), რის შედეგადაც სულში გაჩნდება გრძნობადი იდეები (ideas or senses); მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის შესახებ ადამიანი ასკვნის ინტელექტის საშუალებით (we make judgement and inferences

¹⁴ The Theory of Vision or Visual Language. 1733.

¹⁵ „A great number of arbitrary signs, various and opposite, do constitute a language». The Theory of Vision or Visual Language. გვ. 398.

¹⁶ იქვე, გვ. 399—400.

by the understanding), რის შედეგადაც სულში ჩნდება ცნებები (notions)¹⁷.

მაგრამ ყველა ჩამოთვლილ მიმართებას აერთიანებს ერთი რამ. ოუკი ორი ობიექტი ან ორი იდეა ერთმანეთთან როგორღაც დაკავშირებულია (ზემოჩამოთვლილი მიმართებებიდან ერთ-ერთი მაინც გვაქვს), ისინი შეიძლება გამოიყენო ერთმანეთის ნიშნად. მაშ, როდის გვექნება საქმე ნიშანთან? როდესაც ერთი ობიექტის ან იდეის უშუალო აღქმა ან მოაზრება გონებაში გამოიწვევს მეორე ობიექტს ან იდეას, რომელიც საზოგადოდ მასთან დაკავშირებულია, მაგრამ აღქმის ან მოაზრების მომენტში უშუალოდ არ მონაწილეობს.

ასე მაგ., ბგერების აღქმა იწვევს საგნების იდეებს, ასობის აღქმა იწვევს ბგერების იდეებს და, საზოგადოდ, ნიშნის ფიზიკურ ბუნებას თუ არ მივაქცევთ ყურადღებას, ყველა ნიშანი იწვევს თავის კორელატ ალსანიშნს. არ არსებობს ისეთი იდეა, რომელსაც არ შეეძლოს სხვა იდეის გამოწვევა, რომელიც მასთან კავშირში იმყოფებოდა.

გარკვეულ კონკრეტულ შემთხვევებში, ნიშანმა შეიძლება გამოიწვიოს თავისი კორელატი ალსანიშნი — როგორც სახე (image), სხვა შემთხვევაში — თუ ნიშანი მიზეზია — მისი კორელატი ალსანიშნი იქნება შედეგი და პირიქით.

ზემოთ მოყვანილი მსჯელობა გასაგებს ხდის, თუ რას გულისხმობს ბერკლი საზოგადოდ ნიშნის ქვეშ. კითხვა ისმის, რომელი ნიშანია ნებისმიერი ნიშანი? ჩატარებული მსჯელობა გვაძლევს საშუალებას გავცეთ ამ კითხვას ლოგიკური პასუხი. ნებისმიერი იქნება ის ნიშანი, რომელიც იწვევს მასთან ნებისმიერ მიმართებაში მყოფ ალსანიშნს¹⁸. სწორედ ასეთი ნებისმიერი ნიშნები ქმნიან, ბერკლის გაგებით, ენას. სხვა შემთხვევაში ენის არსებობაზე არ შეიძლება ლაპარაკი, მიუხედავად იმისა, რომ ნიშნებთან შეიძლება გვეკონდეს საქმე. ბუნებრივი, აუცილებელი კავშირის დროს ნიშანს ეკარგება თავისი ფუნქციური ღირებულება. საქმე ისაა, რომ ნებისმიერი ნიშნების გამოყენება შეუზღუდველია, რადგანაც ნიშანსა და ალსანიშნს შორის აუცილებელი კავშირი არ არის, ჩვენ ნიშნებით შეგვიძლია აღვნიშნოთ რა გინდა რა ობიექტი, ეს უკვე შეთანხმებაზე იქნება დამოკიდებული და სწორედ ეს არის ენის უდიდესი ფუნქციური პრიორიტეტი სხვა ნიშნებთან შედარებით, სადაც კავშირი ნაკარანხევია და შეზღუდული. ბგერამ, მიუხედავად იმისა, რომ იგი უშუალოდ მხოლოდ სმენით აღიქმება, ადამიანის გონებაში შეიძლება გამოაწი-

¹⁷ The Theory of Vision or Visual Language, გვ. 400.

¹⁸ იქვე, გვ. 402—403.

ვიოს ნებისმიერი ობიექტი იმისდა განურჩევლად ეს ობიექტები უშუალოდ სმენის, მხედველობის, შეხების, ყნოსვის საშუალებით აღიქმება თუ ინტელექტუალური წვდომით მიიღწევა (მაგ., ღმერთის, სულის აქტივობის ცნებები). და ეს იმითომ, რომ ბგერას, როგორც ნიშანსა, და ბგერით აღნიშნულ კორელატ ალსანიშნებს შორის არავითარი აუცილებელი კავშირი არ არის გარდა იმისა, რაც დადგენილია ტრადიციით (custom) და შეთვისებულია გამოცდილებით.

როგორ ახასიათებს ბერკლი იმ ფსიქიკურ აქტს, რომლის შედეგადაც ადამიანი შეიცნობს ნიშანსა და ალსანიშნს შორის არსებულ მიმართებას, არის ეს აღქმა, შეგრძნება, ინტელექტუალური წვდომა თუ სხვა რამ? ამ საკითხს ბერკლი ძალიან დაწვრილებით განიხილავს და მის გადაწყვეტას დიდი მნიშვნელობა აქვს ბერკლის ფილოსოფიური სისტემის აგების თვალსაზრისით.

იმთავითვე შეიძლება ითქვას, რომ ეს არ არის ინტელექტუალური წვდომა, რადგანაც ასე, ბერკლის აზრით, შეიმეცნება მხოლოდ აუცილებელი კავშირები, ე. ი. ეს ფსიქიკური აქტი გრძნობადის სფეროში უნდა ექმებოდეს. არის თუ არა ეს აღქმა ან შეგრძნება? ბერკლი ამას უარყოფითად უპასუხებს. საქმე ისაა, რომ უშუალო აღქმით ან შეგრძნებით ადამიანი შეიმეცნებს ნიშნის გრძნობად ბუნებას. მაგ., თუ ნიშანი ბგერაა, სმენა უშუალო აღქმით შეიმეცნებს მხოლოდ მის ბეკრით, აკუსტიკურ თვისებებს, თუ ნიშანი სინათლეა, მაშინ მხედველობა უშუალოდ აღიქვამს ფერს და სხვას არაფერს, ე. ი. მიმართების წვდომა არ არის უშუალო აღქმა.

იმ ფსიქიკურ აქტს, რომლის შედეგადაც ადამიანი ნიშნის მიხედვით წვდება ალსანიშნს, ბერკლი უწოდებს suggestion-ს¹⁰ (აღძვრა, გამოწვევა).

ეს suggestion ე. ი. გვაქვს მხოლოდ იქ, სადაც მიმართება ობიექტებს შორის სავსებით ნებისმიერია და ცნობილია ადამიანისათვის წინა გამოცდილებიდან, ჩვევიდან. როგორ ესმის ავტორს ამ ტერმინის ფსიქოლოგიური შინაარსი? ბერკლი აღნიშნავს, რომ ადამიანს აქვს შეგრძნების ორგანოები. იმ ობიექტებს, რომელნიც მხოლოდ გარკვეული შეგრძნების ორგანოთი აღიქმება, ეწოდება გრძნობადი ობიექტები. გარკვეული ორგანოთი საკუთრივ აღქმული საგნები არიან

¹⁰ სხვათა შორის ამ ტერმინს არ თარგმნიან. მაგ., ერნსტ კასირერი ტოვებს მას უთარგმნელად გერმანულ ტექსტში. რუსულ თარგმანებში ვხვდებით კორელატად: ВНУ-ШАЕТ, ВНАУШАЕТ. ტერმინი პირველად კანტიანტად ვხვდებით ლოკთან და ჰობსთან. მაგრამ იქ მისი შინაარსი განუმარტავი რჩება. ამიტომ როგორც მეცნიერული ტერმინი იგი შემოტანილია ბერკლის მიერ.

უშუალოდ აღქმულნი. გარდა იმ საგნებისა, რომელნიც საკუთრივ და უშუალოდ აღიქმებიან გონების მიერ, არსებობენ კიდევ სხვა საგნები, რომელნიც გამოწვეულნი არიან გონებაში²⁰ ამ საკუთრივი და უშუალო ობიექტების (ე. ი. ნიშნების) მეშვეობით. ასეთ საგნებს ვერ დავახსიათებთ როგორც გარკვეულ უშუალო ობიექტებს. ისინი არაან მხოლოდ წარმოსახვის ობიექტები (objects of imagination) და წარმოშობით ეკუთვნიან სულ სხვა გრძნობის ორგანოთა რიგს, ვიდრე საკუთრივი ობიექტები (მაგ., ბგერა, როგორც ნიშანი და წითელი, როგორც აღსანიშნი ფერი). ამდენად ბერკლი ობიექტებში გამოყოფს პირველად და მეორეულ ობიექტებს, ხოლო მათ შემეცნებელ ფსიქიკურ აქტებში უშუალო აღქმას და წარმოსახვას. წარმოსახვა ხორციელდება იმ ასოციაციური კავშირის გამო, რომელიც არის ნიშანსა და აღსანიშნს შორის. უშუალოდ აღქმულ გრძნობად ობიექტს ბერკლი ჩვეულებრივ პირველად იღებს უწოდებს, ხოლო წარმოსახვაში გამოწვეულ ობიექტს — სახეს.

იმისათვის, რომ ჩვენთვის საესებით ნათელი იყოს ბერკლის ნიშანთა ზოგადი თეორიის არსი, საჭიროა გავითვალისწინოთ ის ფილოსოფიური კონტექსტი, რომელშიც ადგილს პოულობს მისი ენობრივი თეორია²¹.

რად დასჭირდა ბერკლის ნიშანთა ზოგადი თეორიის ჩამოყალიბება? ბერკლის, როგორც ფილოსოფოსს, უთუოდ ნიშანი თავისთავად კი არ აინტერესებდა, არამედ შემეცნების თეორიისა და ონტოლოგიის ძირითადი პრობლემების გადასაწყვეტად. ეს მართლაც ასეა. ბერკლიმ ნიშანთა თეორია ააგო იმისათვის, რომ თავისი ფილოსოფიური საფუძვლებიდან ამოსვლით, ამ თეორიის მეშვეობით აეხსნა ადამიანის მიერ ობიექტური სამყაროს შემეცნების შესაძლებლობა და ამ შემეცნების წესი დაეხსიათებინა.

ბერკლის ფილოსოფიის საფუძველი არის სენსუალიზმი. მისი ძირითადი დებულებაა esse—percipi: ადამიანს არა აქვს შემეცნების არავითარი სხვა წყარო თუ არა მისი შეგრძნებები.

²⁰ «Suggested to the minds...» «The New Theory of Vision», გვ. 397.

²¹ ამ წერილის ფარგლებში ჩვენს მიზანს არ შეადგენს ბერკლის ფილოსოფიური და გნოსოლოგიური ნააზრვეის სრული ანალიზი და კრიტიკა. ამის შესახებ იხ. В. И. Ленин, Материализм и эмпириокритицизм, Сочинения, т. XIII, Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1928; В. Э. Быховский, Джордж Беркли: ретроградный новатор. В. Ф. № 10, 1968; И. С. Нарский, О некоторых уроках критики В. И. Лениным Берклианства. Вестн. Моск. Унив., № 1, 1966. კრ.: George Berkeley. Los Angeles. 1957. კრ.: Berkeley and Modern Problems. Aristotelian Society. S. V. XXVII. London, 1953. კრ.: New Studies in Berkeley's Philosophy, ed. by W. E. Steinkraus, N. Y. 1966. და სხვა.

შეგრძნებების ორგანოებით ადამიანი აღიქვამს იდეებს და სხვას არათერს. ძალიანაც რომ ეცადოს, ადამიანი ვერ გადაახტება თავის თავს, ე. ი. ვერ მოიპოვებს ვერათერს გარდა იდეებისა. ამდენად შემეცნების ობიექტებს მხოლოდ და მხოლოდ იდეები ქმნიან. ბერკლი არ უარყოფს იმას, რომ ადამიანს გარდა აღქმებისა აქვს სხვა გონებრივი შესაძლებლობებიც. მაგ., წარმოსახვა და ინტელექტი, განსჯის უნარი. მაგრამ ყველა ეს შესაძლებლობები მაინც მიწართულია მხოლოდ და მხოლოდ პასიური, ცალკეული იდეების შესასწავლად და მათ შორის მიმართებების დასადგენად. ვთქვათ, უშუალოდ, მართლაც, მხოლოდ იდეებია მოცემული. მაგრამ ეგებ მოხერხდეს ადამიანის ინტელექტის დომარჩევებით, განზოგადებით მივწვდეთ რამე სხვას გარდა იდეებისა. განზოგადებამ, ბერკლის მიხედვით, შეიძლება დაგვადგენინოს იდეათა შორის მიმართებები და დაგვადგენინოს იდეათა საერთო ნიშნები, მაგრამ ეს ზოგადიც არათერია თუ არა გრძნობადი იდეების, გრძნობადის საერთო ნიშნები. ამდენად, ბერკლისათვის, თუ ის ლოგიკურად განავითარებს თავისი ფილოსოფიის საფუძვლებს, სრულიად დაუშვებელია იდეებისაგან განსხვავებული, თვისობრივად სხვაგვარი ობიექტის დაშვება.

ბერკლი ამბობს: მე უარყოფ მატერიალური სუბსტანციის არსებობას იმიტომ კი არა, რომ არ გამაჩნია მის შესახებ ცნება, არამედ იმიტომ რომ ეს ცნება წინააღმდეგობას, შეიცავს. იქნებოდა არათანმიმდევრული, მე რომ ეს ცნება დამეშვა. ის, რომ წარმოდგენები, იდეები, არსებობენ იმაში, რაც არ აღიქვამს, ანდა წარმოიქმნებიან იმისგან, რაც არ მოქმედებს, რაც აქტიური არ არის, — წინააღმდეგობის შემცველი ცნებაა. წინააღმდეგობას შეიცავს იმის მტკიცებაც. რომ იდეა ჰგავს ისეთ რაშეს, რაც აბსოლუტურად, თვისობრივად განსხვავებულია მისგან. ამიტომ ბერკლი ასკენის, რომ თუკი ჩვენ აუცილებლობით უნდა მივიდეთ იდეების მატარებელი სუბსტანციის ცნებამდე, ეს სუბსტანცია უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც აქტიური რამ, იდეების აღქმის უნარის მქონედ და თავის არსებაში იდეების მსგავს რამედ. ასეთი სუბსტანცია კი შეიძლება იყოს მხოლოდ ღ ღ ღ. ე. ი. ბერკლის ფილოსოფიის ძირითადი დებულებებია, რომ ობიექტურად არსებობენ იდეები, რომელნიც აღიქმებიან სასრული სულების მიერ, ხოლო ამ იდეების წყარო და მიზეზი არის უსასრულო, ყოვლისშემძლე სული — ღ ღ ღ²².

²² სხვათა შორის, იუმმა თქვა ბერკლის ფილოსოფიის შესახებ: His sceptical arguments produce no conviction and yet seem to admit of no refutation.

აი, სწორედ ეს დებულება შეიცავს ბერკლის ნიშანთა თეორიის საწყისებს. თუკი იდეები პასიურნი არიან და მხოლოდ აღიქმებიან სულების მიერ, მაშინ ცხადია, იდეა არ შეიძლება იყოს უშუალოდ იდეის მიზეზი. იდეებს შორის დაუშვებელია მიზეზ-შედეგობრივი, აუცილებელი კავშირი. იდეების მიზეზი არის აქტიური სული და არა თვითონ იდეები. აქედან კი შეიძლება დავასკვნათ, რომ იდეებს შორის მართება შეიძლება ეყრდნობოდეს მსგავსებას, ან იყოს ნებისმიერი. ბერკლის მიხედვით, ეს მართლაც ასეა. ობიექტები შეიძლება გავდნენ ერთმანეთს ფერით, სუნით, მოყვანილობით და სხვ. მაგრამ არსებობენ ისეთი იდეები, რომელნიც თანაარსებობენ. შეგვჩვენებს ორგანოების მიერ ერთად აღიქმებიან, მაგრამ არავითარი მსგავსება მათ შორის არ დასტურდება. ასეთია, მაგ., ფერისა და შეხების იდეები. სმენისა და ყნოსვის იდეები. ეს იდეები მხოლოდ თანაარსებობენ და ამდენად ჩვენ მათ ერთი ობიექტის დამახასიათებლად მივიჩნევთ და ვარქმევთ მათ ერთ სახელს. მაშ, რა მიმართება შეიძლება არსებობდეს ამ იდეებს შორის, თუკი აუცილებელი კავშირი და მსგავსება გამორიცხულია? ლოგიკური პასუხი ბერკლის თვალსაზრისიდან ამოსვლით იქნებოდა: ეს იდეები ერთმანეთის ნიშნები შეიძლება იყვნენ მხოლოდ. რადგანაც ამ შეგვჩვენებათაგან ყველაზე მკვიდრი ფართოდ გაგებული შეხების იდეებია, უნდა ვიფიქროთ, რომ სინათლის და ფერების იდეები, აღქმულნი მხედველობის ორგანოს მიერ, ქმნიან ბუნების ენას, რომელიც აღძრავს წარმოსახვაში შეხებისა და სხვა იდეებს და აპირობებს ადამიანის მოქმედებას საგნების მიმართ. მაგ., აფრთხილებს საშიშროების შემთხვევაში და სხვ. (ბრემბისა და უფსკრულის მაგალითი). ვინაიდან ობიექტურად იდეებს ქმნის და აკავშირებს ერთმანეთთან უზენაესი სული-ღვთაება, ამიტომ სინათლის ან ხედვის ენა შეიძლება დავახასიათოთ როგორც ღვთაებრივი ენა. რომლითაც ღმერთი ესაუბრება თავის ქვეშევრდომებს. ამ პუნქტში ერთმანეთს დაემთხვა ბერკლის გნოსეოლოგიისა და თეოლოგიის ძირითადი დებულებები (სხვათა შორის, ვინდელბანდი თავის ფოლოსოფიის ისტორიაში აღნიშნავს, რომ ძნელად თუ მოიძებნება ფალოსოფიის ისტორიაში კიდეც სხვა მოაზროვნე, რომელთანაც ერთმანეთს ასე ბუნებრივად ერწყმოდნენ მეტაფიზიკა და თეოლოგია).

თავისი ფილოსოფიური სისტემიდან ამოსვლით ბერკლი დაასკვნის, რომ მეცნიერების ამოცანას უნდა შეადგენდეს არა მიზეზ-შედეგობრივი კავშირების დადგენა, არამედ იდეათა შორის მიმართებების დადგენა, ე. ი. ბუნებრივი და ადამიანის ენის ნიშანთა და აღსანიშნთა შორის კანონზომიერი მიმართებების აღმოჩენა და დადგენა. ამდენად, თუკი ლოკს სემიოტიკისათვის მხოლოდ ერთი გარკვეული უბანი ჰქონ-

და მიკუთვნებული, ბერკლიმ ნიშანთა თეორია აქცია სამყაროს შემსწავლელ უნივერსალურ მეთოდად²².

* * *

ასეთნაირად შეიძლება დახასიათდეს ბერკლის ენის ფილოსოფიის ძირითადი პრობლემები და მათი ფილოსოფიური საფუძველი.

რა შეიძლება ითქვას ბერკლის ენის ფილოსოფიის შესახებ.

1. პირველი, რაც იქცევს ყურადღებას არის ის, რომ ბერკლის სრულიად არ აინტერესებს ენა თავისთავად, ან ენის ისეთი მხარეები. რომელნიც არ არიან უშუალო კავშირში მის მიერ დასმულ ფილოსოფიურ პრობლემასთან. ძირითად საკითხებად ბერკლის გამოყოფილი აქვს სიტყვის ზოგადობის და ნიშნადობის პრობლემა. ორივე ეს საკითხი უშუალოდ არის დაკავშირებული შემეცნების თეორიის ქვაკუთხედ პრობლემასთან, როგორც, რა გზით ხდება ადამიანის მიერ ობიექტური სამყაროს შემეცნება, რა როლს თამაშობს ენა და სიტყვა შემეცნების პროცესში, სიტყვა ხომ ზოგადის გამომხატველია და საგანთა და მათი მიმართებების ნებისმიერა ნიშანი. თუ განვიხილავთ ენის ფილოსოფიისა და ზოგადი ენათმეცნიერების დამოკიდებულებას ამ კონკრეტულ საკითხში, უნდა დავასკვნათ, რომ მათ შორის უპირველესად ყოვლისა განსხვავებაა თვალაზრისში. ზოგად ენათმეცნიერებას როგორც სპეციალურ დარგს არ შეიძლება აინტერესებდეს შემეცნების პრობლემები ზოგადად. ზოგად ენათმეცნიერება არ შეიძლება ჰქონდეს პრეტენზია გადაწყვიტოს პრობლემა, თუ რა როლს თამაშობს ენა შემეცნების პროცესში²³.

თვალაზრისების და პრობლემატიკის განსხვავებული ხასიათი განპირობებს მეთოდის თავისებურებასაც. ამ მხრივ ბერკლის ენის ფილოსოფიას გარკვეული სპეციფიკა ახლავს. რადგანაც ბერკლის თვალ-

²² Alciphron, გვ. 343. ბერკლის ხედვის თეორია დაწვრილებით დახასიათებულია შემდეგ ნაშრომში: D. M. Armstrong. «Berkeley's Theory of Vision». A critical examination of Bishop Berkeley's «Essay towards a New Theory of Vision». McIlhounne. 1960. აქ არა გვაქვს შესაძლებლობა დაწვრილებით განვიხილოთ ბერკლის ხედვის თეორია. ერთი რამ მაინც უნდა აღინიშნოს. ეს თეორია არ გამოდგება სამყაროს შემეცნების ზოგად იარაღად, მაგრამ იმ ვიწრო სფეროში, რომელიც თვით ხედვის შეეხება, ის უთუოდ შეიცავს რაციონალურ მარცვალს. ბერკლი იყო ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი, რომელმაც დაინახა, რომ ხედვის პრობლემა არ გადაიჭრება ოდენ ოპტიკური, ფიზიოლოგიური, თუ ფსიქიკური მხარეების აღწერით. ხედვის სემოტიური პრობლემატიკა ამჟამადაც მეტად აქტუალურია.

²³ დაწვრილებით ამის შესახებ ის, ჩვენი წერილი: მნიშვნელობის პრობლემის დასმისათვის ფილოსოფიისა და ენათმეცნიერების ზოგიერთ მიმდინარეობაში. კრებ. „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“, I, თბილისი, 1966.

საზრისის ამოსავალი სენსუალიზმია, ამდენად ბერკლი, შესაძლებელია ხშირად შეუცნობლადაც, ცდილობს განიხილოს საკითხის არა მხოლოდ ზოგად — ფილოსოფიური მხარე, არამედ მოიშველიოს ადამიანის ფსიქიკაზე დაკვირვების შედეგებიც. ბერკლის დროს მეცნიერება „ფსიქოლოგია“ რომ არსებულებო, ჩვენ ვიტყვით, რომ ენის საკითხების ფილოსოფიური კვლევისას ფილოსოფოსი იშველიებს ენის ფსიქოლოგიისა და აზროვნების ფსიქოლოგიის მონაცემებს. ბერკლის ნააზრევადან თითქოს აშკარა ხდება, თუ რა ადგილი უჭირავს ენის ფსიქოლოგიას ენის ფილოსოფიურ საკითხთა კვლევაში. მხოლოდ ენის ფსიქოლოგიის მონაცემები არსებითად, პოზიტიურად ვერ გადაგვაწყვეტინებენ სიტყვის ზოგადობის პრობლემას, მაგრამ შესაძლებლობას მოგვცემენ დაეასკვნათ, რომ სიტყვის ზოგადობის არსი არ განისაზღვრება იმ ფსიქიკური პროცესებით, რომლებიც სიტყვის გააზრებას თან სდევნენ. ამდენად, ენის ფილოსოფია უნდა აზოგადდებდეს არა კონკრეტული ენების შესწავლის შედეგებს, არამედ ენის შემსწავლელი მეცნიერული დარგების: ენის ფსიქოლოგიის, ენათმეცნიერების, ფიზიოლოგიის და სხვ. მონაცემებს, რადგანაც ფილოსოფიური თვალსაზრისი ყველაზე ზოგადი თვალსაზრისია.

ამრიგად საკითხების დასმისა და გადაწყვეტის თვალსაზრისით ბერკლის შეხედულებები ენის შესახებ ტიპობრივი ენის ფილოსოფიური ნააზრევია.

2. არის თუ არა ბერკლის ენის ფილოსოფიაში გადაკრილი სიტყვის ზოგადობის, სიტყვის ნიშნადობისა და სიტყვის შემეცნების პროცესში გამოყენების საკითხები? მიაღწია თუ არა ბერკლიმ დასახულ მიზანს? სიტყვის ზოგადობის კვლევისას ბერკლის მიზანი იყო, როგორც ვნახეთ, დაერღვია ლოკის თეორიის სუსტი მხარეები, რომლებიც გამომდინარეობდნენ ფსიქოლოგიზმიდან და ინდივიდუალიზმიდან. ბერკლის ამოცანა იყო დაედგინა ზოგადობის ისეთი ცნება, რომელიც არ იქნებოდა დამოკიდებული ფსიქოლოგიურ, ინდივიდუალურ მონაცემებზე და გადმოსცემდა ზოგადობის ობიექტურ არსს. ეს ბერკლიმ სცადა რეპრეზენტაციის, ნიშნის თეორიის მეშვეობით. უნდა ითქვას, რომ ბერკლის მიერ წარმოდგენილი თეორია მიზანს ვერ აღწევს. ბერკლის მიერ დახასიათებული ზოგადი ისევე ფსიქიკურის სფეროში რჩება და აუხსნელს ტოვებს სიტყვის ზოგად ბუნებას. გარეგნულად ბერკლის თეორიაში ყველაფერი რიგზეა. ზოგადობა მსგავსებაშია, მიმართებაშია და არ არის უშუალოდ დამოკიდებული ინდივიდუალურ თუ ზოგად წარმოდგენაზე. სხვათა შორის, ბერკლიმ აქ იწინასწარმეტყველა აზროვნების ფსიქოლოგიის მონაცემები. ვიურტებურგოს სკოლამ

(კიულპე, საფრანგეთში—ბინე) დაამტკიცა, რომ სიტყვის გამოყენებისას არ არის აუცილებელი მას რაიმე წარმოდგენა სდევდეს თან. მაგრამ კითხვა ისმის, რა უდევს საფუძვლად ბერკლისთან ზოგადის გამოყოფას, რა სახის მიმართებაა მასთან საუბარი? მსგავსება გამოიყოფა ასოციაციის საფუძველზე, ხოლო მიმართებებიც ან უშუალო აღქმით შეიმეცნებიან, ან ისევ ასოციაციას ემყარებიან, როგორც ეს suggestion-ის ცნებიდან ჩანს. ასეთი სახის ზოგადი შეესაბამება ხატოვანი ან პრაქტიკული აზროვნების დონეს. სიტყვის ზოგადობა რომ მართლაც მხოლოდ ამით განისაზღვრებოდეს, მაშინ სიტყვა შესაძლებელია გამოდგეზოდა საკომუნიკაციო ნიშნად პრაქტიკული ქცევისას ზოგიერთი პრიმიტიული სახეების წარმოსახვაში, მაგრამ ვერავითარ შემთხვევაში ვერ შეასრულებდა აზროვნების იარაღის როლს. ბერკლის თეორია არკვევს ზოგადობის პირველი საფეხურის გაჩენის ფსიქოლოგიურ გზებს, მაგრამ არაფერს გვეუბნება ცნებით, რაციონალურ აზროვნებაზე. ამიტომ მის თეორიაში გაუთვალისწინებელი რჩება ენის დამოკიდებულება ცნებით აზროვნებასთან და, რა თქმა უნდა, ბოლომდე არ არის დახასიათებული ენის როლი სამყაროს შემეცნებაში.

3. ბერკლის თეორიაში „ნიშნის ბუნების შესახებ“ გადაჭარბებულია ნიშანთა შესწავლის როლი მეცნიერულ მეთოდოლოგიაში. ასეთ უკიდურეს დასკვნამდე ბერკლი მიიყვანა მისი ფილოსოფიის იდეალისტურმა საფუძვლებმა. ბერკლის სენსუალიზმმა ვერ გადააქრევინა მას ზოგადის, ლოგიკურის პრობლემა, ამიტომ სამყაროში აუცილებელი ობიექტური კანონზომიერების პრობლემა ბერკლის ფილოსოფიაში შემოსაზღვრა სულის ცნების ქვრეტით, ხოლო რეალური ბუნების მეცნიერული შესწავლა შემოიფარგლა ასოციაციის კანონის არასრული დადგენით. ბერკლის ფილოსოფიური სისტემა წინააღმდეგობის შემცველია, ერთი მხრივ, ბერკლი ამტკიცებს, რომ იდეებს აქვთ ობიექტური, აუცილებელი ხასიათი, რომელსაც მათ აქტიური სული ანიჭებს, ხოლო, მეორე მხრივ, როცა საქმე მიდგება ამ იდეების მეცნიერულ შესწავლაზე, აღმოჩნდება რომ კავშირი მათ შორის ნებისმიერია და უბრალო ასოციაციაზეა დამყარებული. ფილოსოფიური სისტემის ამ წინააღმდეგობამ თავი იჩინა ნიშნის თეორიაშიც. ერთი მხრივ, ბერკლი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ ნიშნის ზოგადობა ობიექტურად არსებულ საგანთა მსგავსებას ემყარება, მეორე მხრივ, კი თვითონ საგანი გამოაცხადა იდეათა ნებისმიერ კავშირად, რომელსაც ნიშანი აერთიანებს.

4. რა ადგილი უჭირავს ბერკლის ენის ფილოსოფიის ისტორიაში? ფილოსოფიის ისტორიის მკვლევართა უმრავლესობა (კასირერი, ვინდელბანდი, ფიშერი) ბერკლის ნიშნის თეორიას „ნომინალიზმად“ ახა-

სიათებს. მართლაც გარეგნულად დიდი მსგავსებაა საშუალო საუკუნეების „ტერმინიზმსა“ და ბერკლის თეორიას შორის. ოღონდ როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს კასირერი²⁴, ბერკლის თეორია ახალ შინაარსს იძენს საშუალო საუკუნეების ნომინალიზმთან შედარებით, თუ გავითვალისწინებთ მის ადგილს ბერკლის ნიშანთა ზოგად თეორიაში. რეპრეზენტაციის ცნება აქ, როგორც ვნახეთ, უფრო ზოგად, უნივერსალურ ხასიათს ატარებს.

М. В. МАЧАВАРИАНИ

ВОЗЗРЕНИЯ БЕРКЛИ НА ЯЗЫК

Резюме

Теория языка Беркли концентрируется вокруг двух вопросов: а) проблема общности слова и б) общая теория знаков.

По мнению Беркли, общность слова не зависит от общности идей и представлений. Слово абстрактно, так как оно является именем класса схожих конкретных вещей. По Беркли общность не есть нечто позитивное, например понятие, или представление. Общность не объект, а отношение, которое устанавливается между конкретными явлениями. Слово, само по себе, вполне конкретно, так же конкретно как и любой предмет им обозначаемый, общность же ему придает то обстоятельство, что оно является репрезентантом класса конкретных вещей, т. е. в основе общности слова лежит отношение наименования. То, что общность слова действительно не зависит от характера связанных с ним идей, по мнению Беркли, явствует из того, что самое общее слово в психике может сопровождаться наиболее конкретным представлением, или даже может вовсе не иметь психического коррелята. В этом отношении языковые знаки схожи с ценностями и алгебраическими знаками, в основе которых лежит не психическое, или материальное качество, а отношение. Так как общие понятия, по Беркли, суть не что иное, как устанавливаемые при помощи знаков отношения между схожими предметами, то, естественно, Беркли особое внимание уделил созданию общей теории знаков. Учение Беркли о знаках является прообразом современных семиотических теорий в их гносеологической интерпретации.

²⁴ იხ. მისი Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. Berlin, 1911. გვ. 288

Наряду с ценными положениями о знаке и знаковых системах, звучащих вполне современно и даже актуально с точки зрения конкретных семиологических проблем, в теории Беркли дана попытка обобщить функцию знака до универсального средства познания и таким образом свести теорию познания к семиологии.

Помимо того, что такая попытка оставляет неразрешенными гносеологические проблемы, гипертрофия знаковых функций приводит в конечном счете к неверному пониманию сущности знака и роли знаковых систем.

ბ. კვარაცხელია

მხატვრული ენის შესწავლის საკითხები „ოკოციაზ“-სა
და პრალის სკოლაში

20—30-იანი წლების ლინგვისტური მიმართულებისათვის დამახასიათებელია იმ სხვადასხვა თეორიათა თითქმის სინქრონიული გამოჩენა, რომლებიც დაუპირისპირდნენ ე. წ. ტრადიციულ ენათმეცნიერებას და რომლებიც ახალ გზებს ეძებდნენ ძირითადი ლინგვისტური პრობლემების გადაჭრისათვის. ანალიზის მეთოდებს საკითხები, ენისა და მეტყველების დაპირისპირებისა და არსის პრობლემა, ენის სტრუქტურის ცნება ჩნდება არა მარტო იმ შრომებში, რომლებმაც განაპირობა მომდევნო ათწლეულებში ლინგვისტური აზრის მიმართულება, არამედ იმ შრომებშიც, რომლებიც გაბატონებული მიმართულების გარეთ იდგა ფაქტობრივად — ა. გარდინერის, კ. ბოულერისა და სხვათა მონოგრაფიებში. ამით აიხსნება ის ფართო რეზონანსი, რომელიც ნ. ტრუბეცკოის, რ. იაკობსონისა და ს. კარცევსკის გამოსვლას ჰქონდა ენათმეცნიერთა პირველ საერთაშორისო კონგრესზე¹. თუ დღეს გავხედავთ იმ გზას, რომელიც ენათმეცნიერებამ უკანასკნელი 40 წლის მანძილზე განვლო, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ უკვე ამ მოხსენებაში და შემდეგ პრალის ლინგვისტური წრის „თეზისებში“ ჩამოყალიბებული იყო ენათმეცნიერების ამოცანები და მათი რეალიზაციის გზები. სწორედ ნ. ტრუბეცკოის, რ. იაკობსონისა და ს. კარცევსკის 20—30-იანი წლების შრომებში შეიქმნა ახალი თეორიის პოსტულატთა ცნობილი სისტემა და აგრეთვე მოცემულ იქნა ლინგვისტური ანალიზის მეთოდთა გამოყენების პირველი ნიმუში ფონოლოგიურ მასალაზე². ე. ბენვენისტი პირდაპირ მიუთითებს, რომ სტრუქტურალურმა თეორიამ თავისი პირველი გამოხატულება პოვა სამი რუსი ენათმეცნიერის ზემოდასახელებულ მოხსენებაში და შემდგომ პრალის წრის „თეზისებში“. სწორედ ამ შრომებში გაჩნდა პირველად ტერმინი „სტრუქტურა“. როგორც

¹ М. М. Г у х м а н, Исторические и методологические основы структурализма, წიგნი: Основные направления структурализма, М., 1964, გვ. 23.

² იქვე, გვ. 24.

აგება, სისტემის ორგანიზაცია გარკვეული ტერმინოლოგიური მნიშვნელობით?.

პრალის საენათმეცნიერო წრე, რომელიც 1926 წ. შეიქმნა პროფ. ვ. მათეზოუსის ხელმძღვანელობით, ყოველთვის გამოირჩეოდა თავიარილობით და ნაყოფიერი კავშირით დასავლეთევროპულ საენათმეცნიერო ცენტრებთან და რუს მეცნიერებთან. მის სხდომებზე გამოდიოდნენ და აგრეთვე მის გამოცემებში მონაწილეობდნენ სხვა ქვეყნების მეცნიერებთან ერთად რუსებიც — გ. ვინოკური, ე. პოლივანოვი, ი. ტინიანოვი, ბ. ტომაშევსკი, ნ. დურნოვო, პ. ბოგატირევი და სხვები⁴. ი. ვახეკი ნაშრომში „პრალის ლინგვისტური სკოლა“ სათანადოდ აღნიშნავს რუსი ენათმეცნიერების ღვაწლს ჩეხური ლინგვისტური კონცეფციის განვითარებაში. იგი ტრუბეცკოს, იაკობსონისა და კარცევსკის გარდა ასახელებს ბოგატირევს, დურნოვოს, ლ. კოპეცკის, ა. ისაჩენკოს, ა. არტიმოვიჩსა და სხვ., რომლებმაც ჩეხ, სლოვაკ და გერმანულ (პ. ბეკერი, ფ. სლოტი) მეცნიერებთან ერთად ღირსეული წვლილი შეიტანეს პრალის ზოგადლინგვისტური თეორიის ჩამოყალიბებაში⁵.

როგორც ცნობილია ჰაეციალური ლიტერატურიდან, რუსმა ენათმეცნიერებმა (ტრუბეცკო, იაკობსონი, კარცევსკი) „ევროპაში გაიტანეს და განავითარეს რუსული საენათმეცნიერო ტრადიციები და რუს ენათმეცნიერთა (ბოდუენ დე კურტენეს, შჩერბას, შახმატოვის, ფორტუნატოვისა და სხვათა) იდეები“⁶.

ამავე დროს, სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადოდ არ ყოფილა აღნიშნული⁷ და როგორც ჩანს, შესწავლილიც იმ რუსი ფილოლოგების შეხედულებათა და თეორიათა გავლენა პრალის სკოლაზე, რო-

⁴ E. Benveniste, «Structure en linguistique, კრებულში: «Sens et usages du terme structure dans les sciences humaines et sociales, 's Gravenhage, 1962, გვ. 37.

⁵ Н. Коппл шов, Пражский лингвистический кружок, М., 1967, გვ. 6.

⁶ Josef Vachek, The Linguistic School of Prague. Bloomington, London, 1966, გვ. 10.

⁷ თ. შარაძენიძე, პრალის საენათმეცნიერო სკოლის ზოგადლინგვისტური თეორია, ივე, XV, 1966, გვ. 79.

⁸ თუ შეხედვლობაში არ მივიღებთ ერთი-ორგან შეხვედრილ ისეთ ზოგად ფრაზებს, როგორცაა მაგ. ტ. ბულოგინას მეტად საინტერესო და შინაარსიან გამოკვლევაში შემდეგი: «პოეტური ენის პრალულ კონცეფციაზე ძლიერი გავლენა მოახდინეს რუსმა ფორმალისტებმა, რომლებიც ისევე, როგორც პრალელები, აღიარებდნენ განსაკუთრებული «პოეტური მეტყულების», ანუ «პოეტური ენის» არსებობას, პრაქტიკულ ენასთან დაპირისპირებით» და სხვ. იხ. Т. В. Булыгина, Пражская лингвистическая школа, წიგნი: Основные направления структурализма, გვ. 119. შტრ. V. Erlich. Russian Formalism, 's Gravenhage. 1955; V. Strada, Formalismo e neoformalismo. Questo e altro, Revista di letteratura. 6-7. Milano, 1964, გვ. 51—56.

ნელთა პრაქტიკულმა და თეორიულმა შრომებმა უსათუოდ შეუწყვეს ხელი და შეიძლება ითქვას, ზოგჯერ განაპირობებს კიდევ პრაღის კონცეფციის არსებით დებულებათა ჩამოყალიბება. ჩვენ მხედველობაში გვყავს ვ. შკოლოვსკი, ლ. იაკუბინსკი, ბ. ეიხენბაუმი, ო. ბრიკი (ავრთვე იაკობსონი, ტინიანოვი, ტომაშევსკი, ვინოკური, რომელთა ადრეულ შრომებს ხშირად განიხილავდნენ, როგორც მხოლოდ ფორმალისმის პოზიციებიდან დაწერილთ და როგორც არა იმდენად მეცნიერულ გამოკვლევებს, რამდენადაც ფუტურისმისა და მაშინდელ ლიტერატურაში ფუტურისმის მონათესავე მიმდინარეობათა მანიფესტებს)⁸. რუსული ფილოლოგიის მეტად საინტერესო და ნაყოფიერ წარმომადგენელთა ასეთი შეფასება უსამართლოა, ვინაიდან 20—30-იან წლებში დაწერილ მათ შრომებში დაძლეულია ფორმალისტური კონცეფციები და არავითარი კავშირი არ ჩანს ფუტურისმის ესთეტიკასთან. ზოგიერთი მათგანის (ტინიანოვი, ვინოკური, იაკუბინსკი. . .) გამოკვლევებისათვის თავიდანვე ნიშანდობლივი იყო ორიენტაცია აზრზე, მნიშვნელობაზე; ყურადღების გამახვილება ენობრივ და ლიტერატურულ მოვლენათა ცვლილებებზე და მათი აღრიცხვა. ე. წ. „ფორმალისტა“ შორის იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც გამოდიოდნენ, როგორც ლიტერატურის ისტორიით დაინტერესებული პოეტური ენის შესწავლის თეორეტიკოსები და ამავე დროს არ წყდებოდნენ კონკრეტულ მხატვრულ პრაქტიკას. მათთვის დამახასიათებელია ტრადიციულ, ძველ მეცნიერებასთან დაპირისპირება, კვლევის ახალი გზების ძიება⁹, უმთავრესად

⁸ მაგალითისთვის იხ. В. В. Кожин ов, Поэтика за пятьдесят лет, ИАН СССР, Серия литературы и языка, т. XXVI, вып. 5, 1967, გვ. 433.

⁹ ჩვენ ვერაფერს ვიტყვით ოციან წლებამდე დაწერილ იმ შრომებზე, რომლებიც ბიბლიოგრაფიულ იმეათობად ქცეულა და ჩერებობით ჩვენთვის არ არის ხელმისაწვდომი. მაგრამ შევიძლია დავასახელოთ ბევრი ისეთი, რომლებშიც მოცემულია კვლევა-ძიების ახალი გზები და რომლებიც შორსაა ფუტურისმის მანიფესტებისაგან. მაგ., В. Шк о л о в с к и и, Развертывание сюжета, П., 1921; მ ი ს ი ე ვ, «Тристан Шенди» Стерна и теория романа, П., 1921; მ ი ს ი ე ვ, О теории прозы, М., 1925; მ ი ს ი ე ვ, Андрей Белый, «Русский Современник», 1924, № 2, გვ. 231—245; მ ი ს ი ე ვ, Пять человек знакомых, Тифлис, 1927; მ ი ს ი ე ვ, Сюжет у Достоевского, «Летопись Дома Литераторов», 1921, № 4 და სხვ.; Р. О. Я к о б с о и, О чешском стихе в сопоставлении с русским, Берлин, 1923; მ ი ს ი ე ვ, Брюсов-ская стихология и наука о стихе, «Научные Известия», № 2, გვ. 222—240; Ю. Н. Т ы н я н о в, О Литературном факте, «Леп», 1924, № 2, გვ. 100—116; მ ი ს ი ე ვ, Вопрос о литературной эволюции, «На литературном посту», 1927, № 10, გვ. 42—48; მ ი ს ი ე ვ, Проблема стихотворного языка, Л., 1924; მ ი ს ი ე ვ, Стиховые формы Некрасова, Летопись Дома Литераторов, 1921, № 4; Б. Э й х е н б а у м, Мелодика стиха, Петербург, 1922; მ ი ს ი ე ვ, Литература, Л., 1927 და მრავალი სხვ. უღრ. М. Drozda, M. Hrala. Dva átá Léta Sovět.kě literárně kritiky; Acta Universitatis Carolinae Philologica monographia, XX, Praha, 1968.

სტრუქტურალისტური მიდგომა, კერძოდ, საკვლევი ობიექტის სტრუქტურებისა და მათი ტიპოლოგიის შესწავლა. ერთიანი ფორმალური სკოლა არ არსებულა. ამავე დროს თავიანთ საქმიანობას განაგრძობდნენ „ფსიქოლოგიური“ (ა. ბელეცკი, ი. გლივენკო, ა. გორნფელდი, ა. რაინოვი), „მორფოლოგიური“ (ვ. ვოლკენშტეინი, ი. ზუნდელოვიჩი, კ. ლოსკი, ს. ბობროვი, ვ. პროპი, გ. შენგელი, ბ. იარხო...), „სოციოლოგიური“ (ვ. ფრიჩე, ვ. პერევერზევი, ი. ბესპალოვი და სხვ.) პოეტიკის წარმომადგენლები.

[ე. წ. „ფორმალისტებიდან“ ჩვენთვის საინტერესოა ისინი, ვინც შედიოდნენ „პოეტური ენის თეორიის შემსწავლელ საზოგადოებაში“ (Общество изучения теории поэтического языка — Опояз). ეს საზოგადოება აერთიანებდა პეტროგრადის ფილოლოგ-თეორეტიკოსებსა და, ნაწილობრივ, მოსკოვის ლინგვისტური წრის წევრებს. შინ შემადგენლობაში შედიოდნენ: ვ. შკლოვსკი (საზოგადოების მთავარი თეორეტიკოსი და „ფორმალისტების“ ბელადი), რ. იაკობსონი, ი. ტინიანოვი, ბ. ეიხენბაუმი, ო. ბრიკი, ბ. ტომაშევსკი, ლ. იაკუბინსკი, ა. რეფორმატსკი და სხვ. ნომინალურად გაფორმდა რა 1919 წლის 2 ოქტომბერს¹⁰, „ოპოიაზ“-მა მაშინვე მიზნად დაისახა ლიტერატურათმცოდნეობის პრობლემათა კვლევა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით. ცხადია, ოპოიაზელები სწავლობდნენ არა საერთოდ ენას, არამედ მხოლოდ მხატვრული ნაწარმოების ენას, ანუ ენას განსაკუთრებულ როლში. ისინი პოეტურ ფორმას განიხილავდნენ, როგორც ენის სპეციფიკურ მოვლენას, როგორც ენას „თავისი ესთეტიკური ფუნქციით“, და ამგვარად, პოეტიკის საგნად ენობრივი მოქმედების განსაკუთრებული სახე მიაჩნდათ¹¹.

აქ აშკარად ჩანს იტალიელი ფილოსოფოსის ბენედეტო კროჩეს¹² შეხედულებათა გავლენა¹³. მეცნიერება ხელოვნების შესახებ და მეცნიერება ენის შესახებ, ესთეტიკა და ლინგვისტიკა — ამტკიცებს ბენედეტო კროჩე — წარმოქმნიან არა ორ განსხვავებულ მეცნიერებას (დაქვემდებარებულს ან თანადაქვემდებარებულს, ან სუ-

¹⁰ Литературная Энциклопедия, т. 8, Опояз, гл. 307.

¹¹ Р. Якобсон, Неполная русская поэзия, Набросок I, Виктор Хлебников, Прага, 1921, гл. 11.

¹² Benedetto Croce, Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale, 1902, რუსულად ითარგმნა პირელი, თეორიული ნაწილი სათაურით — Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. I, М., 1920.

¹³ ბენედ. კროჩეს შესახებ იხ. არნ. ჩიკობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ბირთვადი პრობლემები, 1945, § 62; კ. ფოსლერი და ბენედ. კროჩე, გვ. 115.; ბ. ფოჩხუა, კარლ ფოსლერის ენათმეცნიერო კონცეფცია, „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“, II, 1967, გვ. 62—102.

ლაც დაუკავშირებელს ერთმანეთთან), არამედ ერთ მეცნიერებას. ზოგადი ლინგვისტიკა სხვა არაფერია თუ არა ესთეტიკა. ენის ფილოსოფია და ხელოვნების ფილოსოფია ერთი და იგივეა¹⁴.

ერთი მხრივ, ამ შეხედულებათა მიღებამ და, მეორე მხრივ, იმის აღიარებამ, რომ „პოეზიის მასალას წარმოადგენს არა სახეები, არა ემოციები, არამედ სიტყვა“, ლოგიკურად გამოიწვია პოეტიკის ორიენტაცია ლინგვისტიკაზე.

ბ. ტომაშევსკი თავის „ლიტერატურის თეორიაში“ წერდა: [„ლიტერატურა, ანუ სიტყვიერება, როგორც ეს უკანასკნელი სიტყვა გვიჩვენებს, შედის ადამიანის სამეტყველო ანუ ენობრივ მოქმედებათა შემადგენლობაში. აქედან გამომდინარეობს, რომ მეცნიერულ დისციპლინათა რიგში ლიტერატურის თეორია მჭიდროდ უკავშირდება ენის შესწავლელ მეცნიერებას, ე. ი. ლინგვისტიკას“¹⁵.

პოეტური ენის შესწავლის ერთგვარი ლინგვისტური მეთოდოლოგია, „ენობრივი პათოსი“, ანათესავენდა ფორმალისტებთან ლ. შჩერბას, ა. პუშკოვსკის, ვ. ვინოგრადოვს, ვ. ჟირმუნსკისა და სხვებს. ვ. შკლოვსკი ამ პერიოდის შესახებ თავის მემუარებში იგონებს გ. ვინოკურის მიერ „Лѣта“-ში (იხ. ქვემოთ) გამოქვეყნებულ პოეტიკის ახალი ლიტერატურის მიმოხილვას. ამ მიმოხილვაში გარჩეულია ვ. ვინოგრადოვის, ბ. ეიხენბაუმის, ვ. შკლოვსკის, რ. იაკობსონის, ბ. არვატოვისა და ვ. ჟირმუნსკის წიგნაკები. საკითხი ეხებოდა ლინგვისტიკისა და პოეტიკის მიმართებას. „ვ. ვინოგრადოვი უბრალოდ კმაყოფილდება ქვესათაურით „ლინგვისტური ანალიზის ცდა“. ანდა შენიშვნაში წერს, რომ პოეტური სტილისტიკის სფეროს თამამად აცხადებს ლინგვისტიკის ნაწილად. ეიხენბაუმი და ჟირმუნსკი ცდილობენ მონახონ პრინციპული განსხვავება ორივე დისციპლინის მეთოდებს შორის¹⁶... ჩვენ ეფიქრობდით,—წერს შემდეგ შკლოვსკი, რომ ენა შეიძლება შეეცვალოთ შეგნებულად. ყოველ შემთხვევაში, გვეგონა, რომ თვითონ ვამოთქმა „ლიტერატურული ენა“ უკვე ნიშნავს ენისადმი ნებისმიერ დამოკიდებულებას. მე ახლა მეჩვენება, რომ „Лѣта“-ში გამოქვეყნებულ, მაშინდელი ბევრი სტატიის და, კერძოდ, გ. ვინოკურის სტატიების ხელახალი გამოცემა საინტერესო იქნება, რადგანაც მათ დიდი კვალი დატოვეს მსოფლიო ლინგვისტიკაში. გზა ყამირზე იყო გაკრილი“¹⁷.

¹⁴ Бенедетто Кроче, Эстетика как наука о выражении..., გვ. 160.

¹⁵ Б. Томашевский, Теория литературы, М., 1928 (პირველი გამოც. 1925), გვ. 3.

¹⁶ Виктор Шкловский, О квартире «Лѣта», Жили били, М., 1964, გვ. 374.

¹⁷ იქვე, გვ. 375.

„აზრმა იმის შესახებ, რომ პოეტის არის ლინგვისტიკის სფერო, თუმცა არც თუ ისე ზუსტად ჩამოყალიბებულმა, კარგა ხანს გაძლო“ (შკლოვსკი).

როგორც იყო აღნიშნული, პოეტისაში ლინგვისტიკური მეთოდოლოგიის უქერდა მხარს ვ. ყირმუნსკიც. სტატიაში—„პოეტის ამოცანები“— მან გამოაცხადა, რომ პოეტის სისტემურ აგებას საფუძვლად უნდა დაედოს ენობრივი ფაქტების ლინგვისტიკური კლასიფიკაცია. იგი წერდა: „ენის შესახებ მეცნიერების ყოველ თავს უნდა შეესაბამებოდეს თეორიული პოეტის განსაკუთრებული თავი“¹⁸. „პოეტის მასალას წარმოადგენს არა სახეები, არა ემოციები, არამედ სიტყვა“¹⁹. ამგვარად, გამოდიოდა, რომ პოეტის მთლიანად ემყარება ლინგვისტიკას და მისი კვლევა მხოლოდ ლინგვისტიკური ფაქტების გაანალიზებით შეიძლება. ილუსტრაციისათვის ყირმუნსკი იძლეოდა პუშკინის ლექსებისა და ტურგენევის პროზის ნაწყვეტის სანიშნო გარჩევას.

იმ წლებში პოეტისაში არსებობდა ისეთი მიმართულებებიც, რომლებიც სრულიად არ იზიარებდნენ ლინგვისტიკურ ორიენტაციას. მაგალითისათვის მოვიტანთ პ. საკულინის შრომას²⁰, სადაც თავიდან ბოლომდე დაცულია მტკიცება, რომ პოეტისა უნდა აიგოს არა ლინგვისტიკაზე, არამედ მხატვრული შემოქმედების პროცესის შესახებ მოძღვრებაზე დაყრდნობით. „პოეტისა აქვს და უნდა ჰქონდეს თავისი ბაზა — პოეტისა არ ესაყიროება ლინგვისტიკის კაბალაში მოხვედრა. . . ლინგვისტიკური პოეტისა გვიპირდება ე. წ. პოეტური ენის თეორიას, ხოლო პოეტისამ მთლიანად უნდა მოგვეცეს პოეტური შემოქმედების თეორია. აქ დიდი განსხვავებაა. როგორი დიდი მნიშვნელობაც არ უნდა მივცეთ ჩვენ „ენის“ ცნებას, მაინც დარჩება ძალიან დიდი პრობლემები შემოქმედებისა, რომელთაც ვერ მოიცავს ცნება „ენა“. პოეტისას დასჭირდება ლინგვისტიკა. დასჭირდება—ბგერის, სიტყვის პრობლემის ანალიზისას. მაგრამ დასჭირდება აგრეთვე ესთეტიკა, ფსიქოლოგია და სოციოლოგია. ძირითადი ბაზა პოეტისათვის უნდა იყოს მოძღვრება ლიტერატურულ-მხატვრული შემოქმედების პროცესის შესახებ“²¹.

საკულინი წერდა, რომ ის, რასაც გვთავაზობს ყირმუნსკი, „დააკმაყოფილებს იმათ, ვინც ფიქრობს, რომ „პოეტისა არის ენა თავისი

¹⁸ В. М. Жирмунский, Задачи поэтики, «Начала», № 1, 1921, гл. 62.

¹⁹ იქვე, გვ. 56.

²⁰ Т. Н. Сакулин, К вопросу о построении поэтики, «Искусство», 1923, № 1, гл. 79—93.

²¹ იქვე, გვ. 93.

ესთეტიკური ფუნქციით“, მაგრამ არა ჩვენ, რომლებიც ვფიქრობთ, რომ პოეზია ემოციურ-ხატოვანი შემოქმედების სიტყვიერი გამოხატულებაა. ასეთი მეთოდით (იგულისხმება ჟირმუნსკის მეთოდი — გ. კ.) შეიძლება აიხსნას თემატიკისა და კომპოზიციის ელემენტარული მოვლენები, მაგრამ ამ ლინგვისტური ბადით ვერ დავიპყერთ შემოქმედებითი ჩანაფიქრის მთელ სიღრმეს, მთელ თემატურ განშტოებებს და კომპოზიციური აგების სირთულეს“²².)

მართალია, ლიტერატურათმცოდნეობის პრობლემებს ოპოიაზელური ენათმეცნიერული თვალსაზრისით სწავლობდნენ, მაგრამ პრაქტიკულ საქმიანობაში²³ ისინი ემიჯნებოდნენ ჟირმუნსკის „აკადემიურ ეკლექტიზმს“, მათი შემოქმედებისათვის ნიშანდობლივია ბ. ენენბაუმის შემდეგი სიტყვები: [„... უკავშირდება რა ლინგვისტიკას, პოეტიკამ უნდა დაიცვას თავისი დამოუკიდებლობა. ლინგვისტიკისათვის პოეტური ნაწარმოები არის „ენობრივი მოვლენა,“ რომელიც საინტერესო მასალას იძლევა ფონეტიკის, სინტაქსის, სემანტიკის... საკითხების შესწავლისათვის... პოეტური ენა განიხილება არა თავის სპეციფიკურ მოქმედებაში და არა პრაქტიკული ენის ფონზე, არამედ ენობრივ მოვლენათა რიგში საერთოდ. როგორი ნაყოფიერიც არ უნდა იყოს ენათმეცნიერული მეთოდები, პოეზიის თეორეტიკოსისათვის საკითხთა დაყენება სხვაგვარად უნდა წარიმართოს. აქ აშკარად ჩანს განსხვავება ენისა და სტილის, ენობრივი მოვლენისა და სტილისტური ხერხის ცნებებს შორის“²⁴.)

[პოეტიკისა და ენათმეცნიერების ურთიერთობის საკითხს პოეტიკის განვითარებისათვის უმნიშვნელოვანესი უწოდა გ. ვინოკურმა, რომელმაც თავისი მოღვაწეობა ფორმალურ სკოლაში დაიწყო. მან ზემოდასახელებული საკითხი კარგად გააშუქა თავის ნაშრომში²⁵. მკვლევარი წერდა, რომ სტრუქტურის ყველა მომენტს სრულიად სხვაგვარი თვისება, ფუნქცია და აზრი აქვს „პოეტურ სიტყვაში“, ვიდრე სიტყვაში საერთოდ. ეს სხვაგვარი თვისებები სიტყვას სძენს იმ თვისებებებს, რომელთა ძალით ჩვენ მას მხატვრულს ვუწოდებთ, ვლაპარაკობთ მასზე როგორც ხელოვნებაზე“. ფორმალური

²² Т. Н а к у л и н. К вопросу о построении поэтики. „Искусство“, гз. 88.

²³ მაგ., იხ. О. М. Б р и к, Ритм и синтаксис (материалы к изучению стихотворной речи), «Новый Леп», 1927, № 3, გვ. 15—20; № 4, გვ. 23—29; Л. П. Я к у б и н с к и й, О звуках стихотворного языка, «Поэтика», П., 1919 და სხვ.

²⁴ Г. В и н о к у р, Мелодика стиха, Петербург, 1922, გვ. 13—14, შდრ. В. Ш к л о в с к и й, Искусство как прием, «Поэтика», П., 1919.

²⁵ Г. В и н о к у р, Культура языка, М., 1929.

სკოლის კონცეფციაში, ამტკიცებდა ვინოკური, პოეზია წარმოადგენს მასალის „დამუშავებას“ სტილისტური „ხერხების“ საშუალებით, რომლებიც უფორმო მასალას ფორმად აქცევენ... როცა ვლადიმერ პეტროვი მხოლოდ „მასალას“ და მის „დამუშავებაზე“, ჩვენ არ გავდივართ პოეტური ტექნიკის, პოეტური წერის ტექნოლოგიის საკითხების გარეთ და პოეტურ სიტყვას ჯერ კიდევ ვერ ვუახლოვდებით. ფორმალური სკოლის კონცეფციაში სწორედ გარეგანია მიღებული შინაგანად, რაც პოეტიკის, როგორც მეცნიერების კრიტიკოსებსა და მოწინააღმდეგეებს საშუალებას აძლევს დაცლილი შინაგანის ნაცვლად ჩასვან გულუბრყვილო „ნატურალიზმისა და ფსიქოლოგიზმის“ ჩვეულებრივი პროლუქტები“²⁶.

30-იანი წლებისათვის დაიწყო პოეტიკის განვითარების ახალი ეტაპი, რომლის ამოსავალი პუნქტი შეიქმნა ფორმალური სკოლის მეთოდოლოგიური კრიტიკა. ფორმალურ სკოლას მისი მოღვაწეობის დაწყებისთანავე აკრიტიკებდნენ, მაგრამ ამ კრატიკას მაშინ აღნიშნულ სკოლაზე რაიმე გავლენა არ მოუხდენია. აღსანიშნავია, რომ შემდეგ თვითონ ფორმალური სკოლის მკვლევრებმა დათმეს ბევრი რამ მეთოდოლოგიაში. 1927 წ. გამართულ დისპუტზე ფორმალური მეთოდის შესახებ პირველად ითქვა, თუ რამდენად შეიცვალა „ოპოიაზ“-მა თავისი პოზიცია. ამ დისპუტზე მოხსენებით გამოსულმა ტომაშვესკიმ აღნიშნა, რომ ფორმალისტების გზა არ ყოფილა მცდარი, იგი აუცილებელი იყო, როგორც „გარკვეული ქემპარიტების დატოვების მეთოდი“. ფორმალური სკოლის მამამთავარი ვ. შკლოვსკი ამ დისპუტზე აცხადებდა, რომ ფორმალისტების პოზიციის შეცვლა უნდა აიხსნას ისტორიულად, რომ საგნის გენეზისი — მისი წარმოშობის გამორკვევა არ ხსნის საგნის დიალექტიკასა და მისი გამოყენების მექანიზმებს. ტინიანოვს უპირველეს ამოცანად მიაჩნდა ლიტერატურისა და მხატვრული ხერხების ფუნქციათა გაგების შეცვლა. ამ დისპუტზე აშკარად გამოჩნდა, რომ ფორმალისტებმა ახალი გზების ძიება დაიწყეს, რის შესახებაც შკლოვსკი ამბობდა, რომ „უნდა გადაეტეხოთ მეთოდი, როცა ფაქტები ამსხვრევენ თეორიას“²⁷.

პოეტური ენის თეორიის შემსწავლელთა მეთოდოლოგიას აქ არ შეეხებოდა. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ მათ შრომებში თანდათან იკლო საპროგრამო, ინსტრუქციულმა დებულებებმა და თვითონ „ოპოიაზ-ი“ მა-

²⁶ Г. Винокур, დასახ. ნაშრ., გვ. 276.

²⁷ იხ. ქრონიკა — Диспут о формальном методе, «Новый Лесф», 1927, № 1, გვ. 45—46.

ლე დაიშალა. მაგრამ ყოფილი ოპოზიციონერები აგრძელებდნენ კვლევას და მათ საინტერესო ნაშრომებს დღესაც არ დაუქარავს მნიშვნელობა.

როგორც ცნობილია, ფორმალისტი ფილოლოგების ერთი ნაწილი მკიდროდ იყო დაკავშირებული ე. წ. ხელოვნების მემარცხენე ფრონტთან, კერძოდ, „მემარცხენე“ ლიტერატორებთან, რომლებიც თავს იყრიდნენ ჯერ ჟურნალ „Лед“-თან, ხოლო შემდეგ—„Новый Лед“-თან. ყველაზე ახლოს მემარცხენეებთან ოპოზიციონერთაგან შკლოვსკი იდგა. მისმა თეორიებმა დიდი გავლენა მოახდინა ლეფის პოეტთა ესთეტიკურ ძიებებზე, რაზეც ჩვენ არ შეეჩერდებით. ჟურნალის რედაქცია დაინტერესებული იყო ენის პრობლემებით, ენობრივ მშენებლობაზე (языковое строительство), ე. ი. თანამედროვე ენაზე სასურველი ზემოქმედების მოხდენის შესაძლებლობის პრობლემებით, რასაც მოწმობს ოპოზიციონერი ლინგვისტის ვინოკურის სტატიები „პურიზმის შესახებ“, „რევოლუციური ფრაზეოლოგიის შესახებ“²⁸, სადაც ლაპარაკია გაზეთის, ლოზუნგისა და სხვ. ენის შტამპებზე და განსაკუთრებული ენობრივი პოლიტიკის გატარების შესახებ. მისივე მეტად საინტერესო—„პოეტიკა. ლინგვისტიკა. სოციოლოგია“²⁹, რომელიც წარმოადგენდა სტრუქტურული მიდგომის ნოვატორულ ცდას. ამ წერილში ვინოკური აღნიშნავდა: „თუ ექსპრესიული ელემენტების მთელ რიგს ვიპოვით პოეტურ მეტყველებაში, სწორი ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ექსპრესია კომპოზიციური სქემის შემდგომ გართულებას წარმოადგენს. ამ სქემის საფარქვეშ უნდა ვიპოვოთ სპეციფიკური პოეტური ტენდენცია, რომელსაც ენის სტრუქტურის დაშლამდე მივყავართ საბოლოოდ. ენის სტრუქტურა მის ელემენტებად იშლება. ელემენტები კი ხელახლა კონსტრუირდებიან საკუთრივ ენობრივი სქემებისაგან განსხვავებით, სადაც ნაწილთა შესაბამისობა გადაწყველილია, გადანაცვლებულია და ამგვარად ზუსტად არის გამოთვლილი შემადგენელ ნაწილთა ნიშნადობა, ვალენტობა, ლინგვისტური ღირებულება. სხვაგვარად რა ეთქვამთ, პოეტური შემოქმედება არის მუშაობა სიტყვაზე, უკვე არა როგორც ნიშანზე მხოლოდ, არამედ, როგორც საგანზე, რომელსაც აქვს საკუთარი კონსტრუქცია, რომლის ელემენტებიც ხელახლა აღირიყებიან და დაჯგუფდებიან ყოველი ახალი პოეტური გამოხატულებისას“³⁰.

ვინოკურის ზემოაღნიშნული წერილი ერთადერთი არ ყოფილა სტრუქტურული მეთოდების დანერგვის საქმეში. მხედველობაში გვაქვს

²⁸ Г. Винокур. О революционной фразеологии, «Лед», № 2, 1923.

²⁹ Г. Винокур. Поэтика. Лингвистика. Социология (методологическая справка), «Лед», 1923, № 3, გვ. 104—113.

³⁰ იქვე, გვ. 110.

ი. ტინიანოვისა და რ. იაკობსონის კოლექტიური შრომის ნაყოფი — „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემები“, რომელზეც საგანგებოდ გვინდა შევაჩეროთ ყურადღება.

1928 წელს ჟურნალში „Новый Мир“ (№ 12) გამოქვეყნდა ზემოდასახელებული წერილი, რომელიც შედგებოდა 9 თეზისისაგან. თეზისებს წინ უძღოდა რედაქციის მიერ ხელმოწერილი შემდეგი სტრიქონები: „Мир“-ი აქვეყნებს რომან იაკობსონისა და იური ტინიანოვის თეზისებს ენისა და ლიტერატურის თანამედროვე შესწავლის შესახებ.

ქველ მეცნიერებაში თეორიულ და ისტორიულ მეცნიერებათა პრინციპული განსხვავება არსებობდა. ლიტერატურათმცოდნეობა იყო ფოდა პოეტიკად და ლიტერატურის ისტორიად. პოეტიკა აღწერდა ლიტერატურული ნაწარმოების კონსტრუქციულ ელემენტებს, რომლებიც საერთო კონსტრუქციისა და ლიტერატურის ევოლუციური პროცესისაგან მოწყვეტილი იყო. ლიტერატურის ისტორია შემთხვევით შერჩეულ ქრონოლოგიურად განლაგებულ ბიოგრაფიულ, ისტორიულ-კულტურულ და ლიტერატურულ ფაქტებს აღწერდა.

კვლევის სფეროები ანალოგიურად იყო გამოყოფილი ძველ ლინგვისტიკაშიც. ფონეტიკა, მაგალითად, წარმოადგენდა წმინდა აღწერითს დისციპლინას, რომელიც ბგერითი ელემენტების კლასიფიკაციას საერთო ენობრივ სისტემაში მათი ფუნქციონალური ღირებულების გათვალისწინების გარეშე ახდენდა.

ენისა და ლიტერატურის შესახებ თანამედროვე მეცნიერება სწობს თეორიისა და ისტორიის ასეთ დაპირისპირებას, რადგანაც თეორიული ანალიზი შეუძლებელია ისტორიული დიალექტიკის (ლიტერატურულ-ენობრივი სიდიდეების მსვლელობა და ცვლილება) გათვალისწინების გარეშე და პირუკუ, არ შეიძლება ნაყოფიერი იყოს ისტორიული კვლევა, თუ არ შევიგნებთ მასალის სპეციფიკურობას თეორიაში.

ნაცვლად ძველი მეცნიერების კითხვისა „რატომ“, პირველ რიგში დგება კითხვა „რისთვის“ (ფუნქციონალურობის პრობლემები). შეისწავლება არა მარტო კონსტრუქციული ფუნქციები (ელემენტთა ფუნქციები, რომლებიც ქმნიან ლიტერატურულ ფაქტს) და არა მარტო შიდალიტერატურული ფუნქციები სხვადასხვა ენარებისა, არამედ ლიტერატურული რიგის სოციალური ფუნქცია დროის სხვადასხვა პერიოდში.

ამგვარად, მეცნიერება ენისა და ლიტერატურის შესახებ საბუნებისმეტყველო-ისტორიული დისციპლინების რიგიდან გადადის სოციალური, უფრო სწორად, სოციოლოგიური დისციპლინების რიგში³¹.

სანამ თეზისების გარჩევას შევეუდგებოდეთ, შევჩერდებით ყურნალის რედაქციის ამ წინასიტყვაობაზე, რომელიც მთლიანად მოვიტანეთ ზემოთ. წინასიტყვაობა იწყება ენისა და ლიტერატურის შესახებ ტრადიციული მეცნიერების კრიტიკით. ძველ მეცნიერებას უსაყვედურებენ, რომ იგი საერთო კონსტრუქციისაგან მოწყვეტით აღწერდა ლიტერატურული ნაწარმოების კონსტრუქციულ ელემენტებს და რომ ფონეტიკა, მაგალითად, წარმოადგენდა წმინდა აღწერითს დისციპლინას, რომელიც ბგერითი ელემენტების კლასიფიკაციას საერთო ენობრივ სისტემაში მათი ფუნქციონალური ღირებულების გათვალისწინების გარეშე ახდენდა³². როგორც ვხედავთ, აქ ნათლად ჩანს: 1. ძველ ატომისტურ მეთოდებთან ახალი სტრუქტურული მეთოდების დაპირისპირება, 2. ისტორიზმის მნიშვნელობის აღიარება კვლევისას, 3. ტელოლოგიური თვალსაზრისისა და ფუნქციონალიზმის პრინციპების წამოყენება და 4. ენისა და ლიტერატურის შესახებ მეცნიერების გამოცხადება სოციოლოგიური დისციპლინების რიგში. ამდენად, აქ მონახულია ჩვენი საუკუნის მეცნიერების საერთო ტენდენციები.

ქვემოთ წარმოვადგენთ ი. ტინიანოვისა და რ. იაკობსონის სტატიაში მოცემული ყველა თეზისის თარგმანს.

„1. ენისა და ლიტერატურის შესახებ რუსული მეცნიერების მორიგი პრობლემები მოითხოვს თეორიული პლატფორმის სიცხადესა და გადამწყვეტ გამიჯვნას: ახალი მეთოდოლოგიისა და ძველი დროშემული მეთოდების მექანიკური შეწყობებისა, გულუბრყვილო ფსიქოლოგიზმის კონტრაბანდისა და სხვა მეთოდოლოგიური ძველმანისაგან, რომლებიც ახალი ტერმინოლოგიის გარესამოსელითაა მოცემული.

აუცილებელია გამიჯვნა: აკადემიური ეკლექტიზმისა (ერმუნსკი და სხვ.) და სქოლასტიკური „ფორმალიზმისაგან“, რომლებიც ტერმინოლოგიითა და მოვლენათა კატალოგიზაციით ცვლიან ანალიზს. საჭიროა თავი დავალწიოთ იმას, რომ მეცნიერება ენისა და ლიტერატურის შესახებ სისტემური მეცნიერებიდან კვლავ ეპიზოდურ და ანექლოტურ ქანრებად არ გადაიქცეს.

³¹ Ю. Тынянов и Р. Якобсон, Проблемы изучения литературы и языка, «Новый Лекс», 1928, № 12, гл. 35—36.

³² შდრ. R. Jakobson, Prinzipien der historischen Phonologie, TCLP, 1931, № 4.

2. ლიტერატურის (resp. ხელოვნების) ისტორია, არის რა შერწყმული სხვა ისტორიულ რიგებთან (ряды), ხასიათდება ისევე, როგორც სხვა რიგები, სპეციფიკურ-სტრუქტურულ კანონთა რთული კომპლექსით. ამ კანონთა გამოაშკარავების გარეშე შეუძლებელია ლიტერატურული რიგის სხვა ისტორიულ რიგებთან ჰომარტების მეცნიერული დადგენა.

3. ლიტერატურის ევოლუციას ვერ გავიგებთ, რადგანაც ევოლუციური პრობლემა დაჩრდილულია როგორც ლიტერატურული (ე. წ. ლიტერატურული გველები), ასევე არალიტერატურული არასისტემური გენეზისის ეპიზოდური საკითხებით. ლიტერატურაში გამოყენებული როგორც ლიტერატურული, ისე არალიტერატურული მასალა მხოლოდ მაშინ შეიძლება შევიტანოთ მეცნიერული კვლევის ორბიტაში, როცა იგი განხილული იქნება ფუნქციონალური თვალსაზრისით.

4. მკვეთრი დაპირისპირება სინქრონიულსა (სტატიკურსა) და დიაქრონიულ კრილს შორის ცოტა ხნის წინათ ნაყოფიერ საშუალო ჰიპოთეზას წარმოადგენდა როგორც ენათმეცნიერებისათვის, ასევე ლიტერატურის ისტორიისათვის, რამდენადაც მან აჩვენა ენის (resp. ლიტერატურის) სისტემური ხასიათი ცხოვრების ყოველ ცალკეულ მომენტში. სინქრონიული კონცეფციის მიღწევები დღეს გვაძლავებენ ხელახლა გადავხედოთ დიაქრონიის პრინციპებსაც. მოვლენათა შექანის აგლომერატის ცნებამ, რომელიც სინქრონიული მეცნიერების სფეროში სისტემის, სტრუქტურის ცნებით შეიცვალა, შესაბამისი ცვლილება განიცადა დიაქრონიული მეცნიერების სფეროშიც. სისტემის ისტორია, თავის მხრივ, არის სისტემა, წმინდა სინქრონიზმი ახლა ილუზიაა. ყოველ სინქრონიულ სისტემას აქვს თავისი წარსული და მომავალი, როგორც სისტემის განუცალკევებელი სტრუქტურული ელემენტები (ა) არქაიზმი, როგორც სტილისტური ფაქტი, ენობრივი და ლიტერატურული ფონი, რომელიც გაიგება როგორც დრომოკმული, ძველმოდური სტილი; ბ) ნოვატორული ტენდენციები ენასა და ლიტერატურაში, მიჩნეული სისტემის ინოვაციად.

სინქრონიისა და დიაქრონიის დაპირისპირება იყო სისტემისა და ევოლუციის ცნების დაპირისპირება და კარგავს პრინციპულ არსს, რამდენადაც ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ყოველი სისტემა აუცილებლად მოცემულია როგორც ევოლუცია, მეორე მხრივ კი, ევოლუცია უსათუოდ ატარებს სისტემურ ხასიათს.

5. სინქრონიული ლიტერატურული სისტემის ცნება არ ემთხვევა ქრონოლოგიური ეპოქის გულუბრყვილოდ გააზრებულ ცნებას, რადგანაც მის შემადგენლობაში შედის ხელოვნების არა მარტო ის ნაწარ-

მოებნი, რომლებიც ახლოა ერთმანეთთან ქრონოლოგიურად, არამედ ის ნაწარმოებებიც, რომლებიც უცხოური და ძველი ეპოქების ლიტერატურიდან არის ჩათრეული სისტემის ორბიტაში. საკმარისი არ არის თანაარსებულ მოვლენათა განურჩეველი კატალოგიზაცია, მნიშვნელოვანია მათი იერარქიული ღირებულება მოცემული ეპოქისათვის.

6. ორი სხვადასხვა ცნების — parole და langue, არსებობის მტკიცება და მათ შორის მიმართების ანალიზი (ყენევის სკოლა) ძალიან ნაყოფიერი იყო ენის შესახებ მეცნიერებისათვის. ამ ორ კატეგორიას (არსებულ ნორმასა და ინდივიდუალურ გამონათქვამებს) შორის მიმართების პრობლემა პრინციპულად უნდა იქნეს დამუშავებული ლიტერატურის მიმართ. აქაც ინდივიდუალური გამონათქვამი არ შეიძლება განვიხილოთ ნორმათა არსებულ კომპლექსთან მიმართების გარეშე. მკვლევარი, რომელიც ახდენს პირველის აბსტრაქტიზაციას მეორისაგან, ამავე დროს, აწარმოებს მხატვრულ ღირებულებათა განხილული სისტემის რეფორმაციასა და კარგავს იმანენტური კანონების დადგენის შესაძლებლობას.

7. ენისა და ლიტერატურის სტრუქტურულ კანონთა და მათი ევოლუციის ანალიზს რეალურად მოცემული სტრუქტურული ტიპების (resp.) სტრუქტურული ევოლუციის ტიპები განსაზღვრული რიგის დადგენამდე მივყავართ.

8. ლიტერატურის (resp. ენის) ისტორიის იმანენტური კანონების აღმოჩენა საშუალებას გვაძლევს წარმოვადგინოთ ლიტერატურულ (resp. ენობრივ) სისტემათა ყოველი კონკრეტული ცვლის დახასიათება. მაგრამ არ გვაძლევს ევოლუციის ტემპის ახსნისა და ევოლუციის გზის არჩევის შესაძლებლობას რამდენიმე თეორიულად შესაძლო გზიდან, ვინაიდან ლიტერატურული (resp. ენობრივი) ევოლუციის იმანენტური კანონები არის განუსაზღვრელი განტოლება, რომელიც თუშცა ამოხსნათა განსაზღვრულ რაოდენობას გვაძლევს, მაგრამ არა აუცილებლად ერთადერთს. გზის კონკრეტული არჩევის საკითხი, ან უკიდურეს შემთხვევაში, დომინანტისა, შეიძლება გადაწყდეს მხოლოდ სხვა ისტორიულ რიგებთან ლიტერატურული რიგის მიმართების ანალიზის გზით. ამ თანაფარდობას (სისტემათა სისტემა) თავისი სტრუქტურული კანონები აქვს, რომლებიც უნდა იქნეს შესწავლილი. სისტემათა თანაფარდობის განხილვა ყოველი სისტემის იმანენტური კანონების გათვალისწინების გარეშე — მეთოდოლოგიურად დამლუპველია.

9. ზემოაღნიშნული თეორიული პრობლემებისა და ამ პრინციპთა კონკრეტული ამოცანების (რუსული ლიტერატურის ისტორია, რუსული ენის ისტორია, ენობრივ და ლიტერატურულ სტრუქტურათა ტიპოლო-

გია და ა. შ.) შემდგომი კოლექტიური დამუშავების მნიშვნელობიდან გამომდინარეობს, რომ აუცილებელია „ოპოიაზ“-ის განახლება ვიქტორ შკლოვსკის ხელმძღვანელობით³³.

სანამ გადავიდოდეთ თეზისების გარჩევასა და პრადის ლინგვისტური სკოლის ცნობილ „თეზისებთან“ მათი მიმართების დადგენაზე, ყურადღებას მივაქცევთ შემდეგ გარემოებას: ტინიანოვისა და იაკობსონის თეზისების ჩამოყალიბება უსათუოდ მოამზადა „ოპოიაზ“-ის ფორმალისტთა შრომებმა. აქვე შევნიშნავთ, რომ „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებში“ ხშირად გატოლებულია ენა და ლიტერატურა: ენა (resp. ლიტერატურა), ლიტერატურა (resp. ენა), ლიტერატურული (resp. ენობრივი) და სხვ. ხშირად გვხვდება აგრეთვე — ლიტერატურა (resp. ხელოვნება), აქედან ტრანზიტულობით მივიღებთ: ენა (resp. ხელოვნება), რაც არსებითი დებულება იყო უკიდურესი მემარცხენე ოპოიაზელთათვის. მაგრამ ამ თეზისებში ეს არ არის მთავარი. მთავარი და მნიშვნელოვანია კვლევის პრობლემების დაყენება და გადაჭრა. პირველი აზრი, რაც თეზისების გაცნობის შემდეგ ჩნდება, ასეთია: ა) წერილის ავტორები კარგად იცნობენ დე სოსიურის მოძღვრების და მათ მიერ ზოგიერთი პრობლემის გადაჭრა სოსიურის კონცეფციიდან წინ გადადგმული ნაბიჯია, ბ) „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებისა“ და პრადის სკოლის „თეზისების“ ძირითადი დებულებები ემთხვევა ერთმანეთს და მეორე (პრადის თეზისები) არსებითად პირველის გავრცობას წარმოადგენს, რის დამტკიცებასაც შევეცდებით ქვემოთ.

პრადის ლინგვისტური სკოლის ზოგადენათმეცნიერული თეორია შესწავლილია თ. შარაძენიძის შრომაში³⁴, სადაც ნათლად და მწყობრად არის დალაგებული პრადელთა ის შეხედულებები, რომლებიც მათი სკოლის ზოგადლინგვისტურ თეორიის წარმოადგენს. ჩვენ ვისარგებლებთ ამ დალაგებით და თ. შარაძენიძის მიერ გამოყოფილი საკითხების მიხედვით განვიხილავთ „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებს“, რათა ადვილი გახდეს მათი შედარება პრადის სკოლის ლინგვისტურ კონცეფციასთან.

სოსიურის მოძღვრების შეფასებისას მიუღებლად მიაჩნიათ: 1. ენისა და მეტყველების დაპირისპირება, 2. ენის მიჩნევა წმინდა დებულებათა სისტემად, 3. სინქრონიული (resp. სტატიკური) და დი-აქრონიული (ისტორიული) ენათმეცნიერების დაპირისპირება და სი-

³³ Ю. Тынянов, Р. Яковсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 36—37.

³⁴ თ. შარაძენიძე, პრადის საენათმეცნიერო სკოლის ზოგადლინგვისტური თეორია.

ნქრონიული ენათმეცნიერებისათვის უპირატესობა მინიჭება იმ მოტივით, რომ თითქოს მხოლოდ მას აქვს საქმე ენის სისტემასთან, ისტორიაში კი სისტემა არა გვაქვს, ცვლილება სისტემის ფარეშე დგას³⁵. სოსიურის ზემოჩამოთვლილი დებულებები ჟარყოფილია რ. იაკობსონისა და ი. ტინიანოვის წერილში ისევე, როგორც პრადის სკოლის თეზისებში. ასე რომ, სოსიურის შეფასებაში სრული დამთხვევაა. ახლა განვიხილოთ კონკრეტული დებულებანი ორივეგან.

1. პრადელი სტრუქტურალისტები თავიანთ შეხედულებებს უპირისპირებენ XIX საუკუნის ენათმეცნიერების თვალსაზრისს. კერძოდ, ისინი ილაშქრებენ ენობრივი ფაქტების ატომისტური განხილვის წინააღმდეგ, ამავე დროს, ისევე როგორც ყველა სტრუქტურალისტური სკოლა, ილაშქრებენ ფსიქოლოგიზმის წინააღმდეგ. ყველაფერი ეს მოცემულია ტინიანოვისა და იაკობსონის პირველ თეზისში.

ამავე თეზისში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს გამიჯვნა აკადემიური ეკლექტიზმისა და სქოლასტიკური „ფორმალიზმისაგან“, რომლებიც „ტერმინოლოგიითა და მოვლენათა კატალოგიზაციით ცვლიან ანალიზს“. თუ, ერთი მხრივ, მეცნიერების სისტემურობის შენარჩუნება და, მეორე მხრივ, ფსიქოლოგიზმის წინააღმდეგ ბრძოლა სტრუქტურალიზმის საერთო ტენდენციაა, გამიჯვნა ეკლექტიზმისა და სქოლასტიკური ფორმალიზმისაგან — ყოფილი ოპოიაზელი ავტორების წინგადადგმული ნაბიჯია მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით.

2. „სტრუქტურული ენათმეცნიერების ქვაკუთხედს წარმოადგენს ენის მიჩნევა სისტემად და ენათმეცნიერების მთავარ ამოცანად სისტემის შესწავლის გამოცხადება. ჟსაყვედურებენ რა ნეოგრამატიკოსებს ენობრივ ფაქტთა ერთმანეთისაგან იზოლირებულად კვლევას, პრადის სკოლის წარმომადგენლები, სოსიურის მოძღვრებაზე დამყარებით, ყურადღების ცენტრში აყენებს ენას, როგორც სისტემის მთლიანობას, ენობრივ მოვლენებს შორის ურთიერთმიმართებათა გარკვევას, „ვერც ერთი მოვლენა ენაში ვერ იქნება გაგებული იმ სისტემის გათვლისწინების გარეშე, რომელსაც ეს ენა ეკუთვნის“, ვკითხულობთ პრადის წრის თეზისებში“³⁶.

„ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებში“ ყველგან ლაპარაკია ენის (resp. ლიტერატურის) სისტემურობის შესახებ. მოვლენათა „მექანიკური აგლომერატის“ ცნება იცვლება სისტემის, სტრუქტურ-

³⁵ თ. შარაძენიძე, სტრუქტურალიზმის ძირითადი სკოლების შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, 1964, გვ. 52.

³⁶ თ. შარაძენიძე, პრადის საენათმეცნიერო სკოლის ზოგადლინგვისტური თეორია, გვ. 82.

რის ცნებით. ფაქტების „განურჩეველი კატალოგიზაცია“ არ არის საკმარისად მიჩნეული, „მნიშვნელოვანია მათი იერარქიული ღირებულება“. თეზისებში წინა პლანზეა წამოწეული სპეციფიკურ-სტრუქტურულ კანონთა მნიშვნელობა.

ოპოიზელთა შრომებში სისტემის, სტრუქტურის, კონსტრუქციის ცნებები ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება. შკლოვსკი იგონებს: „რ. იაკობსონი ამტკიცებდა, რომ „ჩვენმა ახალგაზრდა ლიტერატურის ისტორიამ საბოლოოდ იპოვა თავისი „გმირი“. ეს „გმირი“ არის ლიტერატურული ნაწარმოების, როგორც ასეთის, სტრუქტურა (ჟურნალი „Лѐт“, 1923, № 1, გვ. 240).

სტრუქტურის ცნება, რომელიც ძირითადია ენისა და პოეტიკის გაგებაში, მე როგორც ვფიქრობ, პირველად აქ იყო შემოტანილი“³⁷.

3. როგორც ცნობილია, პრალის ლინგვისტური წრის თეზისების ძირითადი იდეა იყო ენის წარმოდგენა, როგორც ფუნქციონალური სისტემისა, რომელიც განსაზღვრულ მიზანს ემსახურება. აქედან აუცილებლობით გამომდინარეობს, რომ ენობრივ ანალიზს ფუნქციონალური და ტელეოლოგიური თვალსაზრისით უნდა მივუდგეთ, ე. ი. ყოველი ენობრივი მოვლენა უნდა შევაფასოთ იმ ფუნქციის თვალსაზრისით, რომელსაც იგი ასრულებს, და იმ მიზნის თვალსაზრისით, რომლისკენაც იგი ისწრაფვის³⁸.

ტელეოლოგიური პრინციპი პრალის სკოლის თეორიის ერთ-ერთი სპეციფიკური ნიშანია, „რაც ამ სკოლას განასხვავებს ენათმეცნიერების ბევრი თანამედროვე მიმდინარეობისაგან“³⁹.

ტელეოლოგიური პრინციპის აღიარება პრალის ლინგვისტურ კონცეფციაში უსათუოდ რუსი ენათმეცნიერების დამსახურებაცაა⁴⁰.

უნდა აღინიშნოს, რომ ოციანი წლების რუსი ფილოლოგებისათვის ტელეოლოგიზმი უცხო არ ყოფილა. ანტონ მარტის შრომაში (Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, Halle a. s. 1908), რომელიც ბენედეტო კროჩეს წიგნებთან ერთად პოეტური ენის კვლევით დაინტერესებულთათვის

³⁷ В и к т о р Ш к о л о в с к и й . О квартире «Лѐта», გვ. 374.

³⁸ თ. ვ. ბუღიგინა, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

³⁹ თ. შარაძენიძე, პრალის სკოლას ზოგადლინგვისტური თეორია, გვ. 92.

⁴⁰ იხ. მაგ., R. J a k o b s o n, The Concept of Sound Law and Teleological Criterion. Selected Writings, 'S-Gravenhage, 1962, გვ. 1—2, აგრეთვე N. T r u b e t z k o y, La phonologie actuelle, Journal de psychologie normale et pathologique, Paris, 1933. XXX.

ერთობ პოპულარული გახდა, მოცემულია ენის შესახებ ახალი ფილოსოფიური მეცნიერების აგების ცდა. ასეთი მეცნიერება იქნება მეცნიერება ენობრივი ფაქტების ფუნქციონალური მნიშვნელობების შესახებ. ენის ტელეოლოგიას განსაზღვრავს მისი ფუნქციები.

მეცნიერული აზრის ამ ახალმა მოძრაობამ ცოცხალი გამოძახილი ჰპოვა ახალგაზრდა რუს ენათმეცნიერთა შორის, რომლებმაც თავიანთი შრომები პოეტიკის პრობლემებს დაუკავშირეს⁴¹. უკვე ჟირმუნსკის „პოეტიკის ამოცანებშია“ მოცემული მხატვრული ტელეოლოგიის იდეა, კერძოდ, სტილი განსაზღვრულია როგორც მხატვრულ ხერხთა ერთიანობის ტელეოლოგიური ცნება. ეიხენბაუმი წერდა: „პოეტიკა აიგება ტელეოლოგიური პრინციპის საფუძველზე და ამიტომ ამოდის ხერხის ცნებიდანო“⁴², ასევე ა. სმირნოვი ლიტერატურულ მოვლენათა ლირებულუმბის ცნებას ხსნიდა ტელეოლოგიზმის პრინციპებიდან და იმავ პრინციპებზე დაყრდნობით იძლეოდა პოეზიის ცნებათა ანალიზს⁴³.

„ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებში“ თავიდან ბოლომდე გატარებულია ფუნქციონალური და ტელეოლოგიური პრინციპი. წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ— „ნაცვლად ძველი მეცნიერების კითხვისა „რატომ“, პირველ რიგში დგება კითხვა „რისთვის“ (ფუნქციონალურობის პრობლემები)“.

როგორც ვხედავთ, კაუზალობის პრინციპს აქ უპირისპირდება ტელეოლოგიური პრინციპი⁴⁴, ხოლო ფუნქციონალური თვალსაზრისი აუცილებელ პირობად ითვლება მეცნიერული კვლევისათვის „(საკვლევი მასალა) მხოლოდ მაშინ შეიძლება შევიტანოთ მეცნიერული კვლევის ორბიტაში, როცა იგი ფუნქციონალური თვალსაზრისით იქნება განხილული“ (მესამე თეზისი)⁴⁵.

⁴¹ Т. Н. Сакулици, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 84.

⁴² Б. Эйхенбаум, *Мелодика стиха*, გვ. 13—14.

⁴³ А. А. Смирнов, *Пути и задачи науки о литературе*. «Литературная Мысль», II. П., 1923, გვ. 91—101.

⁴⁴ შტრ. R. Jakobson, *Proposition au Premier Congrès International de Linguistes, Selected Writings*, გვ. 6.

⁴⁵ ფუნქციონალური მიდგომა პოეტური ენის შესწავლელ ე. წ. «მორფოლოგის-ტებსაც» ახასიათებდათ. ძალზე ნიჭიერი მკვლევარი ვ. პრახოვი წერდა: [ფუნქცია, როგორც ასეთი, მუდმივი სიდიდეა. ზღაპრის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია საკითხი, თუ რას აკეთებენ ზღაპრული პერსონაჟები, ხოლო საკითხი, თუ ვინ და როგორ აკეთებს—მორფოლოგიის საკითხი... ფუნქციის ქვეშ გვულისხმება მოქმედი პირის საქციელი, რომელიც მისი ლირებულების თვალსაზრისით განისაზღვრება მოქმედის მსვლელობისათვის». *Морфология сказки*, II., 1928, გვ. 29—31. იხ. მისვე, *Трансформация волшебной сказки*, «Поэтика», IV, II., 1928. იხ. აგრეთვე გ. შენგელის ნაშრომი: *О лирической композиции, Проблемы поэтики*, М.-Л., 1925, გვ. 95—113. სადაც

ცხადია, ტელეოლოგიური თვალსაზრისი ენობრივი ანალოზისათვის მიუღებელია, რადგან თვით ენობრივ სისტემას არავითარი მიზნები არა აქვს, რაც არა ერთხელ ყოფილა აღნიშნული, მაგრამ მხატვრული შემოქმედების შესწავლისას ეს თვალსაზრისი მნიშვნელოვანია. როგორც ა. ჩეხოვის სიტყვებიდანაც ჩანს (იხ. შენიშვნა 45), ლიტერატურულ ნაწარმოებში ყოველ სიტყვას, მხატვრულ ხერხსა თუ სხვას, გარკვეული ფუნქცია აკისრია, გარკვეულ მიზანს ემსახურება. ტელეოლოგიზმის, როგორც იდეალისტური მოძღვრების კრიტიკისას, დიალექტიკური მატერიალიზმი გვასწავლის, რომ მხოლოდ ადამიანის მოქმედება ხასიათდება მიზანდასახულობით. ადამიანური მოქმედების ერთ-ერთი ასეთი სახეა მხატვრული შემოქმედება.

როგორც ჩანს, ჭერ ოპოიზმებთან და შემდეგ პრალელებთან. ტელეოლოგიზმი მხატვრული შემოქმედების კვლევიდან გადმოტანილ იქნა ენის კვლევაშიც, რასაც, ცხადია, ხელს შეუწყობდა ენისა და ლიტერატურის (resp. ხელოვნების) გაიგივება და პოეტიკის ორიენტაცია ლინგვისტიკაზე.

4. „ენისა და მეტყველების გათიშვა, რაც სოსიურის კონცეფციიდან მომდინარეობს, პრალის საენათმეცნიერო წრეში დაცულია.

ენისა და მეტყველების დაპირისპირება პრალის სკოლაში გაიგება, როგორც ზოგადისა და კონკრეტულის დაპირისპირება“⁴⁶.

„პრობლემების“ მეექვსე თეზისში ნათქვამია, რომ ორი სხვადასხვა ცნების — parole და langue (არსებულ ნორმასა და ინდივიდუალურ გამონათქვამებს) შორის მიმართების პრობლემა პრინციპულად უნდა იქნეს დამუშავებული. ინდივიდუალური გამონათქვამი არ შეიძლება განხილულ იქნეს ნორმათა არსებულ კომპლექსთან მიმართების გარეშე. როგორც ვხედავთ აქაც, ისევე როგორც პრალის სკოლის კვლევებში პრაქტიკაში, ენა და მეტყველება უკიდურესობამდე არ არის დაპირისპირებული, ისინი მჭიდროდ უკავშირდებიან ერთმანეთს, რადგანაც „მხატვრულ ღირებულებათა განხილული სიტემის იმანენტური კანონების დადგენა“ შეიძლება მხოლოდ ინდივიდუალური გამონათქვამების შესწავლით — ნორმასთან მიმართებით.

მხატვრული ნაწარმოები განიხილება როგორც ტელეოლოგიური ერთიანობა. ლექსის დაწერის შემდეგ დამუშავება ხდება მიზანდასახულობის პრინციპის მიხედვით. მხოლოდ მას, რაც ემსახურება ლექსის გამომხატველობას, აქვს უფლება დარჩეს ლექსში. ვ. შენგელი იგონებს ა. ჩეხოვის ნათქვამს: «Если на первой странице рассказа уместится о ружье, то на пятой оно должно нынче пролететь, иначе незачем ему и висеть». გვ. 99.»

⁴⁶ თ. შ. ა. რ. ა. მ. ნ. ი. ძ. ე., პრალის სკოლის ზოგადლინგვისტური თეორია, გვ. 84—85.

რამდენადაც „პრობლემების“ წინასიტყვაობაში დასმულია ლიტერატურის სოციალური ფუნქციის⁴⁷ შესწავლის საკითხი და, ამავე დროს, ენისა და ლიტერატურის შესახებ მეცნიერება შეტანილია სოციალური, „უფრო სწორად, სოციოლოგიური დისციპლინების რიგში“, ამდენად ისევე როგორც პრალის სკოლაში, აქაც ხაზგასმულია ენის (resp. ლიტერატურის) საზოგადოებრივი ბასიათი.

5. „სინქრონიული და დიაქრონიული ენათმეცნიერების ურთიერთობის საკითხი თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთ-ერთი აქტუალური საკითხია. ფ. დე სოსიურმა ტრადიციული ენათმეცნიერებისაგან განსხვავებით, სინქრონიულ ენათმეცნიერებას მიაჩნია უპირატესობა დიაქრონიულთან შედარებით. ძირითადი არგუმენტი, რომელსაც იგი ემყარებოდა, ისაა, რომ ენობრივი სისტემა მხოლოდ სინქრონიულ კრილში წარმოგვიდგება. ცვალებადობას განიცდის არა სისტემა მთლიანად, არამედ მისი მხოლოდ ცალკეული ელემენტები, ამასთან, ცვლილებები სისტემის გარეთ დგას, შემთხვევითია სისტემის მიმართ. პრალის სკოლას გაუმართლებლად მიაჩნია სინქრონიულ და დიაქრონიულ ენათმეცნიერებებს შორის უფსკრულის შექმნა“⁴⁸.

პრალის სკოლის თეზისებში ნათქვამია: „არ შეიძლება აღვმართოთ გარდაუვალი ზღუდეები სინქრონიულ და დიაქრონიულ მეთოდებს შორის, როგორც ამას ენევიკის სკოლა აკეთებდა. თუ სინქრონიულ ენათმეცნიერებაში ენის სისტემის ელემენტები განიხილება მათ ფუნქციათა თვალსაზრისით, ენის მიერ განცდილ ცვლილებებზედაც არ შეიძლება ვიმსჯელოთ იმ სისტემის გაუთვალისწინებლად, რომელსაც ეს ცვლილებები შეეხო. არალოგიკური იქნებოდა გვევარაუდნა, რომ ლინგვისტური ცვლილებები სხვა არაფერია, თუ არ დამანგრეველი დარტყმება. შემთხვევითი და სხვადასხვაგვარანი სისტემის თვალსაზრისით. ლინგვისტურ ცვლილებებს წშირად აქვთ თავიანთ ობიექტად სისტემა, მისი განმტკიცება, გარდაქმნა და ა. შ. ამგვარად, დიაქრონიული შესწავლა არა მხოლოდ არ გამორიცხავს სისტემისა და ფუნქციათა ცნებებს, არამედ პირუკუ, ამ ცნებათა გათვალისწინების გარეშე იგი არასრულია“⁴⁹.

დიაქრონიულ მეცნიერებაში სისტემის ცნების შემოტანა პრალის სკოლის დამსახურებაა. ცოტა უფრო ადრე ასევე გადაიჭრა აღნიშნული საკითხი ი. ტანიანოვისა და რ. იაკობსონის წერილში, სადაც აღნიშნულია: „შევეთრი დაპირისპირება სინქრონიულსა (სტატიკურსა) და დია-

⁴⁷ აქ ლაპარაკია ლიტერატურული რიგის სოციალური ფუნქციის შესახებ დროის სხვადასხვა პერიოდში (ეპოქაში).

⁴⁸ თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, პრალის საენათმეცნიერ. ო სკოლის ზოგადლინგვისტური თეორია, გვ. 91.

⁴⁹ Тезисы Пражского лингвистического кружка. Пражский лингвистический кружок, გვ. 17.

ქრონიულ კრილს შორის ცოტა ხნის წინათ ნაყოფიერ სამუშაო ჰიპოთეზას წარმოადგენდა როგორც ენათმეცნიერებისათვის, ასევე ლიტერატურის ისტორიისათვის, რამდენადაც მან აჩვენა ენის (resp. ლიტერატურის) სისტემური ხასიათი. სინქრონიული კონცეფციის მიღწევები გვაიძულებენ გადავხედოთ დიაქრონიის პრინციპებსაც. მოვლენათა მექანიკური აგლომერატის ცნებამ, რომელიც სინქრონიული მეცნიერების სფეროში სისტემის, სტრუქტურის ცნებით შეიცვალა, შესაბამისი ცვლილება განიცადა დიაქრონიული მეცნიერების სფეროშიაც. სისტემის ისტორია თავის მხრივ არის სისტემა („ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემები“, 3—4 თეზისი).

„მეორე მხრივ, ვერც სინქრონიული აღწერა გამორიცხავს მთლიანად ევოლუციის ცნებას — კვითხულობთ შემდეგ პრალს თეზისებში — რადგან ენის სინქრონიულად განხილულ სექტორშიაც კი ყოველთვის არის იმის შეგნება, რომ არსებული სტადია იცვლება ფორმირების პროცესში მყოფი სტადიით. ჯერ ერთი, სტილისტური ელემენტები არქაიზმებად აღიქმებიან და მეორე, განსხვავება პროდუქტიულ და არაპროდუქტიულ ფორმათა შორის წარმოადგენს დიაქრონიულ მოვლენებს, რომლებიც არ შეიძლება გამოვრიცხოთ სინქრონიული ენათმეცნიერებიდან“⁵⁰.

ახლა ვნახოთ შესაბამისი ადგილი „პრობლემების“ თეზისებიდან: წმინდა სინქრონიზმი ახლა ილუზიაა. ყოველ სინქრონიულ სისტემას აქვს თავისი წარსული და მომავალი, როგორც სისტემის განუცალკევებელი სტრუქტურული ელემენტები. ა) არქაიზმი, როგორც სტილისტური ფაქტი: ენობრივი და ლიტერატურული ფონი, რომელიც შეიცნობა როგორც დრომოქმული, ძველმოდური სტილი. ბ) ნოვატორული ტენდენციები ენასა და ლიტერატურაში, რომლებიც გაგებულია როგორც სისტემის ინოვაცია“⁵¹. აქვე დგება სინქრონიაში ევოლუციის არსებობის საკითხი — „სინქრონიისა და დიაქრონიის დაპირისპირება იყო სისტემის ცნებისა და ევოლუციის ცნების დაპირისპირება და კარგავს პრინციპულ არსს, რამდენადაც ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ყოველი სისტემა აუცილებლად მოცემულია როგორც ევოლუცია, მეორე მხრივ კი ევოლუცია უსათუოდ ატარებს სისტემურ ხასიათს“⁵². ამ აზრის პირდაპირ

⁵⁰ Тезисы..., გვ. 18.

⁵¹ Ю. Тынянов, Р. Якобсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

⁵² შტრ. Ю. Н. Тынянов. О литературном факте, «Лед», 1924, № 2, გვ. 100—116. სადაც გარჩეულია ლიტერატურული გენეზისისა და ევოლუციის ცნებები. ლიტერატურა განხილულია, როგორც დინამიკური სამეტყველო კონსტრუქცია. მისივე: Вопрос о литературной эволюции, «На литературном посту», 1927, № 10, გვ. 42—48; მისივე: Проблема стихотворного языка, სადაც ტინიანოვი მხატვრულ

განვითარებას წარმოადგენს პრაღელების ზემომოყვანილი მსჯელობა ენობრივი ცვლილებებისა და ენობრივ სისტემასთან მათი მიმართების შესახებ.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ერთი საკითხი, რომელიც „პრობლემების“ მეშვიდე თეზისშია დასმული—„ენისა და ლიტერატურის კანონთა და მათი ევოლუციის ანალიზს აუცილებლად მიყვავართ რეალურად მლცეშული სტრუქტურული ტიპების (resp. სტრუქტურათა ევოლუციის ტიპების) განსაზღვრული რიგის დადგენამდე“. როგორც ვხედავთ, აქ წარმოდგენილია ლინგვისტური ტიპოლოგიის იდეა. ამ თეზისს შემდგომში იგონებს იაკობსონი და მის შესახებ წერს, რომ ჯერ კიდევ ამ თეზისში ჩაიხაზა „ლინგვისტურ სტრუქტურათა ტიპოლოგია“⁵³. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ დროისათვის, როცა „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემები“ იწერებოდა, არა ერთი მკვლევარი⁵⁴ მიუთითებდა უკვე სტრუქტურათა შედარება-შეპიროსპირებასა და მათ შორის საერთოსა და მსგავსების არსებობაზე. ერთ-ერთი მათგანი წერდა: ზოგიერთი პოეტური კანონი ვრცელდება კაცობრიობის ყველა ენაზე. ვინაიდან მათი მასალა ყოველთვის ერთი და იგივე ბგერებია ოთხი განუყრელი თვისებით: ხანგრძლიობა, ინტენსიობა (ძალა), სიმალღე და ტემბრი⁵⁵. როგორც ვხედავთ, ლიტერატურული ენის კვლევასაც უკვე ჩნდებოდა ტიპოლოგიისა და უნივერსალიების პრობლემები.

ამგვარად, „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემებში“ დასმული და გადაჭრილი საკითხები სტრუქტურალიზმის ერთ-ერთი ძირითადი სკოლის — პრაღის ფუნქციონალური ლინგვისტიკის კონცეფციის წამყვანი დებულებებია. განხილულ წერილს თავის დროზე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ენისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმეში, ვინაიდან იგი წარმოადგენდა ახალი ენათმეცნიერებისა და ლიტერატურათმცოდნეობის მთელ პროგრამას, რომელმაც ბევრი საკითხის (სინქრონიისა და დიაქრონიის ურთიერთობის, დიაქრონიკაში სისტემის აღმოჩენის, სინქრონიისა და ევოლუციის) ორიგინალური გადაწყვეტა მოგვცა. მიუხედავად ამისა, ეს „თეზისები“ თითქმის არ მოიხსენიება სპეციალურ ლიტერატურაში⁵⁶ და მისი ერთ-ერთი თანაავტორის—

ფორმალისტ უყურებს არა როგორც გაყინულ სიტყვიერ საბურველს, იგი განიხილავს მას ლიტერატურის განვითარების პროცესთან რთულ მიმართებაში.

⁵³ Roman Jakobson, *Retrospect*, «Selected Writings», გვ. 654.

⁵⁴ იხ. М. Малишевский, Проблемы метротонической стихологии (Несколько мыслей о «междуязыковой системе стихотворения»), Проблемы поэтики, М.-Л., 1925, გვ. 141—157.

⁵⁵ იქვე, გვ. 150.

⁵⁶ ზოგ ავტორთან გვხვდება ცნობა აღნიშნული «თეზისების» არსებობის შესახებ; მაგ., Vittorio Strada, *Formalismo e neoformalismo*, Questo e alto,

იური ტანიაზოვის სასელი არ ჩანს იმ რუსი მეცნიერების გვერდით, რომელთა წელილი პრადის ლინგვისტური სკოლის ზოგადენათმეცნიერული თეორიის ჩამოყალიბებებში სათანადოდ არის აღნიშნული და შეფასებული.

როგორც ცნობილია, პრადის ლინგვისტების მუშაობაში დიდი ადგილი ეთმობოდა და ეთმოდა მხატვრული (პოეტური) ენისა და სტილის შესწავლის საკითხებს⁵⁷. პრადის სკოლის „თეზისებში“ ვრცლად არის მოცემული პოეტური ენის კვლევის პრობლემები. ხშირად აღნიშნავენ, რომ პრადელების თეორიული პოზიცია ამ საკითხებში ენათესავენა რუსი ფორმალისტების ნააზრევს. მათი სიახლოვე ზოგჯერ რუს ფორმალისტთა უშუალო გავლენით შეიძლება აიხსნას.

მხატვრული ენის შესწავლის საკითხებში საერთო რუს ფორმალისტთა და პრადელების შეხედულებათა შორის შემდეგია: 1. ფუნქციონალური მიდგომა პოეტური ენის კვლევისას, 2. პოეტის ორიენტაცია ლინგვისტიკაზე⁵⁸. 3. ნიშნის დომინანტობა მხატვრულ მსიტემაში და 4. ენობრივი ნორმისა და ნორმიდან გადახრის საკითხი პოეტურ ენაში.

პირველ ორ საკითხს არ შეეხებოთ, რადგან მათზე საკმაოდ ვილაპარაკეთ ზემოთ.

პრადის ლინგვისტური წრის თეზისებში აღნიშნულია შემდეგი: „ხელოვნების მათრგანიზებელი ნიშანი, რომლითაც ეს უყანასკნელი სხვა სემიოლოგიური სტრუქტურებისაგან განსხვავდება, არის მიმართულობა არა აღსანიშნზე, არამედ თვით ნიშანზე.. ნიშანი არის დომინანტი მხატვრულ სისტემაში⁵⁹. თუ ლიტერატურის ისტორიკოსს თავისი კვლე-

Revista di letteratura 6—7, Milano 1964, გვ. 57; Victor Erlich, Russian Formalism, History-Doctrine, Mouton and Co, 1955, 'S—Gravenhage, გვ. 111.

⁵⁷ სტილის კვლევა დამახასიათებელი იყო ოპოიაზელთათვისაც. აღსანიშნავია, რომ მაიაკოვსკის ინიციატივით ოპოიაზელებმა «Ледя»-ის ფურცლებზე დაბეჭდეს საინტერესო შრომები ლენინის ენისა და სტილის შესახებ (Б. Эйхенбаум—«Основные стилиевые тенденции в речи Ленина»; В. Шкловский—«Ленин как декапонизатор»; Ю. Тышянов — «Словарь Ленина — Полемиста»; Л. Якубинский—«О сшжженни стила у Ленина»; В. Томашевский—«Конструкция тезисов» და სხვა.

⁵⁸ ვ. მათეზისი ჩებ ესთეტიკოს იან მუარკოვსკისთან ერთად ახსენებს ტომაშეკისაც, როგორც ლინგვისტიკაზე პოეტის ორიენტაციის ინიციატორს, იხ. Vilém Mathesius, Ten Years of the prague Linguistic Circle, წიგნში: The Linguistic school of Prague, გვ. 141.

⁵⁹ ანალოგიური მსაზრება აქვს გამოთქმული შკლოვსკის ნაშრომში: Искусство как прием (1919). იხ. შ ი ს ი ე ვ , Заумный язык и поэзия; Сборник по теории поэтического языка, I, 1916. ცნობილია შკლოვსკის ანალოგია ლიტერატურულ ნაწარმოებსა და კადრაკის თამაშს შორის (შდრ. ფ. დე სოსიური) და აგრეთვე მის მიერ

ვის ობიექტად აქვს არა ნიშანი, არამედ ის, რაც ნიშნით არის აღნიშნული, თუ იგი შეისწავლის ლიტერატურული ნაწარმოების იდეურ მხარეს, როგორც დამოუკიდებელსა და ავტონომიურ არსს, ამით იგი არღვევს მის მიერ შესწავლილი სტრუქტურის ღირებულებათა იერარქიას⁶⁰.

პრალის „თეზისებში“ კვითხულობთ: „ღებულებიდან — პოეტური შემოქმედება ისწრაფვის დაეყრდნოს ენობრივი ნიშნის ავტონომიურ ღირებულებას, გამომდინარეობს, რომ ლინგვისტური სისტემის ყველა მხარე, რომელიც მხოლოდ დაქვემდებარებულ როლს ასრულებს საურთიერთო ენაში, დამოუკიდებელ ღირებულებას იძენს პოეტურ მეტყველებაში. გამოხატვის საშუალებანი, რომლებიც ავტომატიზაციას⁶¹ განიცდიან საერთო ენაში, პოეტურში პირუკუ, მიმართული არიან აქტუალიზაციასზე“⁶². ისევე როგორც რუსი ფორმალისტები, პრალელებიც თვლიდნენ, რომ პოეტურ ენას აქვს თავისი საკუთარი და მასთან ცვალებადი ნორმები, რომლებიც არ შეიძლება კრიტიკის ობიექტად იქცეს, როგორც გადახრა ენობრივი სტანდარტიდან, პირუკუ, პოეტური ენა უნდა განვიხილოთ როგორც ენობრივ ნორმათა სავსებით კანონზომიერი ორგანიზებული სისტემატური დარღვევა, რადგანაც პოეტურ ენას თავისი სპეციალური მიზნების მისაღწევად სპეციალური საშუალებანი ესაჭიროება⁶³.

პრალელები თვლიან, რომ „პოეზიის ლექსიკა აქტუალიზაციას განიცდის ისევე, როგორც პოეტური მეტყველების სხვა მხარეები“⁶⁴, ის ან არსებული პოეტური ტრადიციიდან გადაიხრება, ან საურთიერთო ენიდან. უჩვეულო სიტყვებს (ნეოლოგიზმებს, ბარბარიზმებს, არქაიზმებს) პოეტური ღირებულება აქვთ, რადგან ისინი ჩვეულებრივი სიტყვებისაგან განსხვავდებიან“⁶⁵.

მოცემული ჰედონიური განსაზღვრა ხელოვნებისა, როგორც «самовитое слово». იხ. Литературная Энциклопедия, т. 7, М., 1934, თავი: Методы домарксистского литературоведения, Формалисты, გვ. 273—278.

⁶⁰ Тезисы Пражского лингвистического кружка, გვ. 31—32.

⁶¹ ავტომატიზაციისა და აქტუალიზაციის შესახებ იხ. ვ. შკლოვსკის Искусство как прием.

⁶² Тезисы... გვ. 29.

⁶³ Т. В. Булыгина, დასახ. ნაშრ., გვ. 118.

⁶⁴ იხ. Б. Арватов, Язык поэтический и язык практический, «Печать и Революция», 1923, VII, გვ. 58—67; იხ. აგრეთვე Л. Якубинский, Скопленне одинаковых плавных в практическом и поэтическом языках. Сборник по теории поэтического языка, вып. II, 1917.

⁶⁵ შდრ. ი. ტინიანოვის სიტყვები: «სიტყვას ლექსში ათასი მოულოდნელი ელფერი აქვს. ლექსი სიტყვას ახალ განზომილებას აძლევს», Промежуток, Проблемы стихотворного языка, გვ. 543.

იქ, სადაც პრალის „თეზისებში“ ლაპარაკია სინტაქსური და რატ-
მული სტრუქტურების მქიდრო კავშირის შესახებ, მათი დამოკიდებუ-
ლებათა ღირებულების შესახებ, გვაგონდება ო. ბრიკის მეტად საინტე-
რესო და ორიგინალური შრომები⁶⁶, რომელთა შესახებ ვ. შკლოვსკი
ამბობს: „ის, რაც გააკეთა ოსიპ ბრიკმა⁶⁷. პირობით დაეიწყებულა. მიუ-
ხედავად ამისა, მისი აზრი რიტმისა და სინტაქსის კავშირის შესახებ
არა მარტო მნიშვნელოვანია, არამედ მის ვარეშე შეუძლებელია ლიტე-
რატურათმცოდნეობის წინ წაწევა. უკვე ყველასთვის ნათელია, რომ
ლექსი შედგება არა მარტო მახვილიანი და უმახვილო მარცვლებისა-
გან და არც მხოლოდ სატყეებისაგან — იგი ორგანიზებულია ფრაზე-
ბისაგან, რომელთაც აზრობრივი დაძაბვის საკუთარი ცენტრები აქვთ⁶⁸.

დასასრულ, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ი. ტინიანოვისა და რ. იაკო-
სონის „ენისა და ლიტერატურის შესწავლის პრობლემები“, რომლის
თეორიულ ბაზას ნაწილობრივ მაინც შეადგენდა რუს ფორმალისტთა
კონცეფცია, წარმოადგენს პრალის ლინგვისტური წრის ცნობილი „თე-
ზისების“ წინაპარს და რომ 20-იანი წლების ფორმალისტთა „ლინგვის-
ტურ“ მეთოდოლოგიას დღეს უბრუნდებიან პოეტის ის მიმართულე-
ზანი, სადაც განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მხატვრული ფორმის
ახალიზს ზუსტი მეთოდებით. „სტრუქტურული პოეტის“ მომხრენი,
რომლებიც ეყრდნობიან ლინგვისტიკაში დამუშავებული სტრუქტუ-
რული ანალიზის მეთოდებს, სემიოტიკისა და ინფორმაციის თეო-
რიის და სხვ. ცნებებს, ხშირად თავიანთ ძიებებს წარმართავენ
ესევე, როგორც 50 წლის წინათ. მაგრამ იმის თქმა, თუ რა
წარმოადგენს მათ კვლევებში ფორმალისტთა მემკვიდრეობის გამოძა-
ხილს და რა არის საკუთრივ ახალი, წინასწარ არ შეიძლება, ვინაიდან
ეს საკითხები სპეციალურ კვლევას მოითხოვს, რაც ჯერჯერობით არ
ჩატარებულა.

⁶⁶ შდრ. Ю. Тынянов, Смысл стихового слова, Проблемы стихотворного
языка, გვ. 77—197.

⁶⁷ იხ. О. М. Брик, Звуковые повторы, Сб. по теор. поэт. языка, II,
1917, მისივე: Ритм и синтаксис, «Новый Леп», 1927, № 3, № 4.

⁶⁸ В. Шкловский, О квартире «Леп», გვ. 375.

Г. Ш. КВАРАЦХЕЛИА

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ В «ОПОЯЗ»-Е И ПРАЖСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ

Резюме

Как известно из специальной литературы, русские ученые, — Н. Трубецкой, Р. Якобсон, С. Карцевский, принимали активное участие в создании Пражского лингвистического кружка. Не меньшую роль в формировании пражской лингвистической концепции сыграли теоретики Петроградского общества изучения теории поэтического языка («Опояз»), членами которого были Ю. Тынянов и Р. Якобсон.

Ю. Тынянов и Р. Якобсон в журнале «Новый Лэф» (№ 12 за 1928 г.) опубликовали свой коллективный труд — «Проблемы изучения языка и литературы», представляющий собой программу изучения языка и литературы.

Основные положения указанной статьи совпадают с ведущими положениями общезвестных «Тезисов» (1929) Пражского лингвистического кружка:

В обоих «Тезисах» подчеркивается, что языковой анализ должен проводиться с функциональной и телеологической точек зрения; отвергается сосюрловская антиномия между синхронией и диахронией.

Одно из значительных достижений Пражского лингвистического кружка — положение о системном характере языка в диахроническом разрезе, дается уже в «Проблемах изучения языка и литературы».

Там же сказано: «Каждая система дана обязательно как эволюция, а с другой стороны, эволюция носит неизбежно системный характер» (Указанное положение развивают пражские лингвисты, когда они говорят о языковых изменениях и их отношении к системе языка).

На формирование концепции Пражской школы при изучении литературного языка повлияли работы опоязцев (а именно, Ю. Тынянова, О. Брижа, Л. Якубинского, Р. Якобсона...), что хорошо видно из Тезисов Пражского лингвистического кружка.

Ж. ЛЕРНЕР

МЕТОД КВАНТИТАТИВНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ РОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ ПО СТЕПЕНИ РОДСТВА

§ 1. На протяжении всей своей истории языкознание в той или иной степени использовало различные виды математического подсчета. Достаточно упомянуть, хотя бы, подсчеты древне-индийских филологов на материале Ригведы. В современном языкознании все большее место занимает использование методов математической статистики. Определилось целое направление, называемое «статистической лингвистикой»¹. В известной библиографии П. Гиро², например, приведено 2500 работ по количественным методам исследования. Кроме того, в последние годы появилось большое количество статей и монографий, посвященных этим вопросам.

Первые попытки применения статистических методов к языковому материалу у разных авторов преследовали различные цели. Например, известно, что одним из первых в России методу статистики с языковым материалом связал математик А. А. Марков³, исследовавший на материале «Евгения Онегина» и «Детских лет Багрова-внука» зависимость в чередовании гласных и согласных для иллюстрации теории случайных процессов.

Анализ библиографий Гиро, Тринки и работ более позднего времени показывает, что подавляющее число их относится ко времени, начиная со второй четверти XX века, и по тематике своей, в основном, может быть объединено в круг проблем, которые можно назвать «синхронной статистической лингвистикой». Главным образом, это работы по статистике стиля, классификации лексики, закономерностям распределения единиц в

¹ В связи с этим интересно отметить мнение Г. Глиссона о том, что еще и теперь не следует говорить о статистическом языкознании. См. H. A. Gleason, «Counting and Calculating for Historic Records», «Anthropological Linguistics», vol. I, 1960.

² P. Guiraud, Bibliographie..., Utrecht, Spectrum, XIX, 1954.

³ А. А. Марков, Исследование замечательного случая зависимых испытаний. «Известия Росс. АН», I, 1907.

тексте и т. д.⁴ Общей характерной чертой таких работ можно считать ориентировку, в конечном счете, на нужды машинного перевода и прикладной лингвистики в целом, хотя несомненно, что в них находят решение и многие важные вопросы чисто лингвистического характера.

Классическая языковедческая тематика сравнительно-исторического плана не прошла мимо усиливающегося в последние десятилетия проникновения математического, а позднее логико-математического подхода и исследовательского аппарата в лингвистическое исследование.

Следует отметить, что эта сторона лингвистико-математических исследований пользуется сравнительно меньшим вниманием в специальной литературе, чем проблематика историко-генетического плана и под термином «математическая лингвистика» чаще подразумевается совокупность задач и методов, оперирующих в области синхронного изучения и описания языка и прикладной лингвистики. Однако, если считать, что математическая лингвистика включает и те работы, которые ставят своей задачей выражение уже существующих лингвистических знаний на языке математики⁵, то и количественная классификация родственных языков является областью математической лингвистики. К тому же, взаимодействие историко-генетической тематики с методами статистико-вероятностного исследования в той или иной форме началось с первого десятилетия ХХ в. (Я. Чекановский, А. Крёбер, Г. Драйвер, Ч. Крестьян) и продолжалось в последующее время (М. Сводеш, Дж. Гринберг).

Применение понятий и методов математической статистики в целях сравнения и классификации объектов для изучения генетических связей языков выросло из аналогичных исследований в антропологии (в американском понимании этой науки). Антропология опирается на знаменитый R — коэффициент расового сходства, разработанный статистиком К. Пирсоном, который писал: «Каждый хронологист и каждый антрополог сталкивается с трудностью сравнить две расы, когда в наличии имеется только ограниченное число индивидуумов из этих рас. Естественно, что выход ищут в измерении наибольшего числа черт... Мы нуждаемся в едином числовом измерении всей системы сходства (или расхождений)⁶ — в коэффициенте расового сходства. Этот

⁴ Описание проблем и работ в этом направлении можно найти, напр., в статье I. Whatmough, *Mathematical linguistics*, «Proceedings of the VIII Intern. Congress of Linguists» (Oslo, 1957); რ. შ დ ი ვ ა ნ ი, ლინგვოსტისტიკის შესახებ. კრებ. «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», I, თბილისი, 1966; У. П л а т, Математическая лингвистика, сб. «Новое в лингвистике», 4.

⁵ М. М а ч а в а р и а н и, Взаимодействие математики и лингвистики, ВЯ, № 3, 1963, стр. 89.

⁶ Подчеркнуто нами — К. Л.

коэффициент не только будет показывать, насколько сходны расы или племена, но и насколько мы можем делать выводы о таком родстве, имея N количество материала»⁷

Польский ученый, заведующий кафедрой антропологии Львовского университета Ян Чокановский после серии работ по объективным методам (на основе коэффициента сходства) классификации материальных культур применил коэффициент R к нуждам классификации языков⁸. Чокановский использовал 20 языковых черт.

А. Крёбер, ученик известного американского лингвиста Ф. Боаса, в течение многих лет занимался изучением и классификацией культур и племен американских индейцев⁹. В 1936 году А. Крёбер совместно с Ч. Кретьеном опубликовал статью, в которой метод количественной классификации был применен к индо-европейским языкам¹⁰, но уже на материале 74 морфологических и фонологических элементов, которые, по утверждению авторов, произвольно выбраны из работы А. Мейе «Индо-европейские диалекты», Париж, 1928 г. (на французском языке) и прокорректированы Ч. Кретьеном, т. к. Крёбер не является специалистом в области индо-европейских языков. Дистрибуция этих элементов по языкам была проверена по труду К. Бругмана и Б. Дельбрюка «Основы сравнительной грамматики индо-европейских языков».

В дальнейшем сам Крёбер и другие исследователи продолжали разрабатывать этот метод.

Метод количественной классификации языков по степени родства относится, как уже было отмечено, к серии методик использующих статистический аппарат в целях сравнительно-исторических, диахронных исследований. Рассматриваемый метод не является единственным в этой серии. «Историческая» ветвь статистической лингвистики включает целый ряд работ по определению родства, классификации и датированию языковых контактов. Этот круг проблем объединяется под термином «лексикостатистика». Наибольшей известностью пользуется глоттохронология М. Сводеша. В американской лингвистической литературе в последнее время намечается тенденция более четкого

⁷ K. Pearson, On the Coefficient of Racial Likeness, «Biometrika», vol. 18, part. I, 1926, стр. 52.

⁸ I. Czekanowski, Wstep do historii słowian, «Lud» vol. VII, ser. II, 1878, Badan nad Zroznicowaniem Morfologicznem Dialektow Polskich, «Prac Polonistycznych», Warszawa, 1927.

⁹ Некоторые работы Крёбера по этим вопросам приведены в библиографии.

¹⁰ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien, Quantitative Classification of Indo-European Languages, «Language», vol. 13, № 2, 1937.

разграничения глоттохронологии от лексикостатистики¹¹. Различение проводится на основе исходного постулата глоттохронологии о равномерном изменении языков в равные промежутки времени, который вызвал наибольшую критику со стороны специалистов и послужил дискриминации возможности применения статистических методов в сравнительной лингвистике в целом¹². Отмежевание от глоттохронологии должно было автоматически снять с других методов лингвостатистического исследования обвинения в некомпетентности.

Метод квантитативной классификации отличается от других лексикостатистических методов по нескольким пунктам.

Во-первых, разработка этого метода хронологически предшествует другим методам. Например, между основной работой Крёбера и Кретьена по данному вопросу (1937) и формированием принципов глоттохронологии (1950) прошло 13 лет.

Во-вторых, от большинства методов подобного рода рассматриваемая классификация отличается своим исходным материалом. Как показывает само название обсуждаемого направления лингвистических исследований, большинство методов основывается на анализе лексических данных. Кроме глоттохронологии Сводеша, в этом ряду стоят сравнительно мало известные методики установления и определения родства, предложенные А. Россом, Г. Херданом, и три способа Г. Глиссона. Работы Росса и Хердана будут рассмотрены ниже. О статье Глиссона¹³ следует сказать, что в ней нет собственно статистических методов, что находится в полном соответствии со взглядами автора, считающего, что современная лингвистика не имеет на своем вооружении и сколько-нибудь надежного и строгого статистического метода и пока, фактически, вынуждена довольствоваться простыми подсчетами слов.

В методах Глиссона используется некоторое число произвольно выбранных слов (в одной из методик 52 слова), число совпадений которых подсчитывается в языках, считающихся родственными.

Так решаются вопросы внутреннего родства языков, для чего создаются возможные генеалогические деревья этих языков, из которых выбирается то дерево, которое дает наименьшее число изменений в исходных словах. Глиссон считает, что его методики представляют собой предварительные исследова-

¹¹ D. H u m e s, *Genetic Classification: Retrospective and Prospective*, «*Anthropological Linguistics*», vol. 1, no 2, 1959. H. У. С o w a n, *Statistical Determination of Linguistic Relationship*, «*Studia Linguistica*», 1962 Anée 16, № 2, 57—96.

¹² Там же, стр. 58.

¹³ H. A. G l e a s o n, *Counting and Calculating for Historical Records*, «*Anthropological Linguistics*», vol. 1, № 2, 1959.

ния, которые могут быть дополнены данными глоттохронологии.

Метод Крёбера и Кретьена, а также последующие разработки этой методики (Эллегард, Манье и др.), основывается на анализе фонологических и морфологических черт языка, что в свете поставленной задачи — определения генетических связей — является значимым преимуществом по сравнению с упомянутыми выше методами.

Третьим, весьма существенным отличием рассматриваемого метода является то, что метод Крёбера не ставит принципиально новых задач, отличных от проблем сравнительно-исторического изучения. Он не связан с введением какого-либо нового теоретического положения и в основном параллелен сравнительно-историческому методу, являясь добавочным и ставящим своей целью получение тех же результатов и выражение их в количественной форме.

Эти особенности метода обуславливают то значение, которое приобретает его рассмотрение для освещения теоретической и методологической проблемы, являющейся одним из основных вопросов современного теоретического языкознания — проблемы взаимоотношения методов лингвистического анализа, четко сформулированной С. Бархударовым: «Среди теоретических проблем, привлекающих к себе внимание советских языковедов в течение последних лет ни одна не вызывает столь большого интереса, как вопрос о взаимоотношении, так называемых «традиционных» и «новых методов»¹⁴. Рассмотрение особенностей классификации позволит прояснить некоторые моменты методологического характера современного исторического языкознания.

§ 2. Как уже было сказано, исходный лингвистический материал данного метода состоит из 74 элементов, в число которых вошло 30 фонологических и 44 морфологических элемента. Для иллюстрации списка, составленного Крёбером, приведем выборочно (при сохранении порядковых номеров) некоторые из них. Фонологические черты:

1. Ассимиляция *e с *a.
2. Звонкие эксплозивные + глухие согласные становятся эксплозивными + звонкие аспирированные.
3. Ассимиляция *ə с *i вместо *ə с *a.
4. Ассимиляция *r *e с *r *e.
8. *p...k_η становится *k_η...k_η.
19. Упрощение геминированных согласных.

¹⁴ С. Бархударов, К вопросу о взаимоотношении между так называемыми «традиционными» и «новыми» методами в языкознании, «Иностранные языки в высшей школе», вып. I, Москва, 1965, стр. 112.

21. Лабно-велярные становятся велярными.

22. Ассимиляция *o с *a.

23. *ā и *ō не ассимилируются.

24. Ассимиляция *ā с *ō.

25. Ассимиляция *ō с *ā.

26. Сдвиг * -tt → st.

27. Исчезновение среднего *ə перед согласным.

Морфологические признаки:

4. Генитив и аблатив ед. числа основ имен на ā образуются при помощи форманта — āyā.

5. Генитив мн. числа — *ōm в основах с гласным исходом заменяется на -n-ām.

6. Императив 3 лица на -u.

10. Генитив ед. числа имен на o образуется формантом i-

13. Будущее время образуется при помощи форманта -vō.

14. Пассив на -r.

44. Редуцированный перфект.

45. Редупликация окказиональна.

46. Нет редупликации.

47. Перфект сохранен.

70. Разрушение начальной системы склонения и слияние функций аблатива, локатива и инструменталиса.

После того, как составлен список элементов, составляется матрица такого вида:

	Келт.	Ит.	Гер.	Арм.	Ир.	Ск.	Сл.
1	—	—	—	—	+	+	—
2	—	—	—	—	+	+	—
3	—	—	—	—	+	+	—
4	+	—	—	+	+	+	—
5	—	—	—	—	—	—	—

в которую вносятся все языки, подлежащие сравнению, и все элементы исходного списка по порядку, как они даны в списке. Наличие элемента обозначается знаком +, отсутствие — знаком —.

Объектом исследования в данном случае являются 9 индоевропейских групп языков (кельтская, итальянская, армянская, иранская, санскрит, славянская, балтийская, германская). Целью исследования авторы ставят числовое (в коэффициентах) выражение степени родства между ними.

Для каждой пары групп языков из матрицы подсчитывается число элементов, наличных в обоих языках — а (+ +), ко-

личество элементов, присутствующих в первом языке и отсутствующих во втором — b (+—) и наоборот — c (—+) и число элементов, отсутствующих в обоих языках — d (—).

Пусть мы сравниваем кельтскую и италийскую группы. Из матрицы получаем: $a=21$, $b=4$, $c=7$, $d=41$ ¹⁵. Затем эти данные

подставляем в формулу $Q_6 = \sin \left[\frac{\pi}{2} \left(\frac{ad-bc}{\sqrt{(a+b)(a+c)(b+d)(c+d)}} \right) \right]$,

которую можно употреблять для большей простоты вычисления и без $\sin \frac{\pi}{2}$. Формула заимствована из теории статистики, где

она служит для вычисления коэффициента сходства¹⁶. Авторы отмечают, что можно использовать и более простой вид формулы

$$Q_2 = \frac{ad-bc}{ad+bc} \text{ или } W = \frac{a+d}{a+b+c+d}$$

причем, по утверждению авторов, относительная величина коэффициентов не меняется. В нашем случае:

$$Q_6 = \frac{21 \cdot 41 - 4 \cdot 7}{\sqrt{(21+4)(21+7)(4+41)(7+41)}} = \frac{833}{\sqrt{1512000}} \approx 0,87.$$

Следовательно, коэффициент для кельтоко-италийской группы равен 0,87. Та же самая процедура повторяется для каждой пары. Например, для кельтоко-греческого родства получаем — 0,25 (по формуле Q_2 эти коэффициенты соответственно равны 0,94 и 0,37, т. е. относительно друг друга они не изменились).

На основании полученных данных строится таблица, в которой наибольшие показатели располагаются по диагонали (см. таблицы 1 и 2).

Объединяя языки, имеющие наиболее высокие общие коэффициенты, исследователь должен получить картину расположения языков по степени родства. Из таблицы можно видеть, что кельтские и италийские языки связаны наиболее тесно (коэффициент 0,87) и образуют одну группу. Другую группу составляют балтийские и славянские языки (коэффициент 0,92). Следующим высоким коэффициентом оказывается 0,32, связывающий балтийские языки с германскими теснее, чем славянские с германскими (—0,11) и т. д.

В результате такой классификации устанавливаются основные группы индо-европейских языков. Таким образом, в этой

¹⁵ Общее число элементов 73, т. к. в одном случае не оказалось сведений о дистрибуции элемента.

¹⁶ Дж. Юл. и М. Кендэлл, Теория Москва, 1954, стр. 520.

своей части количественная классификация в соответствии с главной задачей, поставленной авторами¹⁷, дает числовое, более зримое выражение известным фактам сравнительной грамматики индо-европейских языков. В таблице отражается и географическое расположение языков: армянский связан со славянскими языками (0,31) и балтийскими (0,28), и степень связи, считают авторы, отражает географическую отдаленность. Но из той же

Таблица № 1 (по формуле Q_0)

	Celt	It	Gr	Ar	Ir	S-kr	Sl	Balt	Ger
Cellic	1	.87	-.25	-.46	-.30	-.30	-.18	-.30	-.12
Italic	.87	1	-.09	-.48	-.66	-.63	-.40	-.35	.11
Greek	-.25	.09	1	.25	.22	-.28	-.84	-.16	-.17
Armenian	-.46	-.48	.25	1	.22	.05	.31	.28	-.18
Iranian	-.30	-.66	.22	.22	1	.91	-.32	-.12	-.22
Sanskrit	-.30	-.63	.28	.05	.91	1	.20	.10	-.54
Slavic	-.18	-.40	-.84	.31	.32	.20	1	.92	-.11
Baltic	-.30	-.35	-.16	.28	.12	.10	.92	1	.32
German	-.12	.11	-.17	-.18	-.22	-.54	-.11	.32	1

Таблица № 2 (по формуле Q_2)

	Celt	It	Gr	Ar	Ir	S-kr	Sl	Balt	Ger
Cellic	1	.94	-.37	-.67	-.41	-.42	-.26	-.42	-.17
Italic	.94	1	.13	-.66	-.81	-.82	-.54	-.47	.15
Greek	-.37	.13	1	.35	.30	.39	-.33	-.23	-.25
Armenian	-.67	-.66	.35	1	.29	.07	.42	.38	-.27
Iranian	-.41	-.81	.30	.29	1	.96	.42	.15	.31
Sanskrit	-.42	-.82	.39	.07	.96	1	.26	.17	-.75
Slavic	-.26	-.54	-.33	.42	.42	.26	1	.96	-.15
Baltic	-.42	-.47	-.23	.38	.15	.17	.96	1	.43
German	-.17	.15	-.25	-.27	-.31	-.75	-.15	.43	1

¹⁷ A. L. Kroeber and C. D. Chrétien, Classification of Indo-European Languages, «Language», vol. 13, №2, 1937, стр. 85.

таблицы взят коэффициент 0,22, соответствующий степени связи армянского с иранскими языками, меньший, чем коэффициенты для армяно-славянских и армяно-балтийских связей, что противоречит современному расположению этих языков. Но с другой стороны, на основании таблицы можно показать, что германские языки теснее связаны с балтийскими (0,82), чем с италлийскими (0,11), тогда как Мейе говорил о германо-итало-кельтской группе¹⁸. Это именно тот случай, считает А. Крёбер, когда «самая лучшая лингвистическая интуиция ошибается и должна уступить объективному методу»¹⁹. Оценивая значимость своего метода, авторы отмечают, что метод не имеет претензии на то, чтобы дать новую интерпретацию индо-европейских языков: «Статистический анализ может обосновать и корректировать интуицию»²⁰. Таким образом, в руках исследователей должен оказаться объективный метод классификации родственных языков по степени близости²¹.

Однако, применение этого метода (при сохранении тех же 74 элементов) в 1939 году к хеттскому языку дало неожиданные результаты. Коэффициенты, объединяющие хеттский с некоторыми индо-европейскими языками (например, хеттско-санскрит 0,11, хеттско-кельтский 0,23) оказались выше, чем коэффициенты для некоторых индо-европейских языков (напр., армяно-санскритской группы 0,5, кельтско-германский — 0,12). Хеттский оказался более близкородственным кельтским языкам, чем эти последние германским. Эти результаты противоречили общелингвистическим представлениям. Такое положение было объяснено тем, что данный список элементов не может быть использован для определения родственных связей хеттского языка, т. к. в данном случае мы имеем дело с намного более удаленным родством. Так возникла необходимость пересмотреть метод, и, как видно из сказанного, переосмыслению была подвергнута не методика исследования, а только подбор материала.

Привлечение хеттского материала показало большую зависимость значимости результатов количественной классификации языков от общего уровня исследования данных языков, от точки зрения, выработанной традиционной компаративистикой. Отсюда, естественно, возникает вопрос: зачем вообще заниматься понсками количественного (объективного) метода классификации,

¹⁸ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien, цитир. раб., стр. 96.

¹⁹ Там же, стр. 97.

²⁰ Там же, стр. 85.

²¹ Напр. сообщается, что в 1931 г. H. Driver, будучи студентом I курса, применил статистический метод к материалу полинезийских языков и сумел их классифицировать. См. H. E. Driver, The Contribution of A. L. Kroeber to Cultural Area Theory and Practice, «JAL», Supplement, vol. 28, № 2, 1962, стр. 16.

если результаты его нельзя считать удовлетворительными и надежными, пока они не проверены статистическими методами?²².

Один из авторов метода, Ч. Кретьен, стремился придать результатам количественной классификации более независимый и объективный характер путем уточнения интерпретации коэффициентов (особенно отрицательных и близких к нулю) и улучшения исходного списка грамматико-фонологических элементов. В начальной редакции данный метод оперировал коэффициентами сходства в интервале от -1 до $+1$, и чем ближе коэффициент был к $+1$, тем большая степень ассоциаций предполагалась для двух данных языков, и наоборот, когда коэффициенты приближались к -1 . Значимость отрицательных коэффициентов вызвала сомнение. Кретьен²³ предлагает новую, более лингвистическую по характеру интерпретацию полученных коэффициентов: высокие положительные коэффициенты считать отражением тесного взаимодействия языков (кельтско-италийская группа 0,87), высокие отрицательные коэффициенты — отражением независимого развития (итало-армянский коэффициент — 0,48) и вводит третью группу коэффициентов, стремящихся к 0, которые должны отражать отсутствие непосредственного влияния данных языков друг на друга (напр., кельтско-германский коэффициент — 0,12).

С другой стороны, предъявляются повышенные требования к списку элементов, который должен быть расширен, главным образом, за счет реконструированных форм праязыка.

Таким, в основных чертах, является метод, который предлагается использовать для классификации языков по степени родства.

§ 3. В основе количественной классификации родственных языков лежит статистический метод исследования ассоциации качественных признаков (в данном случае качественными признаками являются элементы исходного списка). Кретьен и стремится установить более строгую корреляцию между понятиями и отношениями, используемыми в лингвистической классификации, и отношениями, устанавливаемыми в статистике. Статистика устанавливает следующие отношения между признаками²⁴:

²² C. D. Chré tien, The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationship: Interpretation of Results and Test of Significance, (University of California Press. Publications in Linguistics), 1:2, 1943, стр. 12.

²³ C. D. Chré tien, Там же, стр. 19.

²⁴ Д. Юл. М. Кендэлл, Теория статистики. М., 1954, стр. 48—51.

Независимость — если А и В несвязанные качественные признаки, то доля А среди В и не -В (b) одинакова:

$$1. \frac{(AE)}{(b)} = \frac{A}{N}; AB = \frac{(A)(B)}{N}.$$

Полную положительную взаимозависимость:

2. все А суть В и наоборот, т. е. $AB=A$ или $AB=B$.

**Полную отрицательную взаимозависимость
или дисассоциацию:**

3. Ни одно А не есть В и наоборот, т. е. $AB=0$.

Привлекает внимание также следующее определение: «... в статистике А и В признаются взаимосвязанными, если они появляются совместно в большем числе случаев, чем можно было бы ожидать, если они были бы взаимно независимыми»²⁵.

Используя набор определенных качественных признаков и определяя их дистрибуцию, статистика дает некоторую классификацию объектов. Как видно из приведенных статистических отношений, в классификации подобного типа одинаково существенной является общность объектов как по наличию, так и по отсутствию определенных признаков²⁶. Именно этот общий принцип был использован Крёбером и Кретьеном без изменения. Классификация строилась как на совместной встречаемости признаков по языкам (1), так и на основе «отрицательной дистрибуции» (—1) этих элементов. Когда выяснилась большая зависимость статистических коэффициентов от общего уровня изучения языков-объектов, возникла потребность примирить данные статистики с нуждами и принципами собственно лингвистического исследования, поскольку: «... трудно строго сказать, что абстрактная наука статистика является только средством, а не объектом: ее результаты могут быть оценены и сделаны полезные выводы только в свете искусного знания материала, на котором они основаны»²⁷.

Лингвиста явно не устраивает статистическое понимание независимости — с самого начала было оказано, что метод (имеется в виду количественная классификация) применяется к

²⁵ Там же, стр. 53.

²⁶ Срв. определение коэффициента расового сходства К. Пирсона на стр. 99.

²⁷ Н. С. P u l m e r, Probability and Frequency. London, 1940, стр. 181. Приводим по статье Кретьена (1943).

родственным языкам, поэтому любые два языка не могут быть независимы, в собственном смысле этого слова.

Если исходить из положения, что коэффициент сходства между двумя языками, все элементы которых полностью тождественны (что выражается таблицей:

$\frac{a}{o} \Big| \frac{o}{d}$ т. е. все элементы

языка А суть элементы языка В, и так же тождественны они в смысле отсутствия элементов, т. е. $a=d$) равен + 1, то для лингвиста естественно было бы предположить, что языки А и В будут полностью неовязанными, если ни один элемент языка А не есть элемент языка В, т. е. когда положение выражается таблицей:

$$\frac{o}{c} \Big| \frac{b}{o}$$

Однако, в статистике такое взаимоотношение признаков считается «полной отрицательной взаимозависимостью», а независимость определяется иначе (смотри стр. 107).

Используя статистическое определение независимости, формулу χ^2 , а также учитывая полученные в таблице большие отрицательные (в алгебраическом смысле) коэффициенты типа -0,02 между санскритом и славянскими языками, Кретьен определяет: «... чем ближе коэффициент к 0 тем больше «независимы» языки»²⁸. Однако, хотя на языке статистики отношения между этими языками определяются как «независимость», ясно, что санскрит и славянские языки не могут быть независимыми. Поэтому Кретьен предлагает «независимыми» считать языки, не оказывающие влияния друг на друга.

Соответственно, статистическая диссоциация (полная отрицательная взаимозависимость) отражает такое отношение между языками, когда каждый из них испытывает влияние, не распространявшееся на другой, а полная ассоциация отражает заметное непосредственное влияние языков друг на друга. Интерпретированные подобным образом коэффициенты для большей точности проверяются при помощи так называемой «двусторонней проверки»²⁹ для выяснения вероятности случайности дистрибуции качественных признаков. Проверка проводится по формуле

$$\chi^2 = N (r_{nk})^2 = N \left(\frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b)(c+d)(a+c)(b+d)}} \right)^2$$

²⁸ С. D. Chretien, The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationship, UCPL, 1:2, 1943, стр. 15.

²⁹ См. Д. Юл., М. Кендэлл, Теория статистики, М., 1954, стр. 520—521.

Используя таблицу χ^2 коэффициентов, определяем вероятность Р, которая не должна превышать 5% случайности для того, чтобы результаты считались статистически достоверными.

Поскольку Р определяется через χ^2 , а коэффициент, в свою очередь, связан по формуле с N (числом признаков), постольку достижение 95% уровня достоверности коэффициентов связано с увеличением N.

Это и есть главный вывод Ч. Кретьена: «Хотя данный метод и неудовлетворителен в частности, это не значит, что количественный метод должен быть отброшен»³⁰. Развитие метода должно идти за счет увеличения исходного числа элементов.

Таким образом, Кретьен понимал невозможность прямого перенесения понятий статистики в историческое языкознание и стремился теснее увязать их. Поскольку метод полностью основывается на соответствующем статистическом аппарате, постольку понятно стремление Кретьена поставить в строгое соответствие 3 типам отношений, известным в статистике, 3 типа отношений между языковыми группами (такими же соображениями, во многом, обусловлено стремление сохранить отрицательные коэффициенты). Однако, лингвистически интерпретированные коэффициенты Кретьена оказались недостаточно строгими и не дают возможности надежно различить, например, две группы таких явлений жизни языка, как отсутствие непосредственного влияния языков друг на друга, (напр., славянские языки и санскрит, коэфф. — 0,22) и различные тенденции развития языков (напр., итальянские и санскрит, коэфф. — 0,66), которые в принципе повторяют друг друга.

Как ясно видно, основное затруднение, в котором отдают себе отчет авторы, связано с интерпретацией отрицательных коэффициентов, рассмотрение которых диктуется самим статистическим подходом.

Следует отметить, что в дальнейшем были сделаны попытки включить отрицательные коэффициенты. В частности, А. Эллегард³¹, разрабатывая методику статистического исследования связей (имеются в виду родственные связи) языков, исключает отрицательные дистрибутивные данные и вводит отдельно коэффициент для отражения родства.

Однако, Крёбер настаивает на возможности использовать негативную дистрибуцию и пишет, что попытки использовать 3 исходные величины (а, в, с) вместо 4, т. е. исключив из рас-

³⁰ C. D. Chrétien, *The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationship*, UCPL, 1:2, 1943, стр. 19.

³¹ A Ivar Ellegård, *Statistikal Measurement of Linguistic Relationship*, «Language», vol. 35, № 2, part. 1, 1959.

смотрения d (—), уже были и не принесли существенно иных результатов³².

§ 4. Используя в качестве конкретного средства анализа методику статистического коррелятивного исследования, метод в общем плане основывается на интерпретации проблем языкового родства с точки зрения теории вероятности. Вероятностная интерпретация лингвистических проблем дана, например, в работе А. Росса³³, где он, в частности, стремится дать математическое обоснование употребления числовых данных в филологии³⁴. А. Росс приводит некоторое число лингвистических (у Росса — филологических) проблем, которые могут быть предметом математико-вероятностного рассмотрения³⁵. Среди этих проблем нас особенно интересуют две: проблема установления родства между языками и непосредственно связанная с ней задача определения степени родства между отдельными родственными языками и группами языков, являющаяся основной целью рассматриваемого метода.

При установлении родства Росс, фактически, моделирует основную процедуру сравнительно-исторического метода: берётся некоторое число, например, 1000, «общих идей» и проверяется наличие звукосоответствий при выражении этих «идей» (корней) на двух сравниваемых языках. Для этого строится соответствующая таблица (напр., для английского и немецкого языков):

Germ. \ Eng.	[p]	[ts]	[t]	[f]
[p]	+++ ++ +		+	
[f]			+	+++ ++
[t]		++++ +++ ++		
[d]			++ ++	

³² A. L. Kroeber, *Statistics, Indo-European and Taxonomy*, «Language» vol. 36, № 1, part. I, 1960, стр. 11.

³³ A. Ross, *Philological Probability Problems*, «Journal of the Royal Statistical Society», ser. B, vol. XII, № 1, 1950.

³⁴ Там же, стр. 19.

³⁵ Там же, стр. 29.

Отмечается, что в некоторых случаях будет большое скопление +, например, в ячейке «t—ts», и «если мы хотим проверить, являются ли языки родственными, необходимо выяснить, насколько вероятно, что + в таблице будут распространены только в соответствии с относительной частотой фонем в каждом языке»³⁶. Следовательно, для вероятностного установления родства достаточно, чтобы + в таблице встречались не только в соответствии с относительной частотой фонем.

Аналогично решается вопрос о степени родства. Примечательно, что в этом случае Росс считает более предпочтительным использование совпадений в сравниваемых языках определенных выбранных корней. С этой целью составляется матрица такого вида:

Номер корня	Ит.	Греч.	Герм.
1	+	+	
2		+	+
3	+	+	+

Вопрос: «Близкородственен ли данный язык другому языку?» ставится в статистико-вероятностном плане: «Дано число + в двух данных столбцах. Какова вероятность того, что мы получим это же число +, если + расположены в таблице случайно?»³⁷ Если эта вероятность достаточно мала (не более 5%), то можно считать, что расположение + отражает некоторую каузальную зависимость между признаками, в данном случае считается, что это генетическое родство. Как видно, для математика не имеет принципиального значения, используются ли звукосоответствия или целые слова. К тому же, Росс (как и некоторые другие исследователи, например, Г. Хордан)³⁸ не предъявляет к исходному списку слов требований, связанных с принадлежностью этих слов к основному фонду языка, являющихся одним из основных положений сравнительно-исторического языкознания: «Регулярность звуковых соответствий лишь тогда

³⁶ A. R o s s, цитир. раб., стр. 20.

³⁷ A. R o s s, цитир. раб., стр. 27.

³⁸ G. H e r d a n, Mathematics of Genealogical Relationship between Languages, «Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists». Cambridge Mass. 1962, стр. 52.—53. G. H e r d a n, Language as Choice and Chance. 1956.

свидетельствует о родстве языков, когда она проявляется в единицах, принадлежащих к самой структуре языка»³⁹.

С другой стороны, вероятностный подход требует исключения случайного сходства и имплицитно подразумевает, что все остальное сходство будет служить поставленной цели — в данном случае установлению родства или степени этого родства.

§ 5. Рассматриваемый метод предназначен для установления степени генетического родства между языками и группами языков. Известно, что самым надежным средством выяснения родственных связей являются системы регулярных звукосоответствий. Особенно сильным это средство оказывается при исследовании материала таких хорошо изученных языков, как индоевропейские. Имплицитно эта процедура подразумевается и в различных интерпретациях метода количественной классификации родственных языков. Так, большее число (но не все) элементов исходного списка А. Крёбера и Ч. Кретьена помечено звездочкой (*). Ясно, что подтверждение наличия этого элемента в исследуемых современных языках невозможно без установления звукосоответствий между этой реконструированной формой и ее коррелятами. Сам принцип составления исходного списка, о котором говорят авторы (см. стр. 99 наст. работы) указывает на эту процедуру. Далее, как было отмечено, статистико-вероятностная интерпретация проблем языкового родства также, фактически, основывается на звукосоответствиях (см. стр. 110). Проверка результатов (коэффициентов) классификации с целью достижения статистической достоверности осуществляется при помощи введения ограничения величины вероятности случайного сходства 5%-ами ($P=0,05$). Известно, что в лингвистике введение 95% уровня достоверности языковых совпадений связан с произвольностью языкового знака, следовательно, в этот уровень включаются сходства, отвечающие требованиям звукосоответствий и семантической близости.

Однако, этой стороне исследования не уделяется достаточное внимание. Ни в статье А. Крёбера и Ч. Кретьена⁴⁰, где излагаются основы количественной классификации, ни в работе Ч. Кретьена⁴¹, подвергнутому тщательному исследованию полученные коэффициенты, ни в других работах по данному вопросу система звукосоответствий не приведена.

Можно было предположить, что А. Крёбер, используя для доказательства степени родства прагматические элементы, бу-

³⁹ А. С. Смирницкий, Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства, М., 1965, стр. 50.

⁴⁰ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien, Quantitative Classification of Indo-European Languages, «Language», vol. 13, № 2, 1937.

⁴¹ C. D. Chrétien, The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationship, UCPL, 1943.

дет стремиться основываться строго на звукосоответствиях (этого требует сама цель исследования) и приведет их как основу составления описки, но этого в работе нет. Такое отношение к одному из основных принципов сравнительно-исторического языкознания, как кажется, не случайно и диктуется не только принципами статистического исследования, но связано с более общими взглядами автора и проявляется в отношении к исходному материалу в целом, в частности, в принципах составления описки.

§ 6. Вскорости после опубликования первой статьи А. Крёбера и Ч. Кретьена (1937 г.) ощутилась настоятельная необходимость уточнить и улучшить список. Улучшение списка предполагалось осуществить за счет увеличения числа элементов. Но уже в 1950 году было предложено разделить список А. Крёбера на морфологическую и фонологическую части⁴². Раздельные вычисления, которые проводились по той же формуле Q₆, что и вычисления Крёбера, дали несколько иные результаты. Например, для кельтско-италийской группы Крёбер получил коэффициент 0,87, а вычисления по раздельному оплоку дали соответственно 0,89 по морфологии и 0,73 по фонологии. Однако, требование о разделении списка надо поставить в более широком плане: список в его настоящем виде необходимо разбить не на фонологическую и морфологическую части, а на «историко-генетическую» и «историко-типологическую» части. Главный недостаток исходного списка заключается не столько в недостаточном количестве элементов, сколько в самом принципе их выбора.

Анализ исходного описки показывает, что он состоит из гетерогенных элементов. В его состав вошли элементы, способные служить доказательством генетического родства языков (а следовательно, и степени этого родства):

4. Генитив и аблатив ед. числа основ на *ā* образуется при помощи — *āuā*.
10. Генитив ед. числа основ имен на *o* образуется при помощи форманта — *i*.
13. Будущее время образуется при помощи суффикса — *vō*.
14. Пассив образуется при помощи форманта — *g*.
56. Сравнительная степень образуется при помощи суффиксов — **ies*, — **ios*, — **is*.
60. Причастие образуется при помощи суффикса — **eo*.
69. Локатив мн. числа образуется при помощи суффикса — **su*.

⁴² C. R. Jankaran, A. D. Taskar, Quantitative Classification of Languages, «Bulletin of the Deccan College Research Institute», vol. X, №1, 1950.

Но сюда включены также 30 фонологических черт, которые представляют собой процессы и не могут быть свидетельством генетического родства, скорее представляя интерес историко-типологического плана:

1. Ассимиляция — *e с *a.
2. Ассимиляция — *e с *i вместо *e с *a.
9. *p... k_п стало k_п... k_п.
18. Упрощение геминатов.
21. Лабно-велярные становятся велярными.
22. Ассимиляция — *o с *a.
24. Ассимиляция — *ō с *a.
26. Сдвиг — tt → *st.

Около 15% составляют морфологические черты типологического характера:

44. Редуцированный перфект постоянен.
45. Редуцированный перфект окказионален.
47. Перфект сохранен.
70. Разрушение начальной системы склонения.

Ясно, что столь разнородный материал никак нельзя использовать с вполне определенной целью — установления степени генетического родства. Однако, смешение принципов сравнительно-генетического и сравнительно-типологического исследования характерно для работы Крёбера и Кретьёна. В частности, они пишут: «Метод не ограничивается определением степени сходства... Исследование может быть направлено в сторону изучения ассоциаций признаков самих по себе. Процесс подсчета становится обратным: вместо числа элементов, совпадающих в двух данных языках, подсчитывается число языков, в которых совпадают данные элементы. Результаты будут отражать лингвистические типы внутри индо-европейских языков»⁴³.

Таким образом, на одном и том же материале предполагается решать вопросы и генетического и типологического плана; все ставится в зависимость от процедуры исследования! Использование статистико-вероятностного аппарата во многих случаях сближает генетические и типологические исследования. В. Н. Топоров писал по этому поводу: «Введение вероятности в сравнительно-историческое языкознание показывает, что во многих случаях барьеры, воздвигнутые между генетическими и типологическими исследованиями, оказываются искусственными»⁴⁴.

⁴³ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien, *Quantitative Classification of Indo-European Languages*, «Language», vol. 13, № 2, 1937, стр. 85.

⁴⁴ В. Н. Т о п о р о в, О введении вероятности в языкознание, ВЯ, № 6, 1959, стр. 35.

По нашему мнению, практическое применение статистики, напротив, показало необходимость строгого различения явлений генетического и типологического плана, смешение которых во многом объясняется спецификой статистического аппарата, остающегося безразличным к природе изучаемых признаков.

Тенденция недифференцированного подхода к материалу хорошо проявляется, когда авторы говорят о возможности связать коэффициенты количественной классификации с фактором географического распределения языков. В. Милк пишет «...вскоре после разработки числового метода исследования сходных черт, многие исследователи подтвердили идею о том, что коэффициенты сходства являются функциями географических расстояний между народами»⁴⁵. Соответствие коэффициентов Крёбера географическому расположению индо-европейских языков не во всех случаях строго сохраняется. Метод, по идее авторов, должен давать «объективное средство» и «направлять интуицию исследователя». Действительно, некоторые результаты метода как будто свидетельствуют о его объективности: в результате классификации выделяются те же группы языков, что установлены сравнительно-исторической грамматикой. Более того, числовая интерпретация дала Крёберу возможность, в отличие от А. Мейе, сблизить германские языки больше с балтийскими, чем с кельтскими. Но, с другой стороны, в таблице Крёбера были и другие коэффициенты, несоответствующие современному расположению языков⁴⁶.

Если даже признать, что соответствие полное, то все же остается вопрос: а насколько это соответствует положению авторов о том, что коэффициенты имеют «генетический и исторический смысл?»⁴⁷. Известно, что сходство, возникшее в результате географического соседства, может не иметь ничего общего с генетическим родством, а с другой стороны, может наблюдаться сходство типологического порядка между языками, географически отдаленными друг от друга. Для примера можно сослаться на цитированную выше статью, где отмечается сходство между дравидскими и кавказскими языками.

Однако, для Крёбера этот вопрос не имеет принципиального значения так как он считает, что постороннее влияние не мо-

⁴⁵ W. Milke, The Quantitative Distribution of Cultural Similarities and their Cartographic Representation, «American Anthropologist», vol. 51, № 4, 1949, стр. 237.

⁴⁶ См. стр. 104 настоящей работы.

⁴⁷ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien цитир. раб., стр. 87.

жет считаться достаточно сильным фактором, способным изменить результаты генетической классификации⁴⁸.

Следовательно, общелингвистические взгляды Крёбера на развитие языкового материала обуславливают возможность не принимать во внимание различия в генезисе исследуемых лингвистических явлений, что, в свою очередь, во многом соответствует особенностям статистического подхода к этому материалу, но не полностью предопределено им, как можно было бы предположить исходя из процедуры исследования Крёбера.

§ 7. Исходя из сказанного, можно заключить, что количественная классификация не может служить средством отражения генетического родства и не оправдывает своего названия.

Метод представляет определенный интерес не столько по своим конкретным результатам, сколько как первый пример применения статистико-вероятностной методики к проблемам историко-генетического характера.

Как уже было отмечено, попытки лучше приспособить метод к поставленной цели были связаны с увеличением списка. В дальнейшем из рассмотрения были исключены элементы с отрицательной дистрибуцией. Еллегард исключил из расчетной формулы параметр d (—). Но принципиальный вопрос о характере исходного списка не ставился. Для статистической классификации неважен характер (в частности, генезис) обрабатываемых данных: «Специфическая задача математической статистики — получить сводный, абстрактно-количественный характер массовой совокупности, при отвлечении от реального содержания явления» — определяет академик В. С. Немчинов⁴⁹. Безразличие к «реальному содержанию явления» проявляется в различных работах по статистико-вероятностному изучению проблем генетического родства языков. А. Росс, например, с равным успехом оперирует и звукосоответствиями, и лексическими единицами. Еллегард исключает отрицательные дистрибуции, но сам принцип «случайного» подбора материала считает удовлетворительным. Г. Хердан⁵⁰ предлагает более подходя-

⁴⁸ Крёбер пишет, что присутствовал при споре Ф. Боаса и Э. Сэпира, в котором последний отстаивал точку зрения, совпадающую с его собственным мнением, что внешнее влияние не может считаться серьезным фактором: «...while outside influencing must indeed be accepted for languages, such influencing ordinarily was a definitely minor factor, which should not be played up in order to negate the possibility of genetic classification». A. L. Kroeber, *Statistics, Indo-European and Taxonomy*, «Language», vol. 36, № 1, part. 1, 1960, стр. 18.

⁴⁹ Д. Юл., М. Кэндалл, *Теория статистики*, Введение. Москва, 1954. стр. 10.

⁵⁰ G. Herdan, *Mathematics of Genealogical Relationship between Languages*, «Proceedings of the 9th International Congress of Linguists», 1962, стр. 52.

щий, по его мнению, математический метод определения лингвистического родства—анализ по факторам (Factor Analysis), в котором предполагает учитывать зависимость коэффициента родства не только от праязыка, но и от целого ряда факторов, специфичных для данных двух языков (смешение, географическое соседство). На первый взгляд, такой анализ должен преодолеть ошибку Кретьена, предполагавшего, что исключение случайного сходства автоматически гарантирует получение результатов, имеющих «генетическое значение». Фактически, метод Хордана также не в состоянии учитывать различие в происхождении элементов, т. к. он основывается на общем числе сохранившихся элементов, не вводя (подобно Россу) необходимых ограничений. Хердан оперирует следующими величинами: p_1 —число индо-европейских корней в первом языке, p_2 —число таких корней во втором языке, R —число общих корней. Формула для подсчета коэффициента корреляции принимает весьма упрощен-

ный вид: $r = \frac{R}{\sqrt{n_1 \cdot n_2}}$. Хердан ошибочно утверждает, что «родство

индо-европейских языков обычно основывается на числе общих корней»⁵¹. По этому поводу можно отметить, что математики часто отдают предпочтение именно словам, как исходному материалу для доказательства родства (ср. А. Росс), хотя лингвисту хорошо известно, что лексический материал является наименее строгим критерием при решении данного вопроса. К. Титер, критикуя основы глоттохронологии, которая также построена на учете лексических совпадений (правда, с учетом звукосоответствий), отмечает, что изменение лексического состава может быть результатом различных процессов и используется в качестве первой ступени сравнительно-исторического метода⁵².

Статистическая классификация основывается на некотором сходстве. Известно, что лингвистическое сходство может быть различного происхождения. Используя, например, терминологию Д. Хаймза, который посвятил вопросам классификации специальную статью⁵³, можно выделить сходство «универсальное», «конвергентное», «диффузное» и «генетическое». Соответственно, классификации могут быть различного рода. Следовательно, совершенно случайный (или произвольный) характер подбора материала, о котором говорят авторы, как об одном из досто-

⁵¹ G. H e r d a n, цитир. раб., стр. 53.

⁵² K a r l T e a l e r, Lexicostatistics and genetic relationship, «Language», vol. 39, № 4, 1963, стр. 641, 648.

⁵³ D. H y m e s, Genetic Classification: Retrospective and Prospective, «Anthropological Linguistics», vol. 1, № 2, 1959.

инств метода, никак не может служить подтверждением того, что результаты имеют именно «генетическое значение».

Статистические коэффициенты отражают некоторую зависимость между признаками, но природу этой зависимости они сами по себе установить не могут—это дело исследователя-лингвиста и его интерпретации. «... успех современной математической теории вероятности приобретается следующей ценой: теория оправдывается лишь некоторыми сторонами общего предмета»⁵⁴. Для того, чтобы обеспечить рассмотрение нужной в данном случае «стороны общего предмета» (историко-генетических связей), в статистико-вероятностный аппарат необходимо заложить соответствующий исходный материал. Эту необходимость чувствуют некоторые американские лингвисты. Например, Г. Драйвер писал: «Любые доступные примеры, не выбранные с этой целью (достижение исторической глубины), не могут служить ей»⁵⁵.

Большинство исследователей, занимавшихся этими вопросами, стремилось проводить исследование в возможно большем соответствии с требованиями статистического аппарата, и упускалась из виду необходимость учета обратной связи между двумя принципами исследования: с одной стороны, математический аппарат требует строгого определения понятий, используемых в лингвистическом исследовании, а с другой — специфика лингвистического объекта требует от статистики учета таких черт, которые на данном этапе не находят должного отображения в статистических исследованиях. Без внесения в аппарат сгруппированный на материал, связанных с его происхождением, статистические коэффициенты могут отражать просто сходство. К этому выводу приходит, в частности, А. Еллегард: «Статистические измерения скорее отражают просто сходство, а не родство в генетическом смысле»⁵⁶.

На протяжении многих лет переработке подвергался список элементов, а сама принципиальная возможность применения статистико-вероятностного подхода к проблемам генетического исследования под сомнение не ставилась. В 1966 году один из авторов метода, Ч. Кретьен опубликовал статью, в которой подверг рассмотрению принципы применения вероятностной методики к историческому языкознанию. Кретьен ставит вопрос: «Если даже мы употребляем точное значение математических терминов «вероятность», «случайность», уверены ли мы, что ма-

⁵⁴ В. Феллер. Введение в теорию вероятности и ее приложения, Москва, 1964, стр. 14.

⁵⁵ H. Driver, Statistics in Anthropology, «American Anthropologist», vol. 55, № 1, 1953, стр. 42.

⁵⁶ Alvar Ellegard, Statistical Measurement of Linguistic Relationship, «Language», vol. 35, № 2, part. 1, 1959, стр. 140.

тематическая вероятность может дать теорию учета исторических свидетельств?»⁵⁷.

Рассматривая два типа вероятности: один, являющийся предметом математики и связанный с классом повторяющихся событий (например игра в кости), и другой — вероятность случайную (accidental), не поддающуюся математически строгому описанию, Кретьен стремится установить, «насколько у нас есть основания считать, что математическая вероятность применима к генетической лингвистике»⁵⁸. Далее Кретьен утверждает, что «понятие повторяющихся событий не соответствует фактам исторической лингвистики»⁵⁹. Отсюда делается вывод, что применение математической вероятности к историческим проблемам не обосновано.

Вывод Кретьена, правильный в принципе, кажется неполным и не совсем точным. Даже если бы развитие структуры языка состояло из классов строго повторяющихся событий (что противоречило бы природе языкового закона), генетические связи языков все же не могли бы быть установлены при помощи описываемого Кретьеном метода. Этот вывод следует из рассуждений самого Кретьена. Примеры вероятностей, приведенные Кретьеном, можно использовать дальше. В качестве повторяющихся событий приведена игра в кости. Но каждое бросание костей, хоть и следует одно за другим, не связано с предыдущим. В языке же, в силу его структурности, каждое изменение связано некоторым образом с предшествующими ступенями и обуславливает часто последующие изменения в какой-либо точке структуры. В арсенале лингвистики на данном этапе нет аппарата (статистического), отражающего такую зависимость. Такое положение могло определить оправданный вывод, сделанный В. В. Ивановым: «Языковое родство определяется, в конечном счете, не статистически, а структурно»⁶⁰.

Применение статистико-вероятностного аппарата в историческом языкознании имеет два аспекта: установление родства и определение степени этого родства. Сам факт установления генетического родства не может основываться на существующих статистико-вероятностных методиках (если эта невозможность не является принципиальной, что весьма вероятно вытекает из анализа принципов подобного исследования). С другой стороны, задача установления степени родства позволяет несколько от-

⁵⁷ С. D. Chrétien, *Genetic Linguistics and the Probability Model*, «Language», vol. 42, № 3, 1966, стр. 518.

⁵⁸ Там же, стр. 523.

⁵⁹ Там же, стр. 528.

⁶⁰ В. В. Иванов, *Вероятностное определение лингвистического времени*. Сб. «Вопросы статистики речи», № 5, стр. 68.

включая от истории и рассматривать языки в синхронном плане, а следовательно, статистически классифицировать. Однако, понятие степени родства тесно связано с определенным объектом исследования — историей дивергентного развития общего материала, который требует строго соотношенного с ним метода изучения. Поэтому, статистическое исследование, идущее параллельно сравнительно-историческому методу, должно быть обеспечено материалом, соответствующим этому методу, а следовательно, во многом зависит от него же. Для достижения статистических результатов, удовлетворительных с точки зрения сравнительного метода, необходимо преодолеть наметавшуюся в статистических исследованиях тенденцию смещения понятий «генетическое родство» и «сходство» и за счет материала избежать ошибок статистики, которая может «... и затемнить и прояснить наше понимание функционирования лингвистической системы»⁶¹.

§ 8. Введение в историческое языкознание статистической методики связано со стремлением создать «объективный» метод исследования. Анализ данного метода показывает, что его объективность и надежность в большой степени зависят от уровня изучения языков сравнительно-историческим методом.

А. Крёбер, разрабатывая свой метод, должен был основываться на следующем предположении: необходимо иметь некоторое достаточное количество реконструированного материала, о котором можно вполне определенно сказать, что он должен был быть общим для всех (или большинства) родственных языков. Подсчитывая число сохранившихся черт из этого общего материала в современных языках, можно делать выводы о степени их родства⁶². В дальнейшем Кретьен прямо говорит о необходимости пополнить список за счет праязыка⁶³. Особенно сильно недостаточность исходного материала будет влиять на качество результатов при попытке применить метод к языкам менее изученных семей. Именно возможность такого применения должна была составить одно из основных достоинств объективизированного математического метода.

Можно также предположить, что имплицитное принятие необходимости иметь реконструированный материал, вызвало ут-

⁶¹ Joe E. Pirce, Some Applications of Mathematical Concepts to Linguistic Data, «Linguistics», vol. 10, 1964, стр. 60.

⁶² Это, в общем, та же идея, что лежит в основе глоттохронологии М. Сводеша; и подтверждена она тем же ограничением, что и исходный список Сводеша. Ясно, что «степень родства» должна быть связана со временем дивергенции.

⁶³ C. D. Crétien, The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationship, UCPL, 1943, стр. 19.

верждение Крёбера о том, что «общее отсутствие элементов есть одно из свидетельств сходства»⁶⁴.

С учетом праязыка, общее отсутствие может быть критерием близости или общего развития.

Далее, проверка статистической достоверности коэффициентов, как показал Крёбер, в конечном счете сводится к наличию числу исходных элементов. Допустимая в статистических исследованиях величина вероятности случайного сходства не должна превышать 5% ($P=0,05$). По статистическим таблицам, приведенным, например, в работе Юла и Кендэлла «Теория статистики», нужная вероятность достигается, если значение нашего коэффициента χ^2 будет меньше 3,841 (т. е. $\chi^2 < 3,841$). Значение коэффициента по формуле зависит от величины N (числа элементов). Поэтому, для различных коэффициентов требуется различное увеличение числа элементов. Так, при коэффициенте для германо-иранской группы, равным 1,45, на основе использованного списка в 74 элемента, необходимое число элементов должно составить 196 ($3,841 : 1,45 \times 74 = 196$), т. е. увеличить число элементов следует более, чем в два раза, тогда как для балто-германской группы статистически достоверный коэффициент потребует увеличения исходного списка всего до 84 элементов. Как видно из изложенного, статистические требования, фактически, отражают в данном случае реальное положение исследований. Лучше изученные балто-германские отношения предоставляют в распоряжение исследователя большее число материала и требуют, соответственно, меньшего увеличения списка. Крёбер, фиксируя это положение, делает вывод, что «наиболее значимыми являются коэффициенты, включающие большее число элементов»⁶⁵, но обосновать свое утверждение стремится чисто статистически, не ставя вопроса о зависимости метода от уровня традиционного исследования.

Требование о возможно большем увеличении списка исходных элементов находится в полном соответствии с духом статистических исследований. Но механическое увеличение числа элементов отнюдь не способствует лингвистической строгости результатов, по крайней мере, требует тщательного изучения вводимого материала⁶⁶.

⁶⁴ A. L. Kroeber, C. D. Chrétien, штир. раб. (1937): «Thus a common absence in Baltic and German is a point of Similarity between the two», стр. 101.

⁶⁵ A. L. Kroeber, Statistics, Indo-European and Taxonomy, «Language», vol. 36, № 1. part. I, 1960, стр. 12.

⁶⁶ Сходное положение создается, например, в глоттохронологии, где М. Сводеш на замечание Ч. Хокетта о том, что «для статистических целей хорошо, чтобы исходный список был бы как можно большим» (см. Ch. Hockett, Linguistic Time-perspective and its Anthropological Aspects Uses, IJAL, vol. 19,

В лексико-статистических исследованиях в диахронном плане опромное значение приобретает не столько количество материала, сколько его целенаправленный выбор. Именно в этом состоит основа положения, определенного И. И. Ревзиным: «Вообще ряд направлений в лингвистической статистике не принес сколько-нибудь значительных результатов в общезыковедческом плане, несмотря на превосходный статистический аппарат»⁶⁷.

Методика статистико-вероятностного изучения родственных связей языков продолжает совершенствоваться и развиваться. Одной из последних работ данного типа является метод, предложенный А. Манье на IX Конгрессе лингвистов⁶⁸.

В основном, Манье отталкивается от метода Хердана, который основывается на подсчете лексических единиц. Манье отмечает трудности, которые возникают при различении заимствований и исконных слов и предлагает более дифференцированный в этом смысле подход к материалу. Манье вводит новые единицы: *a* — число общих архаизмов, *b* — число инноваций в языке А, *c* — число инноваций в языке В, *d* — общее число инноваций, и формула для подсчета коэффициента сходства принимает у него следующий вид:

$$r = \frac{a(d+1) - bc}{\sqrt{(a+b)(a+c)(c+d)(b+d)}}$$

Такой подход позволяет более точно выяснить отношение между инновациями и исконными чертами в сравниваемых языках. Однако, нас данный метод интересует постольку, поскольку еще раз подтверждает большую зависимость статистико-вероятностного исследования от уровня общего изучения языка традиционными методами. Действительно, различение инноваций и древних черт языка уже предполагает значительное историческое изучение языков, тем более, что Манье с сомнением относится к значимости лексических свидетельств в качестве доказательства генетического родства и в своих подсчетах основывается на морфологическом материале.

Большая зависимость методов статистико-вероятностного изучения проблем генетического и исторического порядка от

1953, стр. 148), отвечает, что увеличение списка вызывает возрастающие трудности лингвистического характера. см. M. S w a d e s h , «Comment on Hockett's Critique. IJAL, vol. 19, 1953, стр. 159.

⁶⁷ И. И. Ревзин, О соотношении структурных и статистических методов в современной лингвистике, сб. «Вопросы статистики речи», № 5, стр. 30.

⁶⁸ A. M a n i e t , Points de repère dans l'évolution de la Parenté spéciale de deux langues, «Proceedings of the 9th international Congress of Linguists», 1962, стр. 407-411.

уровня изученности материала сравнительно-историческим методом приводит к заключению, что говорить о самостоятельности подобных исследований нельзя.

§ 9. Сказанное позволяет осветить некоторые стороны общего вопроса, касающегося статистической лингвистики. Вопрос этот можно рассматривать в двух аспектах: взаимодействие математики (статистики) с задачами синхронного и прикладного изучения языка (хотя эти вопросы требуют, в свою очередь, дифференцированного подхода) и вопросы историко-генетического плана.

В историко-генетических исследованиях введение математических методов в принципе направлено на решение тех же задач, что стоят перед сравнительно-историческим методом, или же ставит некоторые задачи, тесно связанные с тем же кругом проблем (установление степени родства, определение времени дивергенции). Решение этих задач идет не независимо от результатов сравнительно-исторического исследования, а находится в тесной зависимости от них. Применение статистико-вероятностной методики к проблемам историко-генетического плана представляет собой «добавочный подход», причем на данном этапе не давший пока столь же надежных результатов, как сравнительно-исторический метод⁶⁹. Положение в области статистических диахронных исследований полностью оправдывает замечание С. К. Шаумяна: «... мы не имеем оснований говорить о математической лингвистике, как о самостоятельной науке. Вместо термина «математическая лингвистика» следует употреблять «математические методы в лингвистике»⁷⁰ и одновременно ставить вопрос о тщательном взвешивании возможностей таких методов в диахронных исследованиях и определения сфер их применения.

Создание и развитие математических методов историко-генетического исследования связано с тенденцией по возможности упростить и ускорить процесс исторического изучения языков. Особенно справедливым это утверждение должно быть по отношению к таким сравнительно малозученым языкам, как аборигенные языки Америки. Не случайно самые значительные попытки в этом плане принадлежат лингвистам, исследующим америндейские языки. Г. Глисон указывает на некоторые общие причины, вызвавшие интенсификацию разработки статистико-вероятностной методики в историческом языкознании в

⁶⁹ H. Spang-Hanssen, *Mathematical Linguistics—a Trend in Name or in Fact* «Proceedings of the 9th International Congress of Linguists», стр. 63.

⁷⁰ См. выступление С. К. Шаумяна в дискуссии по докладу H. Spang-Hanssen, а. «Proceedings...», стр. 69.

Америке⁷¹. Главной оказывается трудность, связанная с применением сравнительно-исторического метода к малоизученным бесписьменным языкам. Указывается, что тщательное проведение сравнительно-исторического исследования на основе традиционной методики является чрезвычайно трудоемким, требующим, по выражению Глисона, огромного количества человеко-часов работы, причем большая часть этой работы носит нетворческий, «клерковский» характер. Передача основной части этой работы, заключающейся в установлении соответствий, вычислительной машине выдвигается как одна из задач статистических методов. Еще определенной по этому поводу высказался М. Сводеш: «... выход (из трудностей генетического исследования) в выработке математической основы доказательства родства»⁷².

Трудоемкость и сложность применения в американистике сравнительно-исторического метода, который был разработан на материале индо-европейских языков, предоставляющих в распоряжение исследователя с самого начала довольно большое число явных соответствий, предопределили потребность в методе (способном оперировать на небольшом числе данных и достигать тех же результатов, что и сравнительный метод). Таковую методику должна была предоставить в руки компаративистов статистика: «Метод должен быть в состоянии измерять очень малое количество конкретных лингвистических свидетельств»⁷³. Немаловажную роль при этом сыграли и особенности общелингвистических взглядов авторов, работавших над созданием таких методов. Как уже было отмечено, разработка статистической методики часто оказывалась связанной с недостаточным вниманием к принципам генетического языкознания.

Следовательно, статистико-вероятностная методика не является логичным и необходимым продолжением, развитием сравнительно-исторического метода. Фактически, мы сталкиваемся с тенденцией заменить методику сравнительно-исторического языкознания методами статистико-вероятностного исследования, которая не является случайной, а вызвана специфическими условиями, в которых оказалась американская лингвистика, поставив перед собой задачи изучения родства аборигенных языков⁷⁴.

⁷¹ H. A. Gleason, Counting and Calculating for Historical Records, «Anthropological Linguistics», vol. 1, № 2, 1959.

⁷² M. Swadesh, Perspectives and Problems of American Comparative Linguistics, «Ward», vol. 10, 1954.

⁷³ H. I. Cowan, Statistical Determination of Linguistic Relationship. «Studia Linguistica». 1962, Anée, 16, № 2, стр. 60.

⁷⁴ Здесь можно было бы провести параллель с некоторыми предпосылками развития дескриптивной лингвистики.

С другой стороны, статистико-вероятностное исследование ставит некоторые новые вопросы исторического исследования, такие, как числовое выражение родственных отношений, датировка языковых дивергенций, расширяя традиционную тематику исторического языкознания. Статистико-вероятностные методы приобретают значительный общелингвистический интерес в свете взаимоотношений с сравнительно-историческим методом.

Как было показано на примере взглядов Крёбера, Кретьена, Хердана, Эллегарда, Манье, понимание принципов историко-генетического языкознания в предложенных методах оказывается недостаточным строгим, не учитывающим специфику генетического родства⁷⁵. Или, что не менее важно для математических методов, претендующих на точность и в некотором смысле независимость и способность предвдывать результаты традиционного исследования, рассмотренные методы оказываются в высокой степени зависимыми от сравнительно-исторического метода, и их результаты не могут быть признаны равноценными (по крайней мере, на современном уровне применения статистико-вероятностных методов к тематике исторического плана). В этом отношении характерным является замечание Ч. Хокетта: «Старейшим из наших методов для достижения временной перспективы, конечно, является сравнительный метод, который никогда не был и не будет отменен»⁷⁶.

Таким образом, статистические методы на первом этапе ставили своей целью классификацию родственных языков. В дальнейшем были предприняты попытки применить их и к установлению самого родства и степени генетического родства. Рассмотренные выше методы позволяют сказать, что использованный в них статистический аппарат в принципе неприменим в целях установления родства, хотя возможно его привлечение к задаче классификации языков. Это, как мы уже говорили, обусловлено тем, что сам статистический аппарат безразличен к характеру исследуемых признаков. Этим же обусловлено и то, что количественная классификация до настоящего времени не дала сколько-нибудь ощутимых и надежных результатов. Необходимым условием в данном случае является обеспечение использо-

⁷⁵ Например, можно привести следующее рассуждение: Крёбер, обосновывая свой принцип подбора исходного списка элементов ссылается на точку зрения Э. Сэпира (см. стр. 116). Но высказывание Сэпира о слабости фактора постороннего влияния и заимствования связано с его пониманием «фундаментальных фактов системы», которые трудно поддаются заимствованию. Но именно это понимание «фундаментальных фактов системы», которое могло бы оградить метод от многих недостатков, хотя и усложнило бы его применение, отсутствует в концепции Крёбера, по крайней мере, не проявляется в списке.

⁷⁶ Ch. Hockett, цитир. статья, стр. 146.

мого аппарата качественными признаками, имеющими собственно историко-генетическое значение. Что, как мы видели, сделано не было, и что ставит количественную классификацию в полную зависимость от общего уровня сравнительно-исторического изучения классифицируемых языков.

Рассмотренный выше метод Крёбера и Кретьена (как впрочем и другие указанные методы) является примером прямого, «дословного» перенесения статистической методики в историческое языкознание, когда совершенно недостаточно учитывается специфика рассматриваемого объекта. Такое сочетание статистики с задачами сравнительно-исторического языкознания приводит к тому, что результаты оказываются теоретически недостаточно надежными: «... механическое перенесение методов смежных наук, если при этом не учитываются в достаточной мере особенности изучаемого объекта и наличные знания о нем, положительных результатов не дает»⁷⁷. В частности, о количественной классификации было сказано, что результаты нельзя признать соответствующими поставленной задаче — дать собственно генетическую классификацию языков.

⁷⁷ В. И. К о д у х о в, Методология науки и методы лингвистического исследования, «Ученые записки Ленинградского педагогического института», т. 354, 1967, стр. 128.

ი. ფელიციუზილი

ზოგირთი იმპლიკაციური უნივერსალური კანონზომიერება აფრიკატთა სისტემაში¹

რომან იაკობსონის უნივერსალური დებულება: „ხშული და ნახე-ვარხშული თანხმოვნების დაპირისპირება ვარუდობს იმავე რიგის ნაპ-რალოვანი თანხმოვნის არსებობას (წყვილი t — ts ვარაუდობს ფონემა t -ს თანაარსებობას და ა. შ.)“², ენაში აფრიკატის არსებობის შემთხვე-ვაში მოითხოვს იმავე ლოკალური რიგის შესაბამისი ნაპრალოვანი თან-ხმოვნის არსებობას. მაგრამ არავითარ მოთხოვნებს არ აყენებს წარ-მოების რაგვარობის თვალსაზრისით. იგი არ შეიცავს მითითებას, თუ როგორ ვრცელდება ეს კანონი წარმოების რაგვარობის თვალსაზრისით შექმნილ ოპოზიციებზე (ნ. ტრუბეცკოის ტერმინოლოგიით მეორე ხარისხის მოდალური ოპოზიციები: მჟღერობა-სიყრუე, დაკიმულო-ბა, ინტენსიობა, ასპირაცია, პრეასპირაცია³, გლოტალიზაცია). ამის გამო ეს წესი ხშირად არასწორადაა გაგებულნი. მაგალითად, ბ. უსპენსკი მის მიერ შედგენილ უნივერსალურ დებულებათა სიაში შემდეგნაირად აყალიბებს მას: „თუ ენაში არსებობს დაპირისპირება ხშულებსა და აფრიკატებს შორის, მაშინ უნდა არსებობდნენ ნაპრალოვნებიც, რომ-ლებიც თითოეულ ასეთ აფრიკატს შეესაბამებიან“⁴. ასეთ გაგებას ხელს

¹ წაკითხულია მოხსენებად სიმპოზიუმზე „ტიპოლოგია I“, 1968 წლის 29 აგვისტოს, ქ. სეველში (უნგრეთი).

² R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Selected Writings, 'S-Gravenhage, 1962, გვ. 365.

³ როგორც რ. იაკობსონმა უჩვენა, ნ. ტრუბეცკოის კლასიფიკაციის ოთხი ნიშანი: ინტენსიობა, დაკიმულობა, ასპირაცია და პრეასპირაცია ურთიერთდამატებით მიმარ-თებაში იმყოფება: ერთსა და იმავე ენაში არასდროს არ გვხვდება ამ ნიშანთა არავითარი კომბინაცია. ამიტომ ეს ნიშნები ერთი და იმავე ოპოზიციის რეალიზაციას წარმოადგე-ნენ. ამგვარი გადაწყვეტა გამართლებულია არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვალსაზრი-სითაც. იხ. Р. Я ко б с о н и М. Х а л л е, *Фонология и ее отношение к фонетике, Новое в лингвистике*, II, М., 1962, გვ. 254.

⁴ Б. А. У с п е н с к и й, *Структурная типология языков*, М., 1960, გვ. 191.

უწყობს რ. იაკობსონის გამონათქვამიც, რომელიც ზემომოყვანილი გენერალიზაციის შედეგის სახით არის შემოთავაზებული: „ამრიგად, ასეთი აფრიკატების რიცხვი ფონემურ სისტემაში არასოდეს არ არის მეტი და ზშირად ნაკლებია ნაპრალოვან თანხმოვანთა რიცხვზე“⁵. თუ არ ვიგულისხმებთ შესაბამისობას წარმოების რაგვარობის თვალსაზრისითაც, რ. იაკობსონის გენერალიზაციიდან მხოლოდ ის გამოდინარეობს, რომ აფრიკატთა ლოკალური რიგების რიცხვი შეიძლება იყოს ნაკლები ან ტოლი ნაპრალოვანთა ლოკალური რიგების რიცხვისა და არასდროს არ შეიძლება იყო მეტი. ამრიგად, რ. იაკობსონის მიერ საკუთარი გენერალიზაციის საფუძველზე გაკეთებული დასკვნა გულისხმობს მეტს, ვიდრე თვით გენერალიზაციაშია მოცემული და ამიტომ ძნელია გარკვევა, რა სახის შესაბამისობა იგულისხმება მასში: შესაბამისობა მხოლოდ ლოკალური რიგის თვალსაზრისით, როგორც ამას უნივერსალური დებულება გვეუბნება, თუ წარმოების რაგვარობის თვალსაზრისითაც, როგორც აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების მიმართების ამსახველი მტკიცებიდან გამომდინარეობს. ამიტომ ჩვენ საჭიროდ ჩავთვალეთ შეგვესწავლა იმ აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების ურთიერთმიმართება, რომლებიც ერთსა და იმავე ლოკალურ რიგსა და ერთსა და იმავე მეორე ხარისხის მოდალურ კორელაციას განეკუთვნებიან. ე. ი. სრული შესაბამისობით ხასიათდებიან. ჩვენ გვინტერესებდა, როგორ ვრცელდება რ. იაკობსონის გენერალიზაცია მქლერობა-სიყრუის, დაჰიმულობის, გლოტალიზაციის ოპოზიციებზე. ამას გარდა, არ არის ცნობილი გამონაკლისები ამ უნივერსალიიდან⁶ და არ უნდა იყოს ინტერესს მოკლებული გარკვევა, აქვს მას აბსოლუტური, თუ სტატისტიკური ხასიათი⁷.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ სხვადასხვა ენათა ფონემატური სისტემის ტიპოლოგიური შედარებისას ამოვდიოდით მთლიანად იდენტი-

⁵ R. Jakobson, *Kindersprache...*, გვ. 364.

⁶ ბ. უ ს ჯ ე ნ ს კ ი ს , ჩ. ჰოკეტის შრომაზე დამყარებით, თავის სიაში ერთი გამონაკლისი მოჰყავს ამ უნივერსალიიდან: ალგონკინურ ენათა ჭგუფში შემავალი ენა კიკაპუ. ეს კი, როგორც ჩანს, გაუგებრობის შედეგი უნდა იყოს. ჩ. ჰოკეტს ეს ენა გამონაკლისად მიაჩნია შემდეგი უნივერსალური დებულებიდან: ენაში [θ] ტიპის ნაპრალოვანი თანხმოვნის არსებობა გულისხმობს მასში [t] და [s] ტიპის ბგერების არსებობას. იხ. Ch. F. Ho c k e t t , *The Problem of Universals in Language, Universals of Language*, Cambridge, 1966, გვ. 25.

⁷ სპეციალისტები ზშირად ვახაზავენ, რომ ახალი უნივერსალური ფაქტებისა და მიმართებების აღმოჩენასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვს უკვე შენიშნული უნივერსალიების შემოწმებას, რადგან უნივერსალია ყოველთვის წარმოდგენს არასრულ ინლუქტოს, იგი ყოველთვის ემყარება ფაქტების ნაწილს და ხდება მისი ექსტრაპოლაცია ფაქტების დანარჩენ მასაზე. იხ. მაგალითად, Ю. В. Р о ж д е с т в е н с к и й , *О лингвистических универсалиях*, ВЯ, 1968, 2, გვ. 13, შენ. 27.

ფიცირებული სისტემებიდან, ე. ი. სისტემებიდან, რომლებშიც იდენტიფიცირებული იყო ჰარბი ფონოლოგიური ნიშნებიც. მაგალითად, ესპანურ ენაში არსებობს მაღალი ტონის (ცენტრალურ) აფრიკატთა მხოლოდ ერთი /tʃ/ რიგი და ცენტრალურ ნაპარალოვანთა მხოლოდ ერთი /s/ რიგი. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ფონემათა მიმართ კომპაქტურობა-დიფუზურობის ნიშანი ჰარბია, რადგან არ არსებობს კომპაქტური ცენტრალური /tʃ/-ს საპირისპირო დიფუზური ცენტრალური /s/ და დიფუზური ცენტრალური /s/-ს საპირისპირო კომპაქტური ცენტრალური /tʃ/ ფონემა, ჩვენ მაინც ვახდენთ /tʃ/ და /s/ ფონემათა იდენტიფიკაციას კომპაქტურობა-დიფუზურობის ნიშნის მიხედვით. ამგვარი მიდგომა გაპირობებულია ჩვენი სამუშაოს მიზნით. უნივერსალური მიმართებანი ფონოლოგიაში ძირითადად განისაზღვრება ფიზიოლოგიურ-აქუსტიკური ფაქტორებით, აქტივ ფონეტიკურ მოვლენათა გათვალისწინება ამ სახის სამუშაოების წარმოებისას აუცილებელი ხდება⁸.

ჩვენ მიერ თავმოყრილი მასალის ანალიზმა შემდეგი შედეგები მოგვცა: 1) უნივერსალია სრულიად არ ვ რ ც ე ლ დ ე ბ ა ის ე თ დაპირისპირებებზე, როგორცაა: გლოტალიზაციის, დაჰიმულობის, პალატალიზაციის, ფარინგალიზაციის (ლაბიალიზაციის⁹) დაპირისპირებები. ამ დაპირისპირებებთან მიმართებით აფრიკატები სრულ დამოუკიდებლობას ავლენენ ნაპარალოვანთაგან.

2) მქლერ ფონემათა სფეროში არსებობს მრავალი შემთხვევა, როდესაც აფრიკატი შესაბამისი ნაპარალოვნის გარეშე არის წარმოდგენილი (მაგ., სისტემაში არის /dʒ/ და არ არის /z/), მაგრამ ისეთ ენათა დიდი რიცხობრივი უპირატესობა, რომლებშიც არის მქლერი ნაპარალოვანი და არ არის მქლერი აფრიკატი (მაგ. არის /z/ და არ არის /dʒ/) იმ ენებთან შედარებით, რომლებშიც არის მქლერი აფრიკატი

⁸ მ. ლეკოშევიც ადნიშნავს, რომ თუ ფონოლოგიურ სისტემათა ანალიზისას დაკავშირებული ნიშნები ნეგატიურ როლს თამაშობენ და სასურველია მათი გამორიცხვა. სინთეზისა და განსაკუთრებით ტოპოლოგიური კვლევისას დაკავშირებული ნიშნები ფუნდამენტალურ ღირებულებას იძენენ. იხ. М. И. Л е к о м ц е в а, Типология структуры слога в славянских языках, М., 1968. გვ. 47.

⁹ როგორც ცნობილია, ფარინგალიზაციისა და ლაბიალიზაციის დაპირისპირებებიც რ. იაკობსონს და მის თანამშრომლებს ერთი და იმავე ოპოზიციის რეალიზაციად მიიჩნიათ. იხ. Р. Я к о б с о н и М. Х а л с, Фонология и ее отношение к фонетике, გვ. 253.

მეღერი ნაპარალოვნის გარეშე¹⁰, მიუთითებს, რომ ამ სფეროში ჩვენთვის საინტერესო უნივერსალია მოქმედებს, თუმცა არა უგამონაკლისოდ და ნაკლები ხარისხით, ვიდრე ყრუ ფონემების სფეროში. ამასთან, საყურადღებოა, რომ კომპაქტურ (უკანა რიგის) ფონემათა კლასში მეტი გამონაკლისები არსებობს, ვიდრე დიფუზურ (წინა რიგის) ფონემათა კლასში¹¹. კომპაქტური ცენტრალური რიგის ფონემების კლასში ცხრამეტი ამგვარი გამონაკლისი აღმოჩნდა. ეს არის ენები, რომელთაც აქვთ /dʒ/ ტიპის ფონემა და არა აქვთ /ʒ/ ტიპის ფონემა: იტალიური, ტატური, ყირგიზული, გაგაუზური, ხაკასური, ყარაიმული, შირა-უიგურული, ყარაიმული, ბაოანური, დაგურული, დუნსიანური, მონღოლური, ხალხა, არაბული, ინდონეზიური, ჰაიდა, ჰუპა, ტლინგიტი¹².

¹⁰ ჩვენი მასალის მიხედვით, არსებობს 42 ენა, რომელსაც აქვს ნაპარალოვანი /ʒ/ და არა აქვს შესაბამისი აფრიკატი /dʒ/ და 94 ენა, რომელსაც აქვს ნაპარალოვანი /z/ და არა აქვს შესაბამისი აფრიკატი /dz/.

¹¹ კომპაქტური-დიფუზური და პერიფერიული-ცენტრალური ოპოზიციების საშუალებით რ. იაკობსონს ბინარული სახით აქვს წარმოდგენილი ფონემათა ლოკალური დაპირისპირებები. ეს თვალსაზრისი ავლენს პარალელიზმს ხმოვანთა და თანხმოვანთა კლასებში არსებულ ოპოზიციებს შორის და ხსნის დაპირისპირებას ეკვიპოლენტურ და პრივატიულ დაპირისპირებებს შორის. ეს კი შესაძლებლობას იძლევა მარკირებულობის პრინციპი ამ სახის ოპოზიციებზე გავყვრელოთ იხ. P. L. G a r v i n , Review: Jakobson, Fant, Halle, Preliminaries to Speech: Analysis, Language, vol. 29, № 4, 1953, გვ. 478.

უნივერსალური მიმართებების ძიებისა და ჩამოყალიბებისას უფრო მოსახერხებელია რ. იაკობსონისა და მისი თანამშრომლების მიერ შემუშავებული ცნებებისა და შესაბამისი ტერმინების გამოყენება, ვიდრე ტრადიციული ტერმინოლოგიისა, რადგან კვლევის ამ დონეზე ბევრი დაპირისპირება, რომელსაც არა აქვს ტრადიციული კლასიფიკაცია, არარელევანტური ხდება. რ. იაკობსონის საკლასიფიკაციო ნიშანთა კომბინაცია: დიფუზური, ცენტრალური — ფარავს შემდეგ არტიკულაციურ ნიშნებს: დენტალური, აპიკალური, დორსალური; ხოლო კომბინაცია: კომპაქტური, ცენტრალური — ალვეოლარულსა და პალატალურს. ჩვენი მსჯელობისათვის ამ განსხვავებათა უგულვებელ ყოფა აუცილებელია, რადგან სხვაგვარად ვერ მოხერხდება, მაგალითად, ინგლისური ენის აპიკალური /d/, /l/ ფონემებისა და რუსულის დორსალური /d/, /l/ ფონემების იდენტიფიკაცია. ამგვარ ოპერაციათა ჩატარება კი უნივერსალური ფაქტებისა და მიმართებების ძიებისას აუცილებელია.

¹² ჩამოთვლილ ენათა ფონოლოგიური სისტემების შესახებ ცნობები მოპოვებულია შემდეგი წყაროებიდან—იტალიური: Т. Б. Алнсова, Г. З. Черданцева, Итальянский язык, М., 1962; ტატური: А. Л. Грюнберг, Татский язык, «Языки народов СССР», I, 1966; А. Л. Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, Л., 1963; В. С. Соколова, Новые сведения по фонетике иранских языков, «Иранские языки», II, 1950; В. С. Соколова, Черки по фонетике иранских языков, М., 1958, Р. О. Шор, О спорных вопросах в исследовавший консонантизма татов евреев, „Языки северного Кавказа и Дагестана“, II, М., 1949, ყირგიზული: Б. М. Юнуса и л и е в, Киргизский язык, «Языки народов СССР», I, 1966; И. А. Б а т м а н о в, Современный киргизский

აქ არ შემოგვაქვს ინდური და დრავიდული ოჯახის ენები. ამ ენებში არსებობს შუაენისმიერი აფრიკატების რაგი /j, jh, c, ch/ და შუაენისმიერი სონორი ნაზრალოვანი /y/. ტრადიციული ფონეტიკური ტერმინოლოგიით /j/ და /y/ ფონემები იდენტურად დასახიათლებიან წარმოების ადგილისა და მელერობა-სიყრუის თვალსაზრისით (ორივე როგორც შუაენისმიერი მელერი) და განსხვავებულად სონორობის თვალსაზრისით. (/j/ დასახიათლება როგორც არასონორი, /y/ კი როგორც სონორი). რ. იაკობსონის ბინარული ნიშნებით დასახიათებისას მათი კვალიფიკაცია მელერობა-სიყრუის და კომპაქტურობა-დიფუზურობის თვალსაზრისით ერთნაირი იქნება, განსხვავებული იქნება მათი დასახიათება თანხმოვანი-არათანხმოვანი ნიშნის მიხედვით. ამგვარად, მელერი ფონემების სფეროში ისინი გამონაკლისს არ ქმნიან. ისეთ სისტემებში კი, რომელშიც /dz/ წინაენისმიერ ფონემას წარმოადგენს, /y/ კი შუაენისმიერს (ასეთია

язык, Фрунзе, 1953, გაგუტური: Л. А. Покровская, Гагаузский язык, „Языки народов СССР“, II, 1966; Л. А. Покровская, Грамматика гагаузского языка, М., 1964; Н. К. Дмитриев, Фонетика гагаузского языка, „Строй тюркских языков“, М., 1962; ყარაიშული: К. М. Мусаев, Караимский язык, „Языки народов СССР“, II, 1966; К. М. Мусаев, Грамматика караимского языка, М., 1964; ბაკალური: В. Г. Карпов, Хакасский язык, „Языки народов СССР“, II; შირა-უიგურული: Э. Р. Тенишев, Б. Х. Тодаева, Язык желтых уйгуров, М., 1966; ბოაზური: Б. Х. Тодаева, Басаньский язык, М., 1964; დაგურული, მონგოლური: Б. Х. Тодаева, Монгольские языки и диалекты Китая, М., 1960; მონღოლური: Г. Э. Санжеев, Современный монгольский язык, М., 1960; ხალხა და ძველი სანწერლო მონღოლური: Б. М. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка п халхского наречия, Л., 1929; Г. И. Рамстедт, Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхаско-ургуинского говора, С-П., 1908; Г. Д. Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, I, М., 1953. არაბული: А. А. Ковалев, Г. Ш. Шаратов, Современный арабский язык, М., 1961; Carl Groskelmann, Arabische grammatik, L. 1962; ინდონეზიური: А. С. Теселкин, Н. Р. Алиева, Индонезийский язык, М., 1960; C. Court, A Distinctive Features Analysis of the Phonemes of Mentu Land Dayak, Phonetica, vol. 17, № 4, 1967; იამანა: A. Haudricourt, Jamana, „Les Langues du Monde“, Paris, 1952 ჰაიდა: I. K. Swanton, Haida, Franz Boas, Handbook of American Indian Languages, Washington, 1911, ჰუპა: B. E. Goddard, Athapaskan (Hupa), იმევე კრებულში: M. F. Woodward, Hupa Phonemics, Studies in Californian Linguistics, University of Californian Press, 1964. ტლინგიტი: I. K. Swanton, Tlingit, Handbook..., 1911.

ყველა ზემოჩამოთვლილი ენა, რომელიც ჩვენ გამოხაკლისად მივიჩნიეთ), ეს ფონემები განსხვავებული იქნება წარმოების ადგილის თვალსაზრისითაც, ამდენად /y/-ს /dʒ/ აფრიკატის შესაბამის სპირანტად ჩათვლა კიდევ უფრო გაჭირდება. იმაზე, რომ სისტემათა ეს ორი ტიპი არ არის ერთგვაროვანი, მიუთითებს ისიც, რომ პირველი უფრო მაღალი სტაბილურობით ხასიათდება — არსებობს საუკუნეების მანძილზე და არ ამჟღავნებს არავითარ ტენდენციას შეცვლისაკენ. იმ ენათა უმრავლესობაში კი, რომელთაც აქვთ /dʒ/ და არა აქვთ /ʒ/, ამგვარი მდგომარეობა შედეგია ან /dʒ/-ს შედარებით გვიანდელი წარმოქმნის, ან კიდევ /ʒ/-ს დაკარგვისა.

დიფუზური რიგში შვიდი გამოხაკლისი გამოვლინდა. ესაა ენები, რომელთაც აქვთ ფონემა /dʒ/ და არა აქვთ ფონემა /ʒ/. ასეთია: მონღოლური, მონგოლური, ხალხა, მარატხი, იანა, კვაკიუტლი, ტლინგითი¹³.

3) ყველაზე თანმიმდევრულად რ. იაკობსონის წესი ყრუ ფონემათა სფეროში მოქმედებს, მაგრამ აქაც კომპაქტური და დიფუზური რიგები გარკვეულ სხვაობას ამჟღავნებენ. დიფუზური რიგში გამოხაკლისები არ აღმოჩნდა (არ არსებობს ენები, რომელთაც ექნებოდათ ფონემა /tʃ/ და არ ექნებოდათ ფონემა /s/, მაგრამ კომპაქტურ რიგში არის გამოხაკლისების გარკვეული რიცხვი. შემდეგ ენებში არის ფონემა /tʃ/ და არ არის ფონემა /s/: იაკუტური (/tʃ/, /s/), ოსური (ირონული დიალექტი /dʒ/ /tʃ/ /tʃ/, /dz/, /s/, /tʃ/, /z/, /s/), ესპანური (/tʃ/, /z/, /s/), ორია (/j/, /jʰ/, /c/ /ch/ — შუაენისმიერებია, /s/ — დორსალური), სოლონური (/dʒ/, /tʃ/ /s/), ჰაიდა (/dʒ/, /tʃ/, /tʃ', /s/), პლეინს მიეოკი (/tʃ/, /s/), ვინტუ (tʃ/, /tʃ', /s/), პატვინი (/tʃ/, /tʃ', /s/, შასტა (/tʃ/, /tʃ' /tʃ/, /tʃ' /s/), ინდონეზიური (/dʒ/, /tʃ/, s), ფილიპინური (/tʃ/, /s/)¹⁴. რო-

¹³ ჩამოთვლილ ენათა ფონოლოგიურ სისტემათა აღწერები მოპოვებულია შემდეგი ნაშრომებიდან: მარატხი: Т. Е. Катенина, Язык маратхи, М., 1963; იანა: S. M c L e n d o n, Northern Hoka n (B) and (C): A Comparison of Eastern Pomo and Yana, Studies in Californian Linguistics, 1964; M. R. H a a s, Shasta and Proto Hoka n, Language, vol. 31 № 1, 1963; M. R. H a a s, Californian Hoka n, იქვე 1964. კვაკიუტლი: F. B o a s, Kwakiutl, Handbook, 1911. მონღოლური, მონგოლური, ხალხა და ტლინგითის შესახებ ლიტერატურის შიითთება იხ. ზემოთ.

¹⁴ გამოყენებულია ლიტერატურა—იაკუტური: Е. И. У б р я т о в а, Якутский язык, «Языки народов СССР», II, 1966; ოსური: В. И. А б а е в, Осетинский язык и фольклор, М., 1949. Грамматика осетинского языка, I, Орджоникидзе, 1959; М. И. И с а е в, Дигорский диалект осетинского языка, М., 1966; М. И. И с а е в, Осетинский язык, «Языки народов СССР», I, 1966; Н. К. Б а -

გორც აქ მოტანილი მონაცემებიდან ჩანს, ყველა იმ ენაში, რომელსაც აქვს /tʃ/ ფონემა, და არა აქვს /ʃ/ ფონემა, არსებობს ფონემა /s/. ჩვენი მასალის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ არ არსებობს ენა, რომელშიც აფრიკატა არსებობის შემთხვევაში არ იქნება და ყრუ დიფთუნური ცენტრალური ნაპრალოვანი ფონემა /s/. ამრიგად, რ. იაკობსონის გენერალიზაცია კლასთა ურთიერთმიმართების საბუნებრო იღებს: თუ ენაში არსებობს აფრიკატები, მაშინ მასში იარსებებს ნაპრალოვანი თანხმოვნები. გასათვალისწინებელია ერთი გარემოებაც: ჩამოთვლილ ენათაგან მხოლოდ ორს — ოსურსა და შასტას აქვთ აფრიკატა ორი რიგი: კომპაქტური ცენტრალური /tʃ/ — რიგი და დიფთუნური ცენტრალური — /ts/ რიგი. ეს ენები გამოწაკლისად უნდა ჩათვალოს რ. იაკობსონის გენერალიზაციიდან იმ შემთხვევაშიც, თუ ფონემებს ჰარბი ნიშნების თვალსაზრისით არ დავახასიათებთ. დანარჩენი ენები კი გამოწაკლისად ჩაითვლება მხოლოდ მთლიანად იდენტოფიცირებული სისტემებიდან ამოსვლით.

რ. იაკობსონის აზრით, ცალმხრივი გაპირობებულობის კანონები მოქმედებენ ცალკეულ ფონემათა გამოყენების შეფარდებით ინტენსივობაზე (ე. ი. ფონემათა ფარდობით სიხშირესა და მათ კომბინაციურ შესაძლებლობებზე¹⁵). ჩვენს განკარგულებაში მყოფი მასალის საფუძველზე ვცადეთ დავკვირებოდით აფრიკატებისა და ნაპრალოვანი თანხმოვნების ფარდობითი სიხშირეების ურთი-

რ а е в, Современный осетинский язык, ч. I, Орджоникидзе, 1963; В. С. М и л л е р, Язык осетин, М., 1962; В. С. С о к о л о в а, Очерки по фонетике иранских языков, II, М.-Л., 1953; ესპანური: Э и р и к е Т и п а й о, Коррективный курс фонетики испанского языка, М., 1966; ორია: Ф. М. К а р п у ш к и н, Язык Орфия, М., 1964, სოლონური: В. И. Ц и н ц и у с, Сравнительная грамматика тунгусо-манчжурских языков, Л., 1949; მიოკი, ვინტუ, პატჩინი: S. M. B r o a d b e n t and H. P i t k i n, A Comparison of Miwok and Wintun, Studies in Californian Linguistics; C. A. G a l l a g h a n, Phonemic Borrowing in Lake Miwok, იქვე; შასტა: M. R. H a a s, Shasta and Proto Hokan, Language, vol. 31, № 1, 1963; Sh. S i l v e r, Shasta and Karok, A Binary Comparison, Studies, 1964; პილიპინო: K. W. B e r g e r, An Introduction to Pilipino Phonetics and Pronunciation, Phonetica, vol. 17 № 1, 1967; K. W. B e r g e r, A Study of Pilipino Usage, Phonetica, 17, № 1, 1967; ჰაიდასა და ინდონეზიურის შესახებ მითითება იხ. ზემოთ.

¹⁵ R. J a k o b s o n, Kindersprache..., გვ. 66. საყურადღებოა, რომ იგივე ნიშნები — ტექსტში ფონემათა გამოყენების სიხშირე და კომბინაციური შესაძლებლობები, ჯ. გრინბერგის აზრით, საკიროა შეტანილ იქნეს მარკირებულობა-არამარკირებულობის პრინციპის განსაზღვრაში. იხ. J. H. G r e e n b e r g, Language Universals, with Special References to Feature Hierarchies, The Hague, 1966, გვ. 60.

ერთმიმართებას. ყრუ აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების სფეროში გადახვევა უნივერსალური დებულებიდან არ გამოვლინდა: ყრუ ნაპრალოვანთა სიხშირე ყოველთვის მეტია შესაბამისი ყრუ აფრიკატების სიხშირეზე (ხელთ გვექონდა სტატისტიკური მონაცემები შემდეგი ენების შესახებ: გერმანული, შვედური, ინგლისური, სამოა, კაივა, ბენგალიური¹⁶, რუმინული¹⁷, რუსული¹⁸, ჰაუსა, კლამათი, კოოსი, იუროკი, ჩირიკაპუა, მაიდუ¹⁹, ლატვიური, ჩეხური, ბულგარული, სერბოხორვატული, უკრაინული, სომხური²⁰, ქართული²¹, ძველი ქართული, სვანური, მეგრულ-ქანური, დიდოური, აფხაზური, ბოთლიხური, თაბასარანული²²). მედერი ფონემების სფეროში კი მრავალი გამონაკლისი არსებობს. /dž/ ფონემის სიხშირე მეტია /z/ ფონემის სიხშირეზე შემდეგ ენებში: ინგლისური /dž/—0,36, /z/—0,03; ქართული: /dž/—0,27; /z/—0,07; ძველი ქართული: /dž/—0,24, /z/—0,06; სვანური: /dž/—1,61, /z/—0,83; ქანური: /dž/—1,05; /z/—0,004. კამალალურში /z/-ს სიხშირე

¹⁶ B. Sigurd, Rank-Frequency Distributions for Phonemes. *Phonetica*, vol. 18, № 1, 1968.

¹⁷ A. Rocer ic-Alexandrescu, Statistical Structural Relations (some Remarks on the Word Final in Rumanian, *Cahiers de linguistique theorique et appliquee*, III, 1966, Universite de Bucarest.

¹⁸ E. Chery, M. Halle, R. Jakobson, Toward the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect, R. Jakobson, *Selected Writings*, გვ. 458.

¹⁹ J. H. Greenberg, *Language Universals...*, გვ. 64—68.

²⁰ Н. Д. Андреев, Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании, Л., 1967.

²¹ ჯ. ფოტო, ქართული ენის ფონმატური სტრუქტურა, თბილისი, 1961, გვ. 16. გაანალიზებულია 11000 ფონემის შემცველი ტექსტი.

²² ტექსტების სტატისტიკური სტრუქტურა დადგენილია ჩვენ მიერ შემდეგი მასალის საფუძველზე: ძველი ქართული—15000 ფონემის შემცველი ტექსტი; ექუსთა დღეთა, თბილისი, 1947, გვ. 57—60, წამებაა წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1 (V—X ს.) თბილისი, 1964, გვ. 12—20; სვანური—10000 ფონემა: სვანური პროზაული ტექსტები. I, ბალსზემოკრი კილო, ზღაპრები, გვ. 58—65; მეგ'ულ-ქანური—20000 ფონემა—არნ. ჩიქობაია, ქანური ტექსტები, I, ხოფური კილოკავი, თბილისი, 1929, გვ. 4—12; ს. ქლენტი, ქანური ტექსტები, არქაული კილოკავი, თბილისი, 1936, გვ. 68—74, ბოთლიხური: 15000 ფონემა—ტ. გულავა, ბოთლიხური ენა, თბილისი, 1961, გვ. 161—172; აფხაზური:—20000 ფონემა—ქ. ლომთათიძე, აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის, ტექსტობითურთ, თბილისი, 1954, გვ. 14—27; დიდოური ენა:—10000 ფონემა—Д. С. Иманшивили, Дидойский язык, Тбилиси, 1963, გვ. 276—286; თაბასარანული ენა: 10000 ფონემა—А. А. Магомедов, Табасаранский язык, Тбилиси, 1965, გვ. 351—373.

ისე დაბალია, რომ ჰამალალური ენის გრამატიკის ავტორმა ა. ზოკარევმა მისი არსებობა ვერც შენიშნა²³. წახურული ენის ბ. ტალიბოვის აღწერაში /z/ ფონემას ვერ ვხედავთ, ე. წვირანიშვილის მტკიცებით კი ამ ენას აქვს ეს ფონემა²⁴. /z/ ფონემა იშვიათია კრიწულშიც. შ. საადიევის ჩვენებით, იგი გვხვდება ერთადერთ საკუთარ სიტყვაში: ენ „ჩენე“²⁵. რამდენიმე სიტყვით შემოიფარგლება /z/-ს ხმარება ბელუჯურ, ტაჯიკურ, სპარსულ ენებში²⁶ და აელანელ ხაზართა ენაში²⁷. /dz/-ს სიხშირე /z/-ს სიხშირეს სჭარბობს უიგურულშიც²⁸. მკლერი დიფუზური ფონემების სფეროში მხოლოდ ერთი გამონაკლისია ჩვენთვის ცნობილი — ძველი ქართული ენა. მასში /dz/-ს სიხშირე 0,61-ს უდრის, /z/-სი კი 0,32. საყურადღებოა, რომ ახალ ქართულ ენაში /dz/—/z/ ფონემათა სიხშირეების შეფარდება უნივერსალური მიმართების მიმართულებით შეიცვალა /dz/—0,37, /z/—0,63.

ამ მონაცემების შეფასებისას უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ საანალიზო მასალაში (და საერთოდ მსოფლიოს ენებშიც) მხოლოდ ყრუ აფრიკატების მქონე ენების რიცხვი ბევრად დიდია ისეთ ენათა რიცხვზე, რომლებიც შეიცავენ როგორც ყრუ, ისე მკლერ აფრიკატებს. ამრიგად, ყრუ აფრიკატების მქონე ენათა დიდ რიცხვში არ არსებობს გამონაკლისები, მკლერ აფრიკატთა მქონე ენათა მცირე რიცხვიდან კი გამონაკლისები საკმაოდ დიდი რაოდენობით არსებობს. ამასთან, იმ ენებშიც, რომლებშიც უნივერსალური მიმართება მკლერი ფონემების სფეროში დარღვეულია, ყრუ აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების სიხშირეთა მიმართება ეთანხმება ზოგად წესს. ამრიგად, რ. იაკობსონის გენერალიზაცია მკლერი ფონემების სფეროში დარღვეულია არა მარტო იმ აზრით, რომ არსებობს ენები, სადაც მკლერ აფრიკატებს შესაბამისი ნაპრალოვანი არ გააჩნიათ, არამედ იმ აზრითაც, რომ არსებობს ენები, რომლებშიც მკლერი აფრიკატების სიხშირე უფრო მაღალია, ვიდრე შესაბამისი ყრუ ნაპრალოვნებისა. სიხშირეთა მიმართე-

²³ А. А. Бокарев, Очерк грамматики чамалинского языка, М., 1949, /z/-ს არსებობას ჰამალალური ადასტურებს ზ. მაჰმედბეკოვა. იხ. Чамалинский язык, „Языки народов СССР“, IV, 1966.

²⁴ Б. Б. Таллибов, Цахурский язык, „Языки народов СССР“, IV, 1966, გვ. 592, შტრ. Е. Ф. Джейранишвили, Основные вопросы фонетики и морфологии цахского и мухадского (рутулского) языков (Автореферат докторской диссертации), Тбилиси, 1966.

²⁵ Ш. М. Саадиев, Крызский язык, „Языки народов СССР“, IV, 1966, გვ. 628.

²⁶ В. С. Соколова, Очерки по фонетике иранских языков, М., 1958.

²⁷ В. А. Ефимов, Язык афганских хазара, М., 1965.

²⁸ А. Т. Кайдаров, Уйгурский (ново-уйгурский язык), „Языки народов СССР“, II, 1966, გვ. 366.

ბის თვალსაზრისითაც გამონაკლისების რიცხვი ბევრად დიდია კომპაქტურ ფონემათა რიგში (12 შემთხვევა ჩვენი მასალის მიხედვით), ვიდრე დიფუზურ ფონემათა რიგში (ერთი შემთხვევა ჩვენს მასალაში).

როგორც ვნახეთ, რ. იაკობსონის გენერალიზაციას აბსოლუტური ხასიათი მხოლოდ ყრუ დიფუზური აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების სფეროში აქვს. გლოტალიზაციის, ასპირაციის, პალატალიზაციის, ფარინგალიზაციის ოპოზიციების მარკირებულ წევრებზე იგი საერთოდ არ ვრცელდება. მეტერ ფონემებზე იგი მეტად ვრცელდება, ვიდრე გლოტალიზებულზე, ასპირირებულზე და სხვა, მაგრამ ნაკლებად, ვიდრე ყრუებზე. ეს მოვლენა უნდა მიუთითებდეს ფონემატურ სისტემაში ოპოზიციათა გაკვეთილი იერარქიის არსებობაზე. ლოკალური რიგებიდან კომპაქტური რიგი ყველაზე მდიდარია გამონაკლისებით. არამარკირებული სერიები მხოლოდ აქ შეიცავენ გამონაკლისებს, მარკირებულები კი მეტი გამონაკლისებით ხასიათდებიან ამ რიგში, ვიდრე დიფუზურში. ამდენად, ორი მოვლენა მოითხოვს ახსნას: 1. გამონაკლისების არსებობა მარკირებულ რიგებში და 2. გამონაკლისების არსებობა კომპაქტურ რიგში.

ოპოზიციათა მარკირებულ რიგებში გამონაკლისების არსებობა ადგილად აიხსნება მარკირებულობა-არამარკირებულობის ცნების საშუალებით. როგორც ჟ. გრინბერგმა უჩვენა, ამ ცნების ძირითადი ნიშანი იმაში მდგომარეობს, რომ მარკირებულ ფონემათა რიცხვი შეიძლება იყოს მხოლოდ ტოლი ან ნაკლები არამარკირებულ ფონემათა რიცხვზე, და არასდროს მეტი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ცარიელი უჯრები სისტემაში მხოლოდ მარკირებული ფონემების ადგილას არის შესაძლებელი²⁹. რ. იაკობსონის თეორიის თანახმად, ნაპრალოვნები და ხშულები იმტომ უსწრებენ აფრიკატებს წინ სისტემაში, რომ ისეთი დაპირისპირებები, როგორცაა მაგალითად, $t-s$ და $p-f$, აკავშირებენ ორი ერთი მიმართულების დისტინქციას სახელდობრ, — ხშულობა-ნაპრალოვნობისა და მძაფრობა-არამძაფრობის დისტინქციებს³⁰. ხშულები არამძაფ-

²⁹ J. H. Greenberg, *Language Universals...*, გვ. 59.

³⁰ გერმანულ ტექსტში ეს ოპოზიცია გადმოიკემა ტერმინებით: *Sanft-scharfklingend* რ. იაკობსონისა და მისი თანამშრომლების ინგლისურად დაწერილ ნაშრომებში *strident-mellow*, რუსულ თარგმანებში: *резкий — нерезкий*. ტერმინები „მკვეთრი — არამკვეთრი“, რომლებიც ქართულ შესატყვისებად შეიძლება ჩავეთვალა, არ გამოდგება, რადგან ემთხვევა ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ აღნიშვნას გლოტალიზებული თანხმოვნებისას. ამიტომ ვარჩიეთ ტერმინები მძაფრი-არამძაფრი, რომლებიც უკვე გამოყენებულ იქნა ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში. იხ. თ. გამყრელიძე, *დუხაფრიკატიზაცია სვანურში*. «გადაწყობის წესები» დიპტონიულ ფონოლოგიაში, თბილისი, 1968, გვ. 18 და შემდ.

რებია, ნაპრალოვნები კი—მძაფრები. მაგალითად, ოპოზიცია $t-s$ ასე დახასიათდება:

	t	s
ხშული—არახშული	—	÷
მძაფრი—არამძაფრი	—	+

t ორივე ნიშნის მიხედვით არამარკირებულია, s კი ორივე ნიშნის მიხედვით მარკირებული, დაპირისპირებების: ხშული-ნაპრალოვნები და მძაფრი-არამძაფრი გათიშვა ხდება საპირისპირო თვისებების აფრიკატში — მძაფრ ხშულ ბგერაში (მაგ. pf, ts) გაერთიანების გზით, და, ამდენად, ეს ბგერა მეორეულია³¹. ამრიგად, t, s და ts ფონემათა დახასიათება შემდეგ სურათს იძლევა:

	t	s	ts
ხშული—არახშული	—	+	—
მძაფრი—არამძაფრი	—	+	+

როგორც ვხედავთ, ჩვენთვის საინტერესო უნივერსალია გამოიყვანება მაქსიმალური კონტრასტის პრინციპიდან. რ. იაკობსონი ფიქრობს, რომ ენობრივ სისტემას იერარქიული აგებულება აქვს. ფონემატური სისტემის საფეხურებრივი აგება მაქსიმალური კონტრასტის წესს ექვემდებარება და მარტივი და დაუნაწევრებლიდან რთული და დიფერენცირებულისაკენ მიემართება³². უნივერსალური ხასიათი კი სწორედ მარტივ და დაუნაწევრებელ ოპოზიციებს აქვთ. ხშულებისა და ნაპრალოვნების დაპირისპირება ხასიათდება მეტი სიმარტივითა და კონტრასტულობით, ვიდრე ხშულებისა და აფრიკატების ან ნაპრალოვნებისა და აფრიკატების დაპირისპირება. სისტემაში პირველი აფრიკატის წარმოქმნას, მართლაც, წინ უნდა უსწრებდეს პირველი სპირანტის წარმოქმნა — არ არსებობს ფონემური სისტემები, რომლებშიც აფრიკატების არსებობის შემთხვევაში არ იქნებოდა ნაპრალოვნები, მაგრამ შემდგომი

³¹ R. Jakobson, Kindersprache..., გვ. 393, მიმართება ნაპრალოვნებს, ხშულებსა და აფრიკატებს შორის იზოლირებული არაა. ამავე მიზეზით, ე. ი. ავტომატურად ურთიერთდაკავშირებული ნიშნების გათიშვით, აიხსნება რიგი სხვა უნივერსალური იმპლიკაცია, მაგ.: თუ ენას აქვს ლაბიალური პალატალური ხმოვანი, ან არალაბიალური ველარული ხმოვანი, მაშინ ექნება ლაბიალური ველარული და არალაბიალური პალატალური ხმოვნები, იქვე, გვ. 392 და სხე.

³² R. Jakobson, Kindersprache..., გვ. 374.

განვითარება ნაკლებ არის დამოკიდებული ნაპრალოვანთა სისტემებისა-
გან. აფრიკატი ორი დაპირისპირების წევრია: 1) ხშული — არახშული
და 2) მძაფრი—არამძაფრი. მეორე ნიშნის მიხედვით (მძაფრი—არამძაფ-
რი) აფრიკატები ნაპრალოვანებთან ერთად უპირისპირდებიან ხშულ-
ებს. როგორც ოპოზიციის მ ა რ კ ი რ ე ბ უ ლ ი წევრები — ა რ ა მ ა რ-
კ ი რ ე ბ უ ლ ე ბ ს. ამიტომ აფრიკატების (resp. ნაპრალოვანების) რიც-
ხვი ყოველთვის ნაკლებია ან ტოლია ხშულების რიცხვისა (გვაკლია შა-
რკირებული წევრები აფრიკატების (resp. ნაპრალოვანების) კლასში. პი-
რველი ნიშნის მიხედვით (ხშული-არახშული) აფრიკატები ხშულებთან
ერთად უპირისპირდებიან ნაპრალოვანებს, როგორც ოპოზიციათა ა რ ა-
მ ა რ კ ი რ ე ბ უ ლ ი წევრები — მ ა რ კ ი რ ე ბ უ ლ ე ბ ს. ამის გამო
აფრიკატების (resp. ხშულების) რიცხვი მეტი უნდა იყოს, ვიდრე ნაპ-
რალოვანებისა (ცარიელი უჯრები გვექნება ნაპრალოვანთა კლასის შარ-
კირებული წევრების ადგილას). მართლაც, ეს ყოველთვის ასეა ხშულე-
ბისა და ნაპრალოვანების მიმართ, მაგრამ არა აფრიკატებისა და ნაპრა-
ლოვანების მიმართ.

როგორც ვნახეთ, ერთმანეთს არ ემთხვევა იმ ორი ძირითადი პრინ-
ციპის მიმართულება, რომლებიც ფონემურ სისტემათა უნივერსალურ
მიმართებათა საფუძველს წარმოადგენენ. მაქსიმალური კონტრასტის
პრინციპი უპირატესობას აძლევს ნაპრალოვანებს (და ხშულებს) აფრი-
კატების საპირისპიროდ, მაგრამ მარკირებულობა — არამარკირებულ-
ობის პრინციპი, რომლის მიხედვითაც ოპოზიციათა არამარკირებული
წევრები უფრო ფართოდაა გავრცელებული მსოფლიოს ენებში და
უნივერსალურ მტკიცებებში იმპლიცირებულის ადგილს იკავებს, მოქ-
მედებს აფრიკატების უპირატესობის სასარგებლოდ ნაპრალოვანებთან
შედარებით³³. ამ ორი ძირითადი პრინციპის გადაკვეთა წარმოშობს იმ
მრავალრიცხოვან გამონაკლისებს, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო
გენერალ-ნაციას და, აგრეთვე, მარკირებულობა-არამარკირებულობას
პრინციპს აქვს ამ სფეროში, რადგან ზოგ ენაში აფრიკატების რიცხ-
ვი მეტია ნაპრალოვანთა რიცხვზე (ეს შეესაბამება მარკირებულობა
არამარკირებულობის პრინციპს და ეწინააღმდეგება მაქსიმალური კონ-
ტრასტის პრინციპს), ზოგში კი ნაკლებია ნაპრალოვანთა რიცხვზე (ეს
შეესაბამება მაქსიმალური კონტრასტის პრინციპს და ეწინააღმდეგება
მარკირებულობა-არამარკირებულობის პრინციპს). მართლაც, უნივერსა-

³³ რაც შეეხება ხშული-აფრიკატისა და ხშული-ნაპრალოვანის ოპოზიციას, აქ ეს ორი პრინციპი ერთი მიმართულებით მოქმედებს და ამიტომ ამ სფეროში უნივერსალის არც გააჩნია გამონაკლისები.

ლურ მიმართებათაგან გამონაკლისების არსებობის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად რამდენიმე უნივერსალური კანონზომიერების გადაკვეთა მიიჩნევა³⁴. იმ შეზღუდვის შედეგად, რომელსაც მარკირებულობა-არამარკირებულობის პრინციპი მაქსიმალური კონტრასტის პრინციპს ადებს, ვიღებთ შემდეგი სახის მტყიცებას: არამარკირებული რიგის აფრიკატების არსებობა ენაში გულისხმობს შესაბამისი ნაპრალოვანი თანხმოვნების არსებობას.

თუ დიაქრონიას მივმართავთ, დავინახავთ, რომ გენერალიზაცია-დან გამონაკლისების წარმოქმნის პროცესი შემდეგ სახეს იღებს: სისტემაში გაჩენის შემდეგ აფრიკატები ხედებიან ხშულთა ქვესისტემაში, განიცდიან სისტემის დაწოლას და ქმნიან იმავე ოპოზიციებს, რომლებიც ხშულთა რიგებში არსებობს. ამასთან, ზოგიერთი დაპირისპირება შეიძლება აფრიკატთა სისტემაში უფრო ადრე ჩამოყალიბდეს, ვიდრე სპირანტთა სისტემაში. ზოგიერთი დაპირისპირება კი, რომელაც რელევანტურია ხშულებისა და აფრიკატების სისტემაში, ნაპრალოვანთა კლასში შეიძლება საერთოდ არ ჩამოყალიბდეს. უმთავრესად ასე ხდება გლოტალიზაციისა და ასპირაციის დაპირისპირებათა მიმართ და ზოგჯერ მკლერობა-სიყრუის დაპირისპირების მიმართაც. ენაში აფრიკატთა წარმოქმნის საში ძირითადი წყაროდან: 1) ჰომორგანული ხშულისა და ნაპრალოვნის შერწყმა (მაგ., $t + s > ts$), 2) ნაპრალოვანთა აფრიკატიზაცია (მაგ., $s > ts$). 3) ხშულთა აფრიკატიზაცია: ა) დენტალური, შუაენისმიერი და გუტურალური რიგის ხშულების აფრიკატიზაცია (მაგ., $t > ts$, $k > ts$, $k > kx$); ბ) ხშულთა აფრიკატიზაცია პალატალიზაციის გავლით (მაგ., $t > t' > ts$, $k > k' > ts$), უკანასკნელი (და შეიძლება ითქვას ყველაზე მნიშვნელოვანი, რადგან იგი ყველაზე ხშირია) სრულიად დამოუკიდებელია ნაპრალოვანთა სისტემებისაგან. პროცესი ჩვეულებრივ, მთელ ლოკალურ რიგს მოიცავს და აფრიკატთა კლასში გარკვეული დაპირისპირების არსებობა დამოკიდებულია ხშულთა შესაბამის რიგებში ამ დაპირისპირებათა არსებობაზე.

ზემომოყვანილ გენერალიზაციას (წარმოების რაგვარობის თვალსაზრისით არამარკირებული აფრიკატების არსებობა ენაში გულისხმობს შესაბამისი ნაპრალოვანი თანხმოვნების არსებობას) ასევე სტატისტიკური ხასიათი აქვს, თუმცა გამონაკლისების რიცხვი ბევრად ნაკლებია და მხოლოდ კომპაქტურ რიგში აქვს ადგილი. მარკირებულ ფონემათა

³⁴ იხ. მაგ., Ch. E. Osgood, *Universals and Psycholinguistics*, *Universals of Languages*, ed. by J. H. Greenberg, Cambridge, გვ. 302.

სფეროშიც, როგორც ვნახეთ, ბევრად მეტი გამონაკლისი არსებობს კომპაქტური რიგში, ვიდრე დიფუზურში. ამ მოვლენისათვის შემდეგი ახსნის შემოთავაზება მიგვაჩნია შესაძლებლად: რ. იაკობსონის მაქსიმალური კონტრასტის თეორიის მიხედვით, ენაში აფრიკატების არსებობას წინ უსწრებს მასში ხშულებისა და ნაპრალოვნების არსებობა, ხოლო ნაპრალოვნების არსებობა კი ხშულების არსებობას გულისხმობს. ხშულებისა და ნაპრალოვნების კლასში გამოიყოფა ოპტიმალური, ძირითადი ფონემები. ნაპრალოვნათა კლასში ოპტიმალურ ფონემას წარმოადგენს დიფუზური ცენტრალური ფონემა /s/. რადგან ნაპრალოვნათა კლასი წინ უსწრებს აფრიკატების კლასს, /s/ ფონემა კი ნაპრალოვნათა კლასის საფუძველს წარმოადგენს და თითქმის უნივერსალური გავრცელების მქონეა, ბუნებრივია, რომ არ არსებობდეს ენა, რომელშიც აფრიკატების არსებობის შემთხვევაში არ გვექონდეს ნაპრალოვანი თანხმოვანი /s/, ე. ი. არ შეიძლება არსებობდნენ ენები, რომლებიც რ. იაკობსონის გენერალიზაციიდან გამონაკლისს არამარკირებულ დიფუზურ ცენტრალურ ფონემათა კლასში შეიცავდნენ. ნათელია, რომ ზემოგანხილული გენერალიზაცია შეიძლება დარღვეულ აქნეს ყრუ კომპაქტური ცენტრალური აფრიკატების, მაგრამ არა ყრუ დიფუზური ცენტრალური აფრიკატების წარმოქმნის შედეგად. ამრიგად, აბსოლუტური ხასიათი რ. იაკობსონის გენერალიზაციას აქვს არამარკირებულ (მეორე ხარისხის მოდალურ დაპირისპირებათა თვალსაზრისით) დიფუზურ ცენტრალურ ფონემათა სფეროში.

ბოლოს, მოყვანილი ფაქტების უკეთ გაგების მიზნით, საჭიროდ მიგვაჩნია თვით აფრიკატთა ქვესისტემის განხილვა. ენობრივი მასალა გვიჩვენებს, რომ ცენტრალური რიგის აფრიკატები (მაგ., ts, tʃ) უფრო ფართოდაა გავრცელებული, ვიდრე პერიფერიული რიგის აფრიკატები (მაგ., pf, kx), ხოლო ცენტრალურ რიგებში კომპაქტურები (მაგალითად, tʃ) უფრო ფართოდაა გავრცელებული, ვიდრე დიფუზური (მაგ., ts). ამის გამო შესაძლებელია შემდეგი გენერალიზაციის ჩამოყალიბება: ენაში დიფუზური ცენტრალური აფრიკატების არსებობა ვარაუდობს კომპაქტური ცენტრალური აფრიკატების არსებობას. უფრო ზუსტ ფორმულირებას მივიღებთ, თუ ამ მტკიცებას რ. იაკობსონის გენერალიზაციას შევუსაბამებთ: ენაში დიფუზური ცენტრალური აფრიკატების (მაგ., ts) და კომპაქტური ცენტრალური ნაპრალოვნების (მაგ., ʃ) არსებობა ვარაუდობს კომპაქტური ცენტ-

რალური აფრიკატების (მაგ. ts) არსებობას. ამ შეზღუდვის შედეგად ისეთი ენები, რომელთაც აქვთ /ts/ ტიპის აფრიკატები და არა აქვთ /tʃ/ ტიპის აფრიკატები, არ ჩაითვლება გამონაკლისად, თუ ამ ენებს არა აქვთ /ʃ/ ტიპის ნაპრალოვნები. ასეთებია ენები: ზემოლუეციურა, ციმშიანი, კვაკიუტლი, იანა, ნენეცური, ამოი-ჩინური³⁵. კომპაქტური ცენტრალური აფრიკატების უფრო ფართო გავრცელება დიფუზურ ცენტრალურ აფრიკატებთან შედარებით გამოიხატება არა მარტო იმაში, რომ არ არსებობს ენები, რომელთაც ჰქონდეთ /ts/ ტიპის აფრიკატები და არ გააჩნდეთ /tʃ/ ტიპის აფრიკატები (საპირისპირო შოვლესას კი საკმაოდ ხშირად აქვს ადგილი), არამედ იმაშიც, რომ ენაში ორევე რიგის არსებობის შემთხვევაში დიფუზური ცენტრალური რიგის აფრიკატების რიცხვი ყოველთვის ნაკლებია ან ტოლი კომპაქტური რიგის აფრიკატების რიცხვისა. როგორც ვხედავთ, მარკირებულობა-არამარკირებულობის ცნების ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი³⁶ ვრცელდება ჩვენს გენერალიზაციაზეც.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით შემდეგ ენებში არსებობს აფრიკატების კომპაქტური ცენტრალური რიგი და არ არსებობს აფრიკატების დიფუზური ცენტრალური რიგი: ინგლისური, შვედური, ესპანური, მაკედონური, ბოშური, ტატური, ტაჯიკური, თალიშური, ბელუჯური, იაგნობური, ძველი სპარსული, საშუალო სპარსული, ავესტა. ახალი სპარსული, ქართული, სანსკრიტი, პრაკრიტები, ჰინდი, ურდუ, პენჯაბი, არაბული, ასურული, ძველი სამწერლო მონღოლური, ბოაზური, დაგურული, დუნსიანური, შირა-უიგურული, აზერბაიჯანული, სალიტერატურო თურქული, თურქმენული, ყირიმის თათრული, ალტაური, კარელური, უღმურტული, ძველი პერმული, კომი-ზირიანული, კომი-პერმული, კომი-იაზვიანური, ნგანასანური, ენეცური, სელკუპური, ოიროტული, კეტური კორიაკული, კორეული, ვიეტნამური, ინდონეზიური, სუნდანური, ტაი, იმანა, ჰაიდა, დელავარი, დაკოტა, იუროკი, კაროკი, კაშია, კეჩუა, ვიოტი, ვინტუ, პატეინი³⁷. კომპაქტური ცენტრალური

³⁵ ზემოლუეციური: M. И. Лекомцева, Типология структур слога..., ციმშიანი: F. Boas, Tsimshian, Handbook; კვაკიუტლი: F. Boas, Kwakiutl, იქვე; ნენეცური: Н. М. Терещенко, Ненецкий язык, «Языки народов СССР», III, 1966; ამოი-ჩინური: Helen T. Chiang, Amoy-Chinese Tones, Phonetica, 17, № 2, 1967, გვ. 100.

³⁶ J. H. Greenberg, Language Universals..., გვ. 59.

³⁷ შვედური: С. С. Маслов-Лашанская, Шведский язык, I, 1953; Л. И. Смирницкий, Сравнительная фонетика новогерманских языков, М., 1962. მაკედონური: M. И. Лекомцева, Типология структур слога

აფრიკატების რიცხვი მეტია დიფუზური ცენტრალური აფრიკატების რიცხვზე შემდეგ ენათა ფონემატურ სისტემებში: ანდიური, ალულური, ბოთლიხური, კამალალური, რუმინული (დაკო-რომანული დიალექ-

в славянских языках, М., 1968; ბოშური: Т. С. Вентцель, Цыганский язык, «Языки народов СССР», I, 1966, ტაჯიკური: А. А. Керимова, Таджикский язык, I, 1966; თალიშური: Б. В. Миллер, Талышский язык, М., 1953; ქ. А. Пирейко, Талышский язык, «Языки народов СССР», I, 1966; ბელუჯური: В. С. Расторгуева, Белорусский язык, «Языки народов СССР», I, 1966; იაგნობური: В. С. Соколова, Ягнобский язык, Очерки по фонетике иранских языков, II, М.-Л., 1953; ძველი სპარსული: Н. А. Sakutaga Sen, Old Rersian Inscriptions of the Achaemenian Emperors, Calcutta, 1941; საშუალო სპარსული: В. С. Расторгуева, Среднеперсидский язык, М., 1966; ახალი სპარსული: Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гунашвили, Фонетика персидского языка, Тбилиси, 1964; სანსკრიტი: В. А. Кочергина, Начальный курс Санскрита, М., 1956; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Санскрит, М., 1960, ჰინდი: Т. Е. Катенина, Язык Хинди, М., 1960; ურდუ: Э. М. Дымшиц, Язык Урду, М., 1962; პენჯაბი: Н. И. Толстая, Язык Пенджаби, М., 1960; გურთული: В. С. Соколова, Очерки по фонетике иранских языков, М., 1958; შუაინდური ენები, — პრაკრიტები: მაჰარაშტრი, შუარასენი, მაგადჰი, არჰამაგადჰი, ჩილიკა-პაიჩაში: В. В. Вертоградова, Структурная типология среднеиндийских фонологических систем, М., 1968; ძველი სამწერლო მონღოლური: Старописьменный монгольский язык, М., 1962; სალიტერატურო თურქული: Э. В. Севортян, Фонетика турецкого литературного языка, М., 1955; А. Н. Кононов, Грамматика турецкого языка, М., 1911; აზერბაიჯანული: И. З. Гаджиева, Азербайджанский язык, «Языки народов СССР», II, 1966; თურქმენული: И. А. Баскаков, Тюркские языки, М., 1966; П. А. Азимов, Дж. Амансариев, К. Сарыев, Туркменский язык, «Языки народов СССР», II, 1966; ყირიმის თათრული: Э. В. Севортян, Крымско-Татарский язык, «Языки народов СССР», II, 1966. ალთაური: И. А. Баскаков, Алтайский язык, «Языки народов СССР», II, 1966; ყუმიყური: А. Г. Магомедов, Кумыкский язык, «Языки народов СССР», II, 1966; კარელური: Г. И. Макаров, Карельский язык, «Языки народов СССР», III, 1966; უდმურტული: Т. И. Тенляшина, Удмуртский язык, იქვე, კომი-ზირიანული: В. И. Лыткин, Коми-зырянский язык, იქვე. კომი-პერმული: В. И. Лыткин, Коми-пермский язык, იქვე. ძველი პერმული: В. И. Лыткин, Древнепермский язык, М., 1952. კომი-იზვინური: В. И. Лыткин, Коми-извинский диалект, М., 1961; ნგანასანური: Н. М. Терещенко, Нганасанский язык, «Языки народов СССР», III, 1966; ენეკური: Н. М. Терещенко, Энецкий язык; იქვე; სელკუტური: Е. Д. Прокофьева, Селькупский язык; იქვე; ოიროტული: Н. П. Дырщикова, Грамматика ойротского языка, М.-Л., 1940; კეტური, კორიაკული: Е. А. Крейнович, Проект единой фонетической транскрипции для палеоазиатских языков, М.-Л., 1901; კორეული: Ю. Н. Мазур, Корейский язык, М., 1960; ვიეტნამური: В. М. Солнцев, Ю. К. Лекомцев, Т. Т. Мхитарян, И. И. Глебова, Вьетнамский язык, М., 1960; ტაი: Л. И. Морев, Ю. Я.

ტი), მოლდავეური, ბულგარული, სერბოხორვატული, მონგოლური, ყირგიზული, ყარჩაულ-ბალყარული, უზბეკური, ხაკასური, ხორეზმული, ვესპური, ვოდური³⁸. გამონაკლისს შემომოყვანილი წესიდან შეიცავენ შემდეგი ენები: ბარაბინელი თათრების ენა (/tʃ/, /s/, /ʃ/), ჩულიმურ-თურქული (/dz/, /tʃ/, /z/, /s/, /ʃ/),³⁹ და მაიდუ⁴⁰. ბარაბინული თათრულის შესახებ ლ. დიმიტრიევა აღნიშნავს, რომ ამ ენის /s/ შეესატყვისება მონათესავე ენათა /tʃ/-ს⁴¹. საეარაუღოა იმავე მოვლენას ჰქონ-

П л а м, М. Ф. Ф о м и ч е в а, Тайский язык, М., 1961; სუნდანური: А. П. Павленко, Суиданский язык, М., 1965; დელაუარი (ანუ ლენაუ): А. Haudricourt, Lenape ou Delaware, „Les Langues du Monde“ 1952; ეგუა: E. W. M id d e n d o r f, Das Runa Simi oder die Keshua Sprache, Leipzig, 1890; კაროკი: Sh. Silver, Shasta and Karok, A Binary Comparison. Studies in Californian Linguistics, 1964; M. R. H a a s, Californian Hokan, იქვე. R. L. O s w a l l, A Comparative Cludy of Two Pomo Languages, Studies in Californian Linguistics; დაკოტა: F. B o a s and I. K. S w a n t o n, Siouan (Dakota) Handbook, 1911; აიმარა. E. W. M id d e n d o r f, Die Aimara-Sprache, Leipzig, 1891; იუროკი: K. V. T e e t e r, Wiyot and Yurok, A Preliminary Study, Studies in Californian Linguistics, 1964; ტატური, ბაოანური, დაგურული, მონღოლური, შირა-უიგურული, ვიტუ, პატენის შესახებ იხ. ზემოთ.

³⁸ ანდორი: ი. ცეკ ცეკ აძე, ანდორი ენა, თბილისი, 1965. Т. Е. Г у д а в а, Консоантнизм индийских языков, Тбилиси, 1954; აღლური: А. А. М а г о м е т о в, Агулский язык, „Языки народов СССР“, т. IV, 1967; ბოთლიბური: ტ. გუდაევა, ბოთლიბური ენა, თბილისი, 1962; წახურული: Б. Б. Т а л и б о в, Цахурский язык, „Языки народов СССР“, IV, 1967; კამალალური: З. М. М а г о м е д б е к о в а, Чамалинский язык, იქვე. რუმინული: F. B. A g a r d, Structural Sketch of Rumanian, Language, V. 34, № 3, 1958. (2); მოლდავეური: Н. Г. К о р л э т я н у, Молдавский язык, „Языки народов СССР“, I, 1966; ბულგარული: Е. И. Б е з н о в и ч, Т. П. Г о р д о в а-Р ы с а л ь ч е н к о, Болгарский язык, Л., 1957; სერბოხორვატული: П. А. Д м и т р и е в, Г. И. С о ф р о н о в, Сербохорватский язык, М., 1966, ყარჩაულ-ბალყარული: М. А. Х а б ы ч е в, Карачаево-балкарский язык, „Языки народов СССР“, II, 1966; ხორეზმული: А. А. Ф р е й м а н, Хорезмийский язык, М., 1951; ვესპური: М. М. Х я м я л я н и н е н, Веспский язык, „Языки народов СССР“, III, 1966; ვოდური: Э. А д л е р, Водский язык, იქვე, დანარჩენ ენათა შესახებ იხ. ზემოთ.

³⁹ ბარაბინელი თათრების ენა: Л. В. Д м и т р и е в а, Язык барабинских татар, „Языки народов СССР“, II, 1956; ჩულიმურ-თურქული: А. П. Д у л ь з о н, Чулымско-тюркский язык, იქვე.

⁴⁰ მაიდუ გამონაკლისს ქმნის რ. დიქსონის აღწერის მიხედვით. იხ. კრებულში: F. B o a s, Handbook of American Indian Languages, Washington, 1911, მაგრამ ვ. შიპლიის ნაშრომის მიხედვით (W. F. Shipley, Maidu Grammar, Berkeley and Los Angeles, 1964) ჩვენთვის საინტერესო ფონემა ხნიერთა მეტყველებაში ლამინო-პალატალურ ხშულს წარმოადგენს და აფრიკატის სახეს მხოლოდ ორენოვანთა მეტყველებაში იღებს.

⁴¹ Л. В. Д м и т р и е в а, Язык барабинских татар, გვ. 158.

დეს ადგილი ჩულიმურ-თურქულშიც. როგორც ვხედავთ, ზოგიერთი გამონაკლისი აშკარად დიაქრონიული პროცესების შედეგს წარმოადგენს.

ამრიგად, აფრიკატების კლასში ორსაფეხურიანი იერარქია არსებობს: 1) პერიფერიული ფონემები გულისხმობენ ცენტრალური ფონემების არსებობას. ეს მოვლენა იმითაა გაპირობებული, რომ ცენტრალური რიგი პერიფერიულს უპირისპირდება, როგორც არამარკირებული — მარკირებულს. 2) დაფუზური რიგი გულისხმობს კომპაქტური ცენტრალური რიგის ფონემების არსებობას. ამიტომ კომპაქტური ცენტრალური რიგი ქმნის ძირითად რიგს აფრიკატთა კლასში. შევეცდებით დავასაბუთოთ, რომ ეს რიგი ამავე დროს ოპტიმალურიცაა, ე. ი. მისი ფართო გავრცელება მსოფლიოს ენებში შემთხვევით მოვლენას არ წარმოადგენს. როგორც ცნობილია, აფრიკატები ხშულთა სისტემის ქვეკლასს ქმნიან. ამ სისტემაში კი, რ. იაკობსონის თანახმად, მინიმალურ კონსონანტიზმს დიფუზური ბგერები /p/ და /l/ ქმნიან. ხშულთა სისტემისათვის ამ ბგერათა ოპტიმალურად მიჩნევა შემდეგნაირადაა დასაბუთებული: პირველ ფონემატურ კონტრასტად ადამიანთა ენისათვის რ. იაკობსონს ხმოვნისა და თანხმოვნის დაპირისპირება მიაჩნია. მაქსიმალურად კონტრასტულ თანხმოვნად მიჩნეულია მაქსიმალურად ღია /a/ და მაქსიმალურად დახურული /p/ ფონემები. თვით კონსონანტურ სისტემაში დენტალური ხშულები წარმოადგენენ სისტემის საფუძველს, რადგან დენტალების ცენტრალურობა (ტონის სიმადლე) ლაბიალებისა და გუტურალების პერიფერიულობას (ტონის სიდაბლეს) უპირისპირდება, როგორც ელემენტარული თვისება უფრო მაღალ (რთულ) თვისებას⁴². ამის გამო რ. იაკობსონს მიაჩნია, რომ ხშულთა სისტემაში ლაბიალური და დენტალური რიგები ორმხრივი გაპირობებულიობით არის დაკავშირებული, რადგან კონსონანტური დაპირისპირება ვარაუდობს თანხმოვნისა და ხმოვნის დაპირისპირებას, ამ უკანასკნელისთვის კი აუცილებელია ლაბიალური ხშულის არსებობა. სხვა კონსონანტურ კლასებში გაპირობებულობა ცალმხრივია და ძირითად ფონემას ნაპრალოვანთა კლასში წარმოადგენს [s] ტიპის ბგერა⁴³, ნაზალთა კლასში კი [n] ტიპის ბგერა⁴⁴. ჩვენ მიერ გაანალიზებულ მასალა გვარწმუნებს, რომ ხშულთა კლასებშიც ასევე დიფუზური ცენ-

⁴² R. Jakobson, Kindersprache..., გვ. 391.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ Ch. A. Ferguson, Assumptions about Nasals, A Sample Study in Phonological Universals, Universals of Language, გვ. 44. „თუ ენაში მხოლოდ ერთი ნაზალი კონსონანტი არსებობს, მაშინ მას ექნება /n/-ს სახე, ე. ი. მისი ძირითადი ალოფონი აპიკალური“.

ტრალური ფონემები წარმოადგენენ ოპტიმალურ რიგს.. არსებობს ენები ლაბიალური ხშულების გარეშე (პუპა, ტლინგიტი), მაგრამ არ არსებობს ენა, რომელსაც არ გააჩნდეს ხშულ თანხმოვანთა დენტალური რიგი. არსებობს ენები ცარიელი უჯრებით ლაბიალურ რიგში. ენება: ანდიური, ბაგვალალური, ბოთლიხური, ტინდიური, ლოდობერიული, ზუნძური, ჰამალალური, კიოვა-აპაჩე, ჰაიდა, იტონამა⁴⁵, აკლია გლოტალიზებული ლაბიალური ფონემა. ხაკასურსა და ჩინუკში არ არის მკლერი ლაბიალური ხშული. არაბულს, მონღოლურს, ბურიატ-მონღოლურს, ვიეტნამურს აქვთ არადაკიშული ლაბიალური ხშულები და არ გააჩნიათ შესაბამისი დაკიშული ფონემები. ჩიპევაში ლაბიალური რიგი ნაკლულია—არ არის ასპირირებული და გლოტალიზებული ფონემები. ყველა ამ ენაში არსებობს დენტალური რიგის შესაბამისი ფონემები და, რაც მთავარია, არ არსებობს ენა, რომელსაც გუტურალურ ან ლაბიალურ რიგში მეტი ფონემატური დაპირისპირება ჰქონდეს, ვიდრე დენტალურში (ე. ი. არ არსებობს ენა ცარიელი უჯრებით დენტალურ რიგში). ამასთან, დიფუზური ცენტრალური რიგის ფონემათა სიხშირე უნივერსალურად მაღალია ლაბიალური ან გუტურალური რიგის ფონემათა სიხშირეზე⁴⁶. ზოგიერთ ენაში გუტურალური რიგის ფონემათა სიხშირე სპარბობს ლაბიალური რიგის ფონემათა სიხშირეს (ასეთია ენები: ქართული, სვანური, მეგრული, უკრაინული, გერმანული, ინგლისური, შვედური, ინდონეზიური). აქედან კი გამომდინარეობს, რომ კონსონანტურ სისტემაში ძირითად რიგად დიფუზური ცენტრალური რიგი უნდა მივიჩნიოთ და, ამდენად, კონტრასტი თვით კონსონანტურ სისტემაში უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე კონტრასტი ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემებს შორის. ამას ის უნდა განაპირობებდეს, რომ არ არსებობს ენა, რომელშიც დაცული იქნებოდა პირველი ეტაპი ენობრივი სისტემის ჩამოყალიბებისა—მხოლოდ ხმოვნისა და თანხმოვნის დაპირისპირება (რ. იაკობსონის მიხედვით), ყველა არსებულ ენაში ხშულ თანხმოვანთა სულ მცირე ორი რიგი მაინც არის (დენტალური და ლაბიალური, ან დენტალური და გუტურალური).

⁴⁵ ბაგვალალური: Т. Е. Г у д а в а, Багвалалыский язык, „Языки народов СССР“, IV, 1967; ტინდიური: Т. Е. Г у д а в а, Тиндийский язык, იქვე, 1967; ლოდობერიული: Т. Е. Г у д а в а, Годоберийский язык, იქვე, კიოვა-აპაჩე: W. E. Bittle, Kiowa-Apache. Studies in the Athapaskan Languages, 1963; იტონამა: M. Laccardi and I. Grimes, Itonama Intonation and Phonemes, Linguistics, 1968, 38 დანარჩენი ენის შესახებ იხ. ზემოთ.

⁴⁶ W. M á n c z a k, Fréquence d'emploi des occlusives labiales, dentales of vélares, BSLP, LIV, 1959.

ხმულთა სისტემის ოპტიმალურ—დიფუზურ ცენტრალურ რიგთან მიმართებით კომპაქტური ცენტრალური რიგის აფრიკატი ხასიათდება მეტი კონტრასტულობით, ვიდრე დიფუზური ცენტრალური რიგის აფრიკატი. მათ განასხვავებს დახასიათება როგორც კომპაქტურობა—დიფუზურობის ნიშნის მიხედვით, ისე მკვეთრი-არამკვეთრი ნიშნის მიხედვით. დიფუზური ცენტრალური აფრიკატი კი ოპტიმალური ხმულთაგან განსხვავდება მხოლოდ მკვეთრობა-არამკვეთრობის ნიშნის მიხედვით. შუაენისმიერი ხმული, როპლის დახასიათება კომპაქტურობა-დიფუზურობისა და ცენტრალურობა-პერიფერიულობის თვალსაზრისით ემთხვევა ძირითადი აფრიკატის დახასიათებას, გვხვდება შედარებით იშვიათად და გამოირჩევა არამდგრადობით მსოფლიოს ენათა ფონემატურ სისტემებში. ჩვენი მშალის მიხედვით, დიდ იშვიათობას წარმოადგენს ენები რომლებშიც თანაარსებობენ კომპაქტური ცენტრალური რიგის ხმულები და კომპაქტური ცენტრალური რიგის აფრიკატები (ჩვენ მხოლოდ ერთ ასეთ ენას ვიცნობთ — ენეცურს, ეკუთვნის ენათა სამოედურ ჯგუფს), ეს რიგი (კომპაქტური ცენტრალური), არა მარტო ოპტიმალური ჩანს აფრიკატთა წარმოებისათვის, არამედ მინიმალურად ხელსაყრელიც ხმულთა არტიკულაციისათვის. ამ რიგის ხმულებს (შუაენისმიერებს) გააჩნიათ ძლიერი ტენდენცია აფრიკატურზაციისა. პალატალიზაციის პროცესის შედეგად ხმულთა გუტურალური რიგის ამ სფეროში გადაწევის დროსაც, როგორც წესი, აფრიკატიზაციას აქვს ადგილი. ფართოდ გავრცელებული გუტურალური რიგისაგან კომპაქტური ცენტრალური რიგის აფრიკატები განსხვავდებიან როგორც მკვეთრობა-არამკვეთრობის, ასევე პერიფერიულობა-ცენტრალურობის ნიშნის მიხედვით. ამრიგად, ის ფაქტი, რომ კომპაქტური ცენტრალური რიგი აფრიკატების სისტემაში ყველაზე გავრცელებულია, აიხსნება მაქსიმალური კონტრასტის პრინციპით.

საზოგადოდ მიჩნეულია, რომ კომპაქტური რიგის ფონემები დიფუზურებს უპირისპირდებიან როგორც მარკირებულები—არამარკირებულებს, მაგრამ აფრიკატთა სისტემაში, როგორც ჩანს, საპირისპირო მოვლენას აქვს ადგილი. კომპაქტური რიგის აფრიკატებს აქვთ არამარკირებულობის ნიშნები, დიფუზირებს კი მარკირებულობის. ენას შეიძლება ჰქონდეს კომპაქტური რიგის აფრიკატები, როცა დიფუზური რიგისა აკლია და დაპირისპირებათა რიცხვი დიფუზურ რიგში არასდროს არ არის მეტი კომპაქტურ რიგში დაპირისპირებათა რიცხვზე, ნაკლები კი ხშირად არის. ეს იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ მარკირებულობა-არამარკირებულობის ცნების განხილვა საჭიროა არა განყენებულად, არამედ იმ ელემენტთა კლასებთან მიმართებით, რომლებშიც ოგი მოქმედებს. როგორც ჯ. გრინბერგმა უჩვენა, მკვეთრობა-სიყ-

რუის ოპოზიციაში მედერობა მარკირებულია, სიყრუე კი—არამარკირებული, მაგრამ სონორ ფონემათა კლასში პირიქით — მედერი ფონემები ოპოზიციის არამარკირებული წევრებია, ყრუ კი — მარკირებული⁴⁷.

რაც შეეხება კომპაქტურ და დიფუზურ რიგთა აფრიკატების სიხშირეთა ურთიერთმიმართებას, აქ რაიმე მკაცრი კანონზომიერების გამოვლენა ქირს. ზოგიერთ ენაში დიფუზურ აფრიკატთა სიხშირეა უფრო მაღალი (მაგ. აფხაზურში, ქართულში, დიდოურში, ჩეხურში), ზოგში კი კომპაქტური რიგის აფრიკატებისა (სევანური, მეგრული, თაბასარანული, რუსული, უკრაინული, ბულგარული, კოოსი). როგორც ვხედავთ, ჩვენი მასალის მიხედვით, იმ ენათა რიცხვი, რომლებშიც კომპაქტური რიგის აფრიკატთა სიხშირე მეტია დიფუზური რიგის აფრიკატებზე, ქარბობს იმ ენათა რიცხვს, სადაც შებრუნებულ მდგომარეობას აქვს ადგილი, მაგრამ მასალის სიმცირის გამო რაიმე ზოგადი ხასიათის დასკვნების გაკეთება გამართლებულად არ მიგვაჩნია.

კომპაქტური ცენტრალური რიგის აფრიკატთა უპირატეს გავრცელებას დიაქრონიული პროცესებიც უნდა უწყობდნენ ხელს. ენაში აფრიკატთა ჩამოყალიბების სამი გზიდან პირველი ორის საშუალებით (ხშული და ნაპრალოვანი თანხმოვნების შერწყმა და ნაპრალოვანთა აფრიკატიზაცია) შესაძლებელია როგორც დიფუზური, ისე კომპაქტური რიგის აფრიკატების მიღება. რაც შეეხება მესამე გზას (ხშულთა აფრიკატიზაცია), შუაენისმიერთა აფრიკატიზაციის შემთხვევაში მიიღება მხოლოდ კომპაქტური ცენტრალური რიგის ფონემები, დენტალური და გუტურალური რიგის პალატალიზაციის დროს კი ვიღებთ როგორც დიფუზურ, ისე კომპაქტურ აფრიკატებს; მაგრამ კომპაქტურ აფრიკატთა მიღებას გაცილებით უფრო ხშირად აქვს ადგილი. ვერ მოხერხდა იმ უნივერსალურ პირობათა დადგენა, რომლებშიც მხოლოდ დიფუზურ, ან მხოლოდ კომპაქტურ აფრიკატთა მიღება ხდება (შესაძლებელია ასეთი უნივერსალური პირობები არც არსებობენ) და ამიტომ გვიხდება მხოლოდ სტატისტიკური მონაცემებით დაკმაყოფილება. პალატალიზაციის ჩვენთვის ცნობილი ოცდახუთი შემთხვევიდან ხუთ შემთხვევაში შედეგი დიფუზურ აფრიკატს წარმოადგენს, ოცში კი — კომპაქტურს.

ამრიგად, ჩვენთვის საინტერესო უნივერსალური ფაქტები ორი ზოგადი პრინციპის — მაქსიმალური კონტრასტის პრინციპისა და მარკირებულობა-არამარკირებულობის პრინციპის ჩარჩოებში პოულობენ.

⁴⁷ J. H. Greenberg, *Language Universals...*, გვ: 59.

ადგილს. უნივერსალურ მიმართებათაგან გადახვევის შემთხვევები ორი სხვადასხვა მიმართულების უნივერსალურ მიმართებათა ურთიერთგადაკვეთის ან დიაქრონიული პროცესების მოქმედების შედეგია.

И. Г. МЕЛИКИШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ИМПЛИКАЦИОННЫЕ УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ В СИСТЕМЕ АФФРИКАТ

Резюме

Универсальная закономерность, сформулированная Р. Якобсоном: «Противопоставление взрывных и аффрикат предполагает наличие щелевой согласной того же ряда» не содержит информации, как распространяется эта генерализация на противопоставления по способу артикуляции (напр.: противопоставления звонкости — глухости, напряженности — ненапряженности, глоттализованности — неглоттализованности и т. д.). Анализ языкового материала показал, что наиболее последовательно эта закономерность действует в области немаркированных членов противопоставлений, т. е. в области глухих или ненапряженных фонем. На маркированные члены таких оппозиций, как противопоставления по признаку аспирации, глоттализации, палатализации, лабиализации, фарингализации она не распространяется вовсе. На звонкие фонемы генерализация Р. Якобсона распространяется в большей степени, чем на аспирированные и глотализованные, и в меньшей степени, чем на глухие.

Исключения из означенной генерализации имеются и в области глухих фонем, при этом все исключения приходятся на компактный центральный ряд фонем. Абсолютный характер универсальное утверждение Р. Якобсона имеет в области глухих диффузных центральных фонем. Следует отметить, что и в области звонких фонем значительно больше исключений в компактном ряду, чем в центральном.

На основе анализа того же материала, представляется возможным утверждать, что в подсистеме аффрикат имеется двухступенчатая иерархия: 1) Периферийные фонемы (напр. pf, kx) предполагают наличие центральных фонем (напр., ts, tʃ) и 2) Наличие диффузных центральных фонем (например, ts) предполагает наличие компактных центральных фонем. Из этого следует, что компактные центральные аффрикаты образуют основной ряд в системе аффрикат. Если привести это обобщение в соответствие с генерализацией Р. Якобсона, получим следующее утверждение универсального характера: Наличие

аффрикат диффузного центрального ряда и щелевых компактного центрального ряда предполагает наличие аффрикат компактного центрального ряда. Это утверждение имеет статистический характер. Исключения из него представляют язык ба-рабинских татар, чулымско-тюркский и Манду.

Изученные нами универсальные факты можно вывести из двух общих принципов: из принципов максимального контраста и маркированности — немаркированности. Исключения из универсальных закономерностей являются результатом или перекрещивания двух закономерностей, или действия диахронных процессов.

CVC ტიპის ძირითად ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში¹

II

1. განხილულია CVC ზოგადი ტიპის ძირები, რომლებშიც ხმოვნის წინა და მომდევნო კომპონენტი (ან ორივე ერთად) თანხმოვანთა ჯგუფებია². ჩვენ შევეჩვიეთ ჯერ ამ ჯგუფების ფონემურ შედგენილობას ცალ-ცალკე³, შემდეგ კი, მათ ურთიერთიმართებას ძირის ფარგლებში.

1.1. ძირის შემადგენელი თანხმოვნური კომპონენტებისათვის გამოყენებულია სპეციალური სახელწოდებები. ასე, ხმოვნის წინა კომპონენტს (თანხმოვანს ან თანხმოვანთა ჯგუფს) ვუწოდებთ თავკიდურს, მომდევნოს კი ბოლოკიდურს (რაც შეესაბამება დესკრიფციულ ლინგვისტიკაში გამოყენებულ ტერმინებს onset და coda)⁴.

¹ ნაშრომის პირველი ნაწილი, რომელიც შეეხება კონსონანტური ჯგუფების ფონემურ შედგენილობას, წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესიაზე 1969 წ. 19 ივნისს.

² საანალიზო მასალის შერჩევის შესახებ იხ. ჩვენი: CVC ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში, I. „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“. ტ II, თბილისი, 1967, გვ. 133-134.

³ ქართული ენის თანხმოვანთა დისტრიბუციული ანალიზისათვის იხ. ს. ჯღერტი, ქართულურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I. თბილისი, 1960; პ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა. თბილისი, 1961; P. P. Мдивани, Дистрибутивный анализ начальных консонантных групп современного грузинского языка. Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. филол. наук, Тбилиси, 1966; Ф. Г. Утургадзе, Фонематическая структура горских диалектов грузинского языка в соотношении с литературным языком. Автореферат диссертации на соискание уч. ст. докт. филол. наук, Тбилиси, 1969; ზმნური ძარებას ფონემური სტრუქტურისათვის დაწერ. იხ. Ф. Г. Эртелишвили, Вопросы фонематической структуры и истории глагольных основ в грузинском языке. Автореферат диссертации на соискание уч. ст. докт. филол. наук, Тбилиси, 1967.

⁴ ჩვენ აქ არ ვეხებით ძირის ხმოვნურ ნაწილს, რამდენადაც ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალია. გამოხატვის ქმნიან მხოლოდ ის ძირები, რომელთა თავკიდური მთავრდება ვ-თი, რის შემდეგაც არ გვხვდება ო და უ ხმოვნები (იხ. აგრეთვე

1.2. თანხმობანთა (როგორც თავკიდურ, ისე ბოლოკიდურ) კომბინაციებში მონაწილეობის მიხედვით გამოყოფილია ორი კლასი: ჩქამიერების და სონორების. პირველ კლასში გაერთიანდებიან ხშულები⁵ და ნაპრალოვნები (ქვემოთ მათ აღენიშნავენ C-თი) იმ საერთო მიზნით, რომ ისინი ერთმანეთს უერთდებიან გარკვეული შეზღუდვებით. მეორე კლასში კი გაერთიანდებიან ე. წ. სონორები (აღენიშნავენ S-ით), რომლებიც არასონორ თანხმობებთან კომბინაციებს ქმნიან ამ შეზღუდვათა გარეშე. ასეთებია ნ ლ რ. მათ რიგში დგებიან ვ და მ-ც⁶.

1. თანხმობანთა კომბინაციები

2. ძირის ფარგლებში ფონემურ კომბინაციათა სტრუქტურის მიხედვით თავკიდური და ბოლოკიდური განსხვავებულია ერთმანეთისაგან. შესაძლებელი მოდლები, რომელსაც ავლენს თავკიდური შემდეგია:

S(ss)
C(cc)
SC
CS
SCS
CSC
CSCS

„CVC ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში“, I, გვ. 184). ამიტომაც მსჯელობაში ფარულ-ფერულ ან ხერხ-ხორხ ტიპის ძირები შესაბამისად განხილულია როგორც ფ-რფლ და ხ-რხ მოდლები.

⁵ „ხშულებით“ ჩვენ აღენიშნავენ როგორც ხშულ-მსკდომებს (ბ ფ ჰ დ თ ტ გ ქ კ), ისე აფრიკატებსაც (ძ ე წ ჭ ჩ ჭ). განხშვის თავისებურება, რომელსაც ემყარება მათ შორის განსხვავება, დისტრიბუციის თვალსაზრისით არ არის რელევანტური (იხ. აგრეთვე. პ. ფოტო, დასახ. ნაშრ., გვ. 14).

⁶ ე მ ნ ლ რ ერთ კლასში აქვთ გაერთიანებული პ. ფოტოს (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 16, 18) და რ. მდივანს (დასახ. ნაშრ., გვ. 11); თ. უთურგაიძე სონორთა კლასში აერთიანებს მხოლოდ რ ლ ნ თანხმობებს იმ ნიშნებით, რომ 1. ურთიერთ-მიმართებაში ყველა წყვილი კომბინაცია აკრძალულია, 2. კლასის წევრები სხვა კლასის მიმართ ერთნაირ ფუნქციას ავლენენ (იხ. თ. უთურგაიძე, დასახ. ნაშრ.). ვ და მ კი, რამდენადაც, ლ რ ნ-ს მიმართ ამ მოთხოვნებს არ აკმაყოფილებენ, ლოკალური რიგის მიხედვით მოქცეულია წყვილბაგისმიერთა კლასში. უნდა აღინიშნოს, რომ თუკი თავკიდურში რ ლ ნ-ს მიმართ პირველი მოთხოვნა სამართლიანია, ბოლოკიდური უკვე არ იცავს ამ კანონზომიერებას. ხოლო რამდენადაც ჩვენ ვაღგებთ საერთო კლასებს ორივე შემთხვევისათვის, შესაძლებლად მიგვაჩნია ვ და მ-ს გაერთიანება სხვა სონორებთან. ამასთანავე, ვ და მ-ს დისტრიბუცია არასონორებთან, მართალია, მთლიანად თავისუფალი არ არის (იმავე ლოკალური რიგის ბ ფ პ ხშულებთან ისინი არ გვხვდება), მაგრამ სხვა მხრივ იქცევიან ლ რ ნ სონორების მსგავსად (არ არჩევენ თანხმობებს მკდრობა-სიყრუის მიხედვით და, რაც მთავარია, აქვთ ანალოგიური ფუნქციონალური დატვირთულობა).

რომელთაგან ბოლოკიდურში რეალიზებულია პირველი ხუთი. მაგრამ იმის გამო, რომ თითოეული მოდელის შიგნით ერთ წევრს შეიძლება შეენაცვლოს იმავე კლასის ერთზე მეტი წევრი, გვაქვს განსხვავებული სტრუქტურული ტიპები, რომლებშიც წევრთა რაოდენობა (დადასტურებულ კომბინაციათა მიხედვით) არ აღემატება ხუთს⁷.

2.1. კომბინაციათა შესწავლისას ამოსავლად ვიღებთ ორწევრიან ჯგუფებს. ასეთი კომბინაციები ყველაზე მრავალრიცხოვანია (იხ. ქვემოთ) და ყველაზე სრულად ავლენენ თანხმოვანთა დისტრიბუციულ შესაძლებლობებს. ამასთანავე მათ საფუძველზე ყოველთვის შეიძლება აიგოს უფრო დიდი კონსონანტური ჯგუფები. ეს გასაგებია, რადგანაც ქართულში ორზე მეტწევრიან ჯგუფებში ერთმანეთის გვერდით მყოფ ყოველ ორ წევრს შორის იგივე დისტრიბუციული წესები მოქმედებს, რომელიც ძალაშია ორწევრიანი კომპლექსების მიმართ⁸.

ორ წევრიანი ჯგუფები

3. სალიტერატურო ქართულს 27 თანხმოვნის⁹ შემთხვევაში მოსალოდნელი 729 კომბინაციიდან თავკიდურში დადასტურებულია 154, ბოლოკიდურში კი — 159¹⁰. ასეთ კომბინაციებში ზემოთ აღნიშნული მოდელებიდან რეალიზებული შეიძლება იყოს მხოლოდ პირველი ოთხი: S (=s+s), C (=c+c), S+C, C+S.

$$s+s \quad (I)$$

3.1. თავკიდურში სონორთა ჯგუფები ძალზე იშვიათია. გვაქვს მხოლოდ ორი კომბინაცია:

⁷ ქართულს თანხმოვნურ ჯგუფებში ფონემათა რაოდენობა, როგორც წესი, ყოველთვის ემთხვევა ბგერათა რაოდენობას. სხვანაირად, ქართულსათვის უცხოა თანხმოვნებს შორის არაფონემური ხმოვნის ჩართვა (როგორც ეს ხდება, მაგ., სომხურში). შტრ. В. В. Шварцкопф, Звуковые цепи в языках мира, М., 1969, გვ. 131, 133.

⁸ კონსონანტური ჯგუფების „დაშლადობის“ შესაძლებლობაზე ენებისათვის, სადაც ჯგუფები შედგენილია ორზე მეტი წევრისაგან იხ. L. Hjelmslev, On the principles of phonematics. Proceedings of the sec. intern. congr. of phonetic sciences, Cambridge, 1935, გვ. 53; იხ. აგრეთვე Дж. Гринберг, Некоторые обобщения, касающиеся возможных начальных и конечных последовательностей согласных, ВЯ, 4, 1964, გვ. 42, 46.

⁹ არ არის გათვალისწინებული მ, რომელიც ძირულ თანხმოვანთა კომბინაციებში არ შედის.

¹⁰ რა თქმა უნდა, ეს რიცხვები საბოლოოდ დაზუსტებული არ არის, მაგრამ სრულად საკმარისია ქართულსათვის დამახასიათებელ კომბინაციურ თავისებურებათა გასათვალისწინებლად.

მ რ ჯ

თავკიდურისაგან განსხვავებით სონორთა კომბინაციები ბოლოკიდურში უფრო ხშირია. კომბინაციები შემდეგი ჯგუფებითაა წარმოდგენილი:

ენ ვლ ვრ

მნ მლ

ლვ

რე რნ რლ

c+c

(II)

3. 2. ჩქამიერ თანხმოვანთა ორწევრიან ჯგუფებში რეალიზებულია ოთხივე ტიპის მოსალოდნელი კომბინაცია: ხშული+ხშული, ხშული+ნაპარალოვანი, ნაპარალოვანი+ნაპარალოვანი და ნაპარალოვანი+ხშული-განვიხილავთ მათ ცალ-ცალკე.

ხ შ უ ლ ი + ხ შ უ ლ ი. ასეთი კომბინაციები არცთუ ისე ხშირია. სახელდობრ, 225 შესაძლებლობიდან თავკიდურში რეალიზებულია 15, ბოლოკიდურში კი 13 ჯგუფი. რეალიზებულ ჯგუფებს შორის პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ბაგისმიერი და წინაენისმიერი ხშულების კომბინაცია უკანაენისმიერებთან. დადასტურებულია:

თავკიდური

ბოლოკიდური

ბგ — პკ

— ფქ პკ

ღგ თქ ტკ

— თქ ტკ

ძგ ცქ წკ

ძგ ცქ წკ

ჯგ ჩქ კკ

ჯგ ჩქ კკ

სადაც არარეალიზებული კომბინაციები შემთხვევით ხარვეზებად უნდა ჩაითვალოს. დანარჩენი კომბინაციებიდან გვაქვს:

თავკიდური

ბოლოკიდური

ბჯ ფჩ

ფთ ქთ

ტბ წბ კბ

კბ

ხ შ უ ლ ი + ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ ი. აქაც პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ბაგისმიერ და წინაენისმიერ ხშულთა კომბინაციები უკანაენისმიერ ნაპარალოვანებთან:

თავკიდური

ბოლოკიდური

ბლ ფხ —

ბლ ფხ პყ

ღლ თხ ტყ

— თხ ტყ

ძლ ცხ წყ

— ცხ წყ

ჯლ ჩხ კყ

ჯლ ჩხ კყ

სხვა კომბინაციებიდან დასტურდება:

თავკიდური

ბზ ბჟ

ფს ფშ

გზ —

ქს ქშ

თავკიდურისაგან განსხვავებით ხშირი+ნაპრალოვანი კომბინაციების მხრივ ბოლოკიდური ძალზე შეზღუდულია¹¹. შეიძლება მიეუთითოთ ორ შემთხვევაზე:

ქს ფშ

ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ ი + ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ ი. ამ ტიპის კომბინაციებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია წინაენისპიერი ნაპრალოვანი+უკანაენისპიერი ნაპრალოვანი:

ზღ სხ ელ შხ

რომლებიც დასტურდება როგორც თავკიდურში, ისე ბოლოკიდურში. სხვა კომბინაციებიდან თავკიდურში გვხვდება აგრეთვე

ხს ხშ

ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ ი + ხ შ უ ლ ი. ასეთი კომბინაციები საკმაოდ იშვიათია. დადასტურებულია მხოლოდ:

თავკიდური

სწ სჟ

შფ შტ შქ

ბოლოკიდური

სტ სჟ

შთ შტ შქ ხტ

c+s

(III)

3.3. ასეთი კომბინაციები თითქმის არ არის შეზღუდული¹². თავკიდურად გვაქვს:

თვ ტვ ძვ ცვ წვ ჭვ ჰვ გვ ქვ კვ ზვ ჟვ შვ ღვ ხვ ყვ

ტმ მმ ცმ წმ ჯმ ჩმ ჰმ გმ ქმ კმ ზმ ჟმ შმ ღმ ხმ

ბნ ძნ წნ ჩნ ჰნ გნ ქნ კნ ზნ შნ ღნ ყნ

ბლ ფლ ტლ ძლ ჯლ ჩლ ჰლ კლ გლ ქლ კლ ზლ ჟლ შლ ღლ ხლ ყლ

ბრ ფრ პრ ღრ თრ ტრ ძრ ცრ წრ ჩრ ჰრ კრ გრ ჯრ ზრ სრ შრ ღრ ხრ

ყრ.

ბოლოკიდურში მეორე წევრად განსაკუთრებით ხშირია ვ ნ ღ რ სონორები, ხოლო ძალზე იშვიათია შ. გვაქვს:

¹¹ მეტი წილი ასეთ კომბინაციათა შემცველი ძირებისა გვხვდება ნასესხებ სიტყვებში: მაგ., ლექსი, ღაბჯი, ყაბჯი და მისთ.

¹² გარდა ვ, მ+ბ, ფ, პ-სი. მაგრამ შეზღუდული თანმიმდევრობა (მბ მპ) ბიოლოკიდურში დადასტურებულია.

თვ ტვ ძვ ცვ წვ ჩვ პვ გვ ქვ კვ ზვ სვ შვ ლვ ხვ ყვ
 გმ კმ ზმ შმ ლმ
 ბნ ფნ პნ დნ თნ ტნ ცნ წნ ჯნ კნ გნ ქნ კნ სნ შნ ლნ ხნ
 ბლ ფლ პლ დლ თლ ტლ ცლ წლ ჯლ კლ გლ ქლ კლ სლ შლ ლლ ხლ
 ბრ ფრ პრ დრ თრ ტრ ცრ წრ ჯრ კრ გრ ქრ კრ სრ შრ ლრ ხრ ყრ

s+c

(IV)

3.4. თავკიდურში სონორებიდან ხმულებიდან და ნაპრალოვნების წინ ჩვეულებრივ გვხვდება მ და რ, დადასტურებულია ლ-ც:

მღ მთ მტ მძ მც მწ მჭ მჩ მკ მგ მქ მზ მყ
 ლხ

რბ რთ რწ რჯ რჩ რგ რქ რკ რხ რყ

თავკიდურისაგან განსხვავებით ბოლოკიდური ხასიათდება რ ნ და ლ სონორთა სიხშირით კომბინაციის პირველ წევრად. მ და ვ საკმაოდ იშვიათია:

ვთ ვზ ვს

მბ მპ მს მშ

ნღ ნთ ნტ ნძ ნც ნწ ნჭ ნჩ ნკ ნგ ნქ ნკ ნლ¹³

ლფ ლღ ლთ ლტ ლწ ლქ ლღ ლხ

რბ რფ რვ რპ რღ რთ რტ რძ რც რწ რჭ რჩ რკ რგ რქ რყ

რს რღ რხ

ს ა მ - და მ ე ბ თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ი ა ნ ი ჯ გ ჭ ფ ხ ბ ი ო¹⁴

4. ასეთ ჯგუფებში შესაძლებელი მოდელები, რომელთაც ავლენს თავკიდური შემდეგია:

C
 SC
 CS
 SCS
 CSC
 CSCS

მათი შესწავლისას ამოსავლად ვიღებთ ყველაზე მარტივ (C) ტიპს. მისი წევრები აუცილებლად მონაწილეობენ სხვა მოდელების შექმნაში, რომლებიც ამდენად შეიძლება მივიჩნიოთ გართულებულ

¹³ ნაპრალონობის იმდენად ბუნებრივი ჩანს ბოლოკიდურისათვის, რომ სასაუბრო ენაში ხშირად ხდება ამის საფუძველზე თანხმოვანთა გადასმა (შღრ. მაგ., წინგხ < წიგხ).

¹⁴ აქვე განვიხილავთ -ილ- სუფიქსით ნაწარმოებ (ბზრიალ, ბრკეციალ... ტიპის) ფორმებსაც, რომლებიც ბრუნებისა და უღვლილების პარადიგმებში წარმოდგენილია დაუშლელად.

ტიპებად. ეს გართულება ხდება გარკვეულ კანონზომიერებათა შესაბამისად ან მარჯნიდან, ან მარცხნიდან, ან ორივე მხრიდან ერთად.

მარჯნიდან ჩქამიერთა ჯგუფს (ჩქამიერს) შეიძლება მოსდევდეს მხოლოდ სონორი¹⁵ და არა უმეტეს ორისა. ამასთანავე, ერთი სონორის შემთხვევაში ეს უკანასკნელი შეიძლება იყოს ნებისმიერი, მაგრამ ორი სონორის შემთხვევაში პირველი აუცილებლად არის ვ, რომელსაც შეიძლება მოსდევდეს სხვა სონორი (გარდა მ-სი)¹⁶.

მარცხნიდან ჩქამიერთა ჯგუფს (ჩქამიერს) შეიძლება დაერთოს მხოლოდ ერთი სონორი¹⁷, რომელსაც, თავის მხრივ, შეიძლება წინ უძღოდეს ერთი ჩქამიერი.

4.1. ჯგუფი მარტივი სახით წარმოდგენილია ჩქამიერთა სამწევრიანი კომპლექსით (თანხმოვნები ერთმანეთს მოსდევენ დეცესიური თანმიმდევრობით). ასეთი კომპლექსების რიცხვი ძალზე მცირეა. ე. ი. გვაქვს სტრუქტურა:

ccc

(V)

პწკ ფსკ

4.2. მოცემული ტიპიდან მარჯვნივ სონორებს დართვით მიიღება CS ტიპი (C-ს შემდეგ ეს არის ერთადერთი მოდელი, სადაც შესაძლებელია სამი ჩქამიერის თავმოყრა). გვაქვს სტრუქტურები:

cccs

(VI)

ბლვ ფტქვ ფსკვ

cccss

(VII)

ბლვრ

შეუღარებლად უფრო ხშირია შემთხვევები, როდესაც ჩქამიერთა ჯგუფი შედგება ორი წევრისაგან, რომელსაც ერთვის ერთი ან ორი სონორი. შესაბამისად გვაქვს კომბინაციები:

¹⁵ გამონაკლისია მღვდ-ელ.

¹⁶ აღნიშნული კანონზომიერება იმდენად მყარია, რომ ქართულ ენაში მას ნასესხები სიტყვებიც ექვემდებარება. შტრ: დავრიში <სპარს. დარვიშ. იგი თანაბრად მოქმედებს როგორც მორფემის ფარგლებში, ისე მორფემათა მიჯნაზე, სადაც ორი სონორის შეხედრისას აუცილებლად მოსალოდნელია ვ-ს გადასმა. მეტათეზისის ეს წესი დადგენილია გ. ახვლედიანის მიერ და ფორმულირებულია შემდეგნაირად: ჩქამიერი თანხმოვნის მომდევნო რვ-ლვ-მვ-წვ იცვლება ვრ-ვლ-ვმ-ვნ-დ (იხ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 360). თვით ფაქტი ახსნილია რ ლ მ ნ-ს სონორობით, რომელთაც ამის გამო აქვთ მიღრევილება მარცვლოვნობისაკენ. როგორც კი სათანადო პოზიცია შეიქმნება, მარცვლოვნობის თავიდან ასაცილებლად ხდება ვ-ს, როგორც ნაკლებად სონორის, რეგრესული მეტათეზისი (იხ. იქვე).

¹⁷ გამონაკლისს ქმნიან ძირები ვრლომ-, მრწამს-.

ccs

(VIII)

თქვ ტკვ ცქვ წკვ ჩქვ ბლვ ღლვ ძლვ ცხვ წყვ ჩხვ ჰყვ ზლვ სხვ ჟლვ
შხვ ფხვ ფშვ სტვ სქვ

ცქმ წკმ ჩქმ თხმ წყმ ჩხმ ჰყმ ზლმ
ღგნ ძგნ ცქნ წყნ ბღნ წყნ შხნ ფშნ

აქლ წალ ჭგლ ჩქლ ბლლ ფხლ ღლლ თხლ ტყლ წყლ ჩხლ ჰყლ სხლ
ჟლლ შხლ

ღკრ თქრ ტკრ ძგრ ცქრ წკრ ჩქრ ფხრ თხრ ცხრ ჩხრ ჰყრ ზლრ ჟლრ
შხრ ბხრ ფშრ სქრ

ccss

(IX)

თქვლ ტკვლ ჭგვლ ჩხვლ ჟღვლ

ფშვნ

ცქვრ

C ჭგუფი შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ ერთი თანხმო-
ვნითაჲ. მაშინ მას უნდა დაერთოს ორი სონორი. გვაქვს სტრუქტურა:

css

(X)

კვნ წვნ ხვნ

თვლ ტვლ წვლ კვლ სვლ შვლ ღვლ ხვლ ყვლ

ღვრ ტვრ ძვრ წვრ ჩვრ ჰვრ გვრ ქვრ კვრ სვრ ღვრ ხვრ

4.3. განხილული CS ტიპის გართულებით მარცხნიდან მიღებულია
SCS. მარცხნიდან CS (cs, css, ccs, ccss) ჭგუფს შეიძლება დაერთოს
მხოლოდ მ ან რ სონორები. გვაქვს:

scs

(XI)

მტვ მწვ მჩვ მკვ მშვ მღვ მყვ

მკლ

რთვ რწვ

scss

(XII)

მთვრ მკვრ

scs¹⁸

(XIII)

მსხვ მღგმ

მთქნ მტქნ

მწკლ

მწკრ

¹⁸ შესაძლებელია თეორიულად დაუშვათ აგრეთვე scs^{cs} ტიპი. ასეთი სტრუქტურა
საესებით ბუნებრივია როგორც ფონემათა რაოდენობით, ისე განაწილებით. ამიტომ
ხარვეზი შემთხვევითი ჩანს. შღრ. ძირეული მღღვლ-, მწღვლ-, მცქვრ-.

4.4. C ჯგუფი შეიძლება გართულდეს მხოლოდ მარცხნივ. დაერთვის მ ან რ სონორი. გვაქვს:

scc (XIV)

მტყ მტყ მწყ მსხ მელ მხდ მსჯ
რცხ რწყ

4.5. თუ ჯგუფის წინამაეალი სონორი არის რ, მაშინ მას შეიძლება თავის მხრივ წინ უძლოდეს ერთი ჩქამიერი¹⁹. ე. ი. შეიძლება გვქონდეს:

csc (XV)

ბრპ ბრძ ბრწ ბრჯ ბრკ ფრფ თრგ წრბ წრფ ჩრდ ჩრჩ
გრღ ქრთ კრძ ზრზ ურუ ღრძ ღრჯ ღრკ ხრტ ხრჩ ხრკ ყრღ²⁰

cscc (XVI)

ბრწყ ბრკყ ფრჩხ ქრცხ კრჩხ კრცხ

4.6. ეს უკანასკნელი ტიპი შეიძლება შემდგომ გართულდეს მარჯვნიდანაც სონორების დართვით. გვექნება:

csccs (XVII)

ღრტვ თრთვ

ქრცვ გრგვ

სრსე²¹

csccs (XVIII)

ბრღღვ ფრთქვ ფრთხვ

csccs (XLX)

ბრგვწ

5. თავკიდურში დადასტურებული მოდელების ექვსი ტიპიდან ბოლოკიდურში გვხვდება მხოლოდ სამი (2, 3, 4):

$$\begin{array}{c} CS_2 \\ S_1CS_2 \\ S_1C \end{array}$$

¹⁹ თავკიდურში csc კომბინაცია თავისებურ სტრუქტურას გვივლენს. რ აქ ისეთივე გამიჯვრეული ფუნქციით გვევლინება, როგორცაც არის ხმოვანი ცალთანხმოვნიან ძირებში, ე. ი. მის წინამაეალ და მომდევნო თანხმოვნებს შორის მიმართებები ისეთი აღარ არის, როგორც ერთ კომპლექსში იყო მოსალოდნელი.

²⁰ გამონაკლისის სახით რს წინ შეიძლება შეგვხვდეს მ: მრთ, მრწ, მრ გვ, მაგრამ ამ ფორმებისათვის პარალელურად გვაქვს: მთ, რ გვ.

²¹ ამ ტიპის მოდელებში თანხმოვნის მომდევნო სონორად ყოველთვის ვ გვევლინება. გამონაკლისია ბრძმ-

ეს მოდულები ჩვეულებრივ რეალიზებულია სამ და ოთხწევრიანი (იშვიათად ხუთწევრიანი) კომბინაციებით. S კომპონენტი წარმოადგენილია თითო (პირველი — ძირითადი რ ან ნ, იშვიათად მ და ვ; მეორე — ვ ნ ლ, იშვიათად — რ) წევრით, ხოლო C ერთი ან ორი წევრით (ჩვეულებრივ, პარმონიული კომპლექსით). შესაბამისად გვაქვს თავკიდურის ანალოგიური შემდეგი კომბინაციები:

ccs

თქვ წკვ ჩქვ ფხვ ცხვ

ცხლ სხლ

ტან ძგნ ცქნ წკნ ჯგნ ჩქნ თხნ ტუნ ჩხნ ჰუნ სკნ

css

კვლ

scs

გშვ

მბლ მფლ გპლ

ნგვ

ნტლ ნწლ ნჯლ ნგლ ნქლ ნკლ ნზლ ნსლ

ნჯნ

ნღრ

რთვ რცვ რჯვ რგვ რქვ რხვ

რბლ რფლ რპლ რტლ რძლ რკლ რწლ რგლ რჩლ რკლ რხლ

რღნ რთნ რტნ რქნ

sccs

ნელლ

რცხვ რწყვ

რტყლ რცხლ რჯლლ

რცხნ რძგნ რჯგნ რჩქნ

sccss

ნჯგვლ

scc

ნთქ ნღლ ნძლ ნჩხ

რთქ რღლ რთხ რტყ რცხ რჯლ რჩხ რქყ რწბ

6. თანხმომავანთა დადასტურებული კომპლექსების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ თავკიდურისა და ბოლოკიდურისათვის საერთო შემდეგი კომბინაციური კანონზომიერებები:

1. არასონორ თანხმომავანთა კომპლექსები დეცესიური ა²².

დეცესიური თანმიმდევრობით ერთმანეთის გვერდით შეიძლება იყვნენ თანხმომავანები, რომლებიც არ იქნებიან ერთი აქტიური ორგანოთი ნაწარმოები²³.

აღნიშნული წესი წარმოადგენს ზ. ჯაფარიძის მიერ დადგენილი არასონორ თანხმომავანთა განაწილების კანონის მოდიფიკაციას. კანონის ავტორის მიერ ფორმულირებულია შემდეგი სახით: „თავკიდურ კონსონანტურ ჯგუფში არასონორს არ შეიძლება მოსდევდეს იმავე აქტიური ორგანოთი ნაწარმოები, მისივე ან მომდევნო ლოკალური რიგის (რიგების) სხვა არასონორი“²⁴. ეს წესი ორწევრიანი ჯგუფებისათვის უშვებს 135, ხოლო კრძალავს 138 კომბინაციას (მ მხედველობაში არ არის შილებული).

მაგრამ თუ ამ თვალსაზრისით განვიხილავთ ძირეულ კომბინაციებს, მაშინ აღმოჩნდება, რომ ამ უკანასკნელებში მონაწილე თანხმომავანები ქმნიან დისტრიბუციულ კლასებს, რომლის წევრები ერთ კომბინაციაში გამორიცხავენ ერთმანეთს ნებისმიერი თანმიმდევრობით. ამგვარად, გვექნება კლასები:

²² თავკიდურსა და ბოლოკიდურში დადასტურებულ არასონორ თანხმომავანთა 227 კომბინაციიდან დეცესიურ კომპლექსებზე მოდის 206 ანუ დაახლოებით 91%, ხოლო აქცესიურებზე-15 ანუ 6% (3% მოდის იმ გამოწვევებზე, როდესაც კომბინაცია ერთი კლასის წევრებისგანაა შედგენილი).

²³ ქართულში დეცესიური კომპლექსებიდან ყველაზე ბუნებრივი და ყველაზე გავრცელებულია ე. წ. პარამონიული კომპლექსები: ბაგისმიერი და წინაენისმიერი ხშულები+უკანაენისმიერი ხშულები, ბაგისმიერი და წინაენისმიერი ხშულები+უკანაენისმიერი ნაპარალოვნები (დაწერ. იხ. გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 302 და შემდ.). ამ კომპლექსებისათვის დამახასიათებელია მეორე კომპონენტის უკანაენისმიერობა და სრული შეთანხმება პომოგენურობის (სერიების) მიხედვით. მაგრამ ამ ნიშანთა საფუძველზე პარამონიულ კომპლექსებად შეიძლება მივიჩნიოთ აგრეთვე ქართულში არანაკლებ გავრცელებული და ბუნებრივი კომპლექსები: წინაენისმიერი ნაპარალოვნები+უკანაენისმიერი ნაპარალოვნები—ზ, სხ, უღ, შხ.

ქართულში „პარამონიული“ ჯგუფების სხვაგვარი გაგებისათვის იხ. გ. მაქავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 79, 81.

²⁴ ზ. ჯაფარიძე, თანხმომავანთა განაწილების ერთი წესი თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. „მეტყველების ანალიზის, სინთეზისა და სტატისტიკის საკითხები“, თბილისი, 1967, გვ. 147.

I. ბ ფ ჰ

II. დ თ ტ ძ ც წ ჯ ჩ კ ზ ს ე შ²⁵.

III. გ ქ ჯ ლ ხ ყ

ამ სახით კი აღნიშნული წესი უშვებს 135, ხოლო კრძალავს 214 სტრუქტურულ მოდელს. ამ წესს არ ემორჩილება რამდენიმე მოდელი (სტ, შტ, შთ, სწ, სკ (|| შკ), სჯ (|| შჯ). მაგრამ ვფიქრობთ არარეალიზებული 208 შემთხვევა უფლებამოსილს გვხდის წესი სწორედ უმრავლესობის მიხედვით გამოვიყენოთ, ხოლო დანარჩენები გამონაკლისებად მივიჩნიოთ²⁶.

2. არასონორ თანხმოვანთა კომპლექსებში დაცულია შეთანხმება სერიათა (ჰომოგენურობის) მიხედვით.

დეცესიურ კომპლექსებში ეს წესი მოქმედებს თითქმის უგამონაკლისოდ (ერთადერთი გამონაკლისია სკ), მაგრამ ყოველთვის არ არია დაცული აქცესიურსა და ერთი კლასის წევრებით შექმნილ კომპლექსებში. სახელდობრ, თუ აქცესიური თანმიმდევრობა, შედგენილი ხშირი + ნაპრალოვანი ან ნაპრალოვანი + ნაპრალოვანი წევრებისაგან, ჩვეულებრივ, იცავს ჰომოგენურობის პრინციპს (შდრ. გზ, ხს და მისთ.), უკანა წარმოების ნაპრალოვანთა ან მკვეთრთა და წინა წარმოების ხშირულთა თანმიმდევრობა უკვე არ მისდევს მას და გვაქვს ყრუ + მქედრი ან ფშინიერი + მკვეთრი:

ხლ (მხლ) ტბ წბ კბ კბ ხტ.

ერთი კლასის წევრთაგან შედგენილ კომპლექსებშიც ჩვეულებრივ ფშინიერი ნაპრალოვანს მოსდევს მკვეთრი ხშირი (შდრ. აგრეთვე დეცესიური სკ):

სწ სტ შტ სკ (სკვ) > შკ (შკვ)

²⁵ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აფრიკატებისა და ნაპრალოვნების გაერთიანება ერთ რიგში არ შეიძლება: ისინი განსხვავებული არიან როგორც წარმოების ადგილით (სისინა სპირანტები სისინა აფრიკატებზე, ხოლო შიშინა სპირანტები შიშინა აფრიკატებზე უფრო უკან იწარმოებიან. იხ. შ. გაფრიონდაშვილი, საწარმოთქმო დაბრჯობებათა რაჯვარობის საკითხი ქართულში, იყე, XII, გვ. 188), ისე დისტრიბუციული შესაძლებლობებით (ზ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 148). ასევეა გქქ და ლხუს-შიმართაც (იხ. იქვე). ხშირები და სათანადო ნაპრალოვნები სხვადასხვა ფუნქციონალურ კლასებში აქვს გაერთიანებული რ. მდივანსაძე (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 12).

ლოკალური რიგის ფონეტიკური განსხვავება ამჟამად ჩვენთვის როლს არ თამაზობს. დისტრიბუციული უნარის მიხედვით კი მათი ერთ კლასში გაერთიანების შესაძლებლობა ექვს არ იწვევს.

²⁶ აღნიშნული წესი გამოიციხავს იდენტური თანხმოვნების მონაწილეობასაც ერთი კომპლექსის შიგნით. მაგრამ გამონაკლისს კმნიან ის შემთხვევები, როდესაც ამ თანხმოვნებს შორის რ სონორია ჩართული: ფრფ თრთფ ჩრჩ გრგვ ზრზ სრსფ ყრყ.

6.1. სონორების შემცველი კომბინაციებისათვის შეიძლება ჩამოვყალიბოთ შემდეგი წესები:

1. არასონორს შეიძლება მოსდევდეს ნებისმიერი სონორი (გამონაკლისს ქმნიან ვ და მ სონორები ბ ფ კ-ს შემდეგ).

2. სონორს შეიძლება მოსდევდეს არასონორი, თავკიდურში ესენია ჩვეულებრივ მ და რ. ბოლოკიდურში კი—ლ რ (იშვიათად ვ და მ) სონორები (გამონაკლისებს ქმნიან ბაგისმიერები, რომლებიც თავკიდურში არ მისდევდნენ მ-ს, ზოლო ბოლოკიდურში ვ და ნ-ს).

3. სონორს შეიძლება მოსდევდეს სხვა სონორი. სამ და მეტწვერიან ჯგუფებში მათი თანმიმდევრობა მკაცრად განსაზღვრულია: ვ+ნ ლ რ, მაგრამ მხოლოდ სონორებისაგან შედგენილ ორწვერიან ჯგუფებში კანონზომიერების დადგენა ჭირს. შეიძლება მხოლოდ ითქვას, რომ ა) ერთ კომბინაციაში არ გვხვდება ვ და მ. ბ) გვაქვს რ+ნ, რ+ლ კომპლექსები, მაგრამ შებრუნებული თანმიმდევრობა არ გვხვდება²⁷.

7. ამგვარად, თანხმონურ კომბინაციებში შემავალ წვერთა შესაძლებელი თანმიმდევრობის გათვალისწინებით საბოლოოდ შეიძლება წარმოვადგინოთ დისტრიბუციული კლასების განაწილების შემდეგი ცხრილი:

- I. მ რ
- II. ბ ფ კ
- III. $\left\{ \begin{array}{l} \text{დ თ ტ} \\ \text{ძ ც წ} \\ \text{ზ ს} \end{array} \right.$
- IV. $\left\{ \begin{array}{l} \text{ჯ ჩ ჰ} \\ \text{ქ შ} \end{array} \right.$
- V. გ ქ კ
- VI. ლ ხ ყ²⁸
- V. ვ
- VI. მ ნ ლ რ

²⁷ რ—ლ თანმიმდევრობა დაცულია არა მხოლოდ ცალკეულ კომპლექსებში, არამედ მთლიანად ძირის ფარგლებშიც: თუ ძირში გვაქვს ორივე სონორი, მაშინ თავკიდურში ყოველთვის იქნება რ, ბოლოკიდურში კი—ლ (მღრ. აგრეთვე დისტანციური დისიმილაციის შემთხვევები: ლვილი>რვილი და მისთ.)

²⁸ ცხრილში ნაპრალოვნების მოთავსება შესაბამისი ხშულების შემდეგ გაპირობებულია არა მათი წარმოების ადგილის განსხვავებით (მღრ. ზ. ჟაფარიძე, დასახ. ნაშრ.), არამედ მხოლოდ ჰომოგენურობის პრინციპის თვალსაჩინოებისათვის.

აღნიშნული კლასის წევრები დადგენილი წესების საფუძველზე (მიღებული შეზღუდვების გათვალისწინებით) ძირის ფარგლებში ქმნიან ყველა შესაძლებელ კომბინაციას.

8. თავკიდურისა და ბოლოკიდურის ფონემური სტრუქტურების შედარება გვიჩვენებს, რომ მიუხედავად საერთო კომბინაციური კანონზომიერებისა, ისინი ერთმანეთს მაინც უპირისპირდებიან განსხვავებული შედგენილობით, რომელიც ძირითადად განსხვავებული ტენდენციების მაჩვენებელია. სახელდობრ, თუ თავკიდურში CS ტიპის მოდულების რიცხვი SC ტიპის მოდულების რიცხვთან ქმნის შეფარდებას დაახლოებით 6 : 1, ბოლოკიდურში ეს შეფარდება ხდება 1 : 2. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ თავკიდურისათვის დაშახასიათებელი მზარდი სონორობის ტენდენცია²⁹ ბოლოკიდურში არამც თუ შესუსტებულია, არამედ შეცვლილია სრულიად საპირისპირო ტენდენციით³⁰.

11. ძირთა სტრუქტურა

9. ზოგადად CVC ტიპის ძირთა ფარგლებში თავკიდურსა და ბოლოკიდურში დადასტურებულ არახმოვან წევრთა მაქსიმალური რაოდენობა არ აღემატება შვიდს (ჩქამიერებისა—სამს, სონორებისა—ოთხს). აღნიშნული ტიპის ძირები ქმნიან განსხვავებულ ფონემურ სტრუქტურებს, რომლებიც ასეთი სიხშირით ნაწილდებიან (ვერტიკალური ხაზებით აღვნიშნავთ თანხმოვანთა რაოდენობას ხმოვნის წინა და მომდევნო პოზიციაში):

IVII	389
IVIII	81
IVVIII	13
IVVIIIH	1
IIVI	325
IIIVI	171
IIIIVI	32
IIIIIVI	7
IIIVII	142
IIIVIII	29
IIIVVII	30

²⁹ ამ პრინციპის შესახებ დაწერ. იხ. თ. უთურგაიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17; იხ. აგრეთვე ს. ელენტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 137.

³⁰ მსგავსი ფაქტები სხვა ენებიდანაც არის ცნობილი, დაწერ. იხ. E. Fischer-Jørgensen, On the definition of phoneme categories on a distributional basis. Acta Linguistica, v. 7. Copenhagen, 1952, გვ. 29.

IIIIVII	2
IIIVIII	4
IIIVIII	1
IIIIVIII	1

9.1. როგორც მოცემული ცხრილიდან ჩანს, თავკიდურ კომბინაციათა რაოდენობა რამდენადმე აღემატება ბოლოკიდურ კომბინაციათა რაოდენობას (748 საპირისპიროდ 668-ისა)³¹. ამასთანავე, როგორც თავკიდურის, ისე ბოლოკიდურისათვის უფრო ხშირია ყრუ (ფშვინიერი და მკვეთრი) კომპონენტების შემცველი კომბინაციები. მაგ., თუ თავკიდურსა და ბოლოკიდურში მკლერების შემცველი კომბინაციების რიცხვი შესაბამისად არის 217 და 197, ყრუ თანხმონების შემცველი კომბინაციების რიცხვი აღწევს 541 (ფშვინიერებისა — 285, მკვეთრებისა — 246) და 471 (ფშვინიერებისა — 252, მკვეთრებისა — 219).

9. 2. რამდენადაც აღნიშნული ტიპის ძირებში ყველაზე ხშირია ისეთები, რომელთა მხოლოდ ბოლოკიდური ან მხოლოდ თავკიდური შედგება თითო წევრისაგან, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია წამოვადგინოთ ამ წევრთა შეხვედრის ალბათობები.

ერთწევრიანი ბოლოკიდურის
შეხვედრის ალბათობები

S: ლ	0,189
ნ	0,133
რ	0,125
ვ	0,093
შ	0,047
C: ტ	0,090
პ	0,043
კ	0,034
ფ	0,026
ხ	0,026
თ	0,024
ც	0,019
ღ	0,017
ს	0,017
შ	0,017
ჭ	0,017
ბ	0,015

ერთწევრიანი თავკიდურის
შეხვედრის ალბათობები

S: ნ	0,058
ლ	0,056
შ	0,050
ვ	0,025
რ	0,023
C: ბ	0,112
კ	0,099
ფ	0, 64
ხ	0,054
თ	0,050
ქ	0,043
წ	0,039
ჯ	0,037
ც	0,035
ს	0,031
ჩ	0,031
ჭ	0,031

³¹ ამ კონტექსტში საყურადღებო ჩანს ასეთი ცვლილებები: ძვ. ქართ. კიციშ > ახ. ქართ. კვიც, კაზშ > დიალექტ. კვაზ.

წ	0,013	ძ	0,027
ქ	0,011	შ	0,023
ბ	0,009	ყ	0,020
ზ	0,009	ტ	0,019
ჯ	0,007	ზ	0,017
ჩ	0,006	კ	0,014
ც	0,004	ღ	0,012
ღ	0,004	ლ	0,012
ძ	0,004	გ	0,010
ყ	0,001	ქ	0,008

10. რაც შეეხება თავკიდურისა და ბოლოკიდურის ურთიერთშიძარბაზობას ფონეური შედგენილობის თვალსაზრისით, შესაძლებელი ხდება დავადგინოთ რიგი კანონზომიერება, რომელთაც აღნიშნული ტიპის ძირები ავლენენ.

10.1. თუ თავკიდური შედგება ორი ან მეტი წევრისაგან, მაშინ ბოლოკიდურში ჩვეულებრივ არ მეორდება თავკიდურის არც ერთი წევრი³².

ამ ტიპის 744 მაგალითიდან გამონაკლისს ქმნის 35 ანუ საერთო რაოდენობის მხოლოდ 5%. სახელდობრ, ცალთანხმოვან ბოლოკიდურში შეიძლება გამეორდეს:

ა) თავკიდურის ვ, იშვიათად ნ ლ სონორები (წვ-ვ ჰვ-ვ ზვ-ვ სვ-ვ ლვ-ვ ჰვ-ვ ყვ-ვ ქვ-ვ წვ-ლ და მისთ.).

ბ) ორწევრიანი თავკიდურის პირველი (ჩქამიერი) წევრი, თუ მას მოსდევს რ(ტრ-ტ ცრ-ც ჰრ-ჰ სრ-შ რ-შ)³³.

გ) პირველი (ჩქამიერი) წევრი გარკვეული ტიპის რედუპლიცირებულ ძირებში (ზლ-ზნ კლ-კნ ფლ-ფნ გრ-გნ ხრ-ხნ ცმ-ცნ ჯმ-ჯნ ჰმ-ჰნ).

დ) თავკიდური მ (წარმოშობით მორფოლოგიური ელემენტი): მწყ-მს მრწყ-მს.

აღნიშნული ტიპის ძირებში ჰარბობს სონორით დამთავრებულ თავკიდური (744 შემთხვევიდან—528) და სონორით დაწყებული ბოლოკიდური (454). თუ თავკიდური ბოლოვდება ჩქამიერზე, მაშინ მეტია ალბათობა იმისა, რომ ბოლოკიდური კომპონენტი იქნება სონორი (ერთწევრიანი ბოლოკიდურის შემთხვევაში) ან სონორით დაწყებული კომპლექსი (ერთზე მეტწევრიანი ბოლოკიდურის შემთხვევაში). მაგრამ თუ თავკიდურის უკანასკნელი წევრი არის სონორი, მაშინ ბოლოკიდურ-

³² სიტყვის ფარგლებში ორი ჰარმონიული კომპლექსის არსებობის შეუძლებლობის შესახებ იხ. ს. ელენტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

³³ გამონაკლისია ნასესხები ძირი ზქეს.

რისათვის თითქმის თანაბრად მოსალოდნელია როგორც ჩქამიერი (ან ჩქამიერით დაწყებული კომპლექსი), ისე სონორი (ან სონორით დაწყებული კომპლექსი). სახელდობრ, განხილული 216 შემთხვევიდან ჩქამიერით დაბოლოებული თავკიდურისათვის ბოლოკიდურში დადასტურებულია ჩქამიერი (ან ჩქამიერით დაწყებული კომპლექსი)—61, ხოლო სონორი (ან სონორით დაწყებული კომპლექსი)—155. მაგრამ სოხორით დამთავრებული 528 თავკიდურისათვის დადასტურებულია ჩქამიერი (ან ჩქამიერით დაწყებული) ბოლოკიდური—229 და სონორი (ან სონორით დაწყებული) — 299.

10.2. თუ თავკიდური წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი წევრით, მაშინ ეს წევრი, ჩვეულებრივ ჩქამიერი³⁴, შეიძლება გაშეორდეს პოლოკიდურში როგორც სონორთა მეზობლობაში არსებული ერთადერთი ჩქამიერი ან ჩქამიერთა კომბინაციის პირველი წევრი³⁵ (გამონაკლისებს ქმნიან მხოლოდ ტაბტ-, ყაყ-, კოშკ-, ტაშტ- და მისთ. ნასესხები ძირები).

პირველ შემთხვევაში ჩქამიერი შეიძლება მოხდევდეს სონორებს (გარდა ვ-სი) ან წინ უსწრებდეს სონორებს (გარდა შ-სი):

ს-მს

თ-ნთ ძ-ნძ ც-ნც ჯ-ნჯ ჩ-ნჩ ჭ-ნჭ კ-ნკ

ღ-რღ თ-რთ ც-რც ჯ-რჯ ჩ-რჩ ჭ-რჭ კ-რკ ლ-რლ ხ-რხ

ხ-ლხ

წ-წვ კ-კვ ს-სვ შ-შვ ხ-ხვ ყ-ყვ

ბ-ბნ წ-წნ კ-კნ ხ-ხნ

ფ-ფრ თ-თრ

ბ-ბლ

ან ორივე მხრიდან იყოს სონორთა გარემოცვაში:

ბ-მბლ ფ-მფლ

გ-ნგლ ქ-ნქლ კ-ნკლ ზ-ნზლ ს-ნსლ

ც-რცვ ჯ-რჯვ

ფ-რფლ ტ-რტლ ც-რცლ კ-რკლ

³⁴ თავკიდური სონორი, როგორც წესი, არ შეორდება. გამონაკლისები ძალზე მცირეა (ქ-რხვ, ვ-ფვზ, ლ-ლვ, ნ-ნვ, მ-მლ): 102-დან 5 შემთხვევა ანუ საერთო რაოდენობის 4%.

ოქპრ CVC ტიპის ძირებში პარამონიული კომპლექსების განაწილებისათვის ეს წესი ჩამოყალიბებულ იქნა გ. მაკაეარინის მიერ (მოხსენება „თანხმოვანთა პარამონიული კომპლექსების განაწილების ზოგი საკითხი ქართულში“ მოსმენილ იქნა ენათმეცნიერების ინსტიტუტის საუბრებზე 1966 წლის 22 მარტს) შემდეგი სახით: თუ ხმოვნის წინა ფარგლებში პოზიტივში შეორდება პარამონიული კომპლექსის პირველი წევრი, მაშინ პარამონიული კომპლექსი იქნება ხმოვნისმომდევნო პოზიტივაში. როგორც ჩანს ამ წესის განზოგადება შეიძლება არაპარამონიულ კომპლექსებზედაც.

ბოლოკიდურის ჩქამიერთა კომპლექსი, რომლის პირველ წევრად მეორდება თავკიდურის ჩქამიერი, შეიძლება წარმოდგენილი იყოს როგორც მარტივი სახით, ისე სონორების თანხლებით. მარცხნიდან ეს იქნება ნ, ხოლო მარჯვნიდან ვ ნ ლ:

ფ-ფქ პ-პქ თ-თქ ძ-ძგ ც-ცქ წ-წქ ჯ-ჯგ ჩ-ჩქ კ-კქ:

ბ-ბლ ფ-ფხ თ-თხ ტ-ტყ ც-ცხ ჯ-ჯლ ჩ-ჩხ კ-კყ ს-სხ

შ-შხ ზ-ზლ ე-ელ

ს-სტ

თ-თქ წ-წქ ჩ-ჩქ ც-ცხ

ძ-ძგ ც-ცქ წ-წქ ჯ-ჯგ ჩ-ჩქ თ-თხ ტ-ტყ კ-კყ

ც-ცხ ს-სხ

ჩ-ჩხ

ე-ელ

აღნიშნული ტიპის ძირებში, განურჩევლად იმისა, თუ რითი იწყება ბოლოკიდური (სონორით თუ ჩქამიერთ), თავკიდურში კარბობს ჩქამიერთა რაოდენობა (484 შემთხვევიდან ჩქამიერებზე მოდის 382, სონორებზე კი — 102).

11. გარკვეულ კანონზომიერებას გვიჩვენებენ CVC ტიპის ძირები თავკიდურსა და ბოლოკიდურს შორის ლოკალური რიგისა და ჰომოგენურობის მიხედვით შეთანხმების თვალსაზრისითაც.

11.1. ისევე, როგორც CVC ტიპის ცალთანხმონიან ძირებში³⁶, განხილულ ძირთა შიგნითაც ჩვეულებრივ არ მეორდება ერთი და იმავე ლოკალური რიგის თანხმონები (შიშინა და სისინა სიბილანტებიც ქმნიან ერთ რიგს). განსხვავებას ქმნიან მხოლოდ უკანაენისმიერი ხშულები და ნაპარალოვნები, რომლებიც გვხვდებიან ერთი ძირის ფარგლებში. გვაქვს: ფხ-კ ჩხ-კ კვხ გრხ კრხ ხრ-კ ხვლ-კ ჩხრ-კ ჩხ-კვ ხ-თქ კ-თხ კ-ცხ და მისთ. მხოლოდ ამ თვალსაზრისით შეიძლება მივიჩნიოთ უკანაენისმიერი ხშულები და ნაპარალოვნები ორი განსხვავებული რიგის წარმომადგენლებად.

11.2. ჰომოგენურობის მიხედვით ასეთი სურათი გვაქვს: თუ თავკიდური შედგება ერთზე მეტი წევრისაგან, მაშინ განურჩევლად იმისა, თუ რითი იქნება ის წარმოდგენილი, ბოლოკიდურში კარბობს ყრუ (ან ყრუს შემცველი კომპლექსი), მაგრამ პირიქით, თუ ბოლოკიდურში არის მჟღერი (ან მჟღერის შემცველი კომპლექსი), მაშინ მეტია ალბათობა იმისა, რომ თავკიდურშიც იქნება მჟღერი. რიცხობრივად ეს მიმართება ასე გამოიხატება:

³⁶ ახ. ჩენი: CVC ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში, I, გვ. 190-191.

ბოლოკიდური \ თავკიდური	მელერი	ფშინეური	მკვეთრი
მელერი	35	27	29
ფშინეური	21	48	74
მკვეთრი	17	56	65

მაგრამ თუ თავკიდური ცალთანხმოენიანია, მაშინ შესატყვისობა უფრო აშკარაა, რაც ჩანს შემდეგი ცხრილიდან:

ბოლოკიდური \ თავკიდური	მელერი	ფშინეური	მკვეთრი
მელერი	62	23	26
ფშინეური	31	104	25
მკვეთრი	21	26	52

И. Д. КОБАЛАВА

К ФОНЕМАТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ КОРНЕЙ ТИПА CVC В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ, II

Резюме

В статье излагаются результаты структурно-статистического исследования именных и глагольных корней типа CVC (под общий тип CVC подводятся все корни, начальные и конечные компоненты которых составляют комбинации согласных, т. е. корни, имеющие структуру: CVCC, CCVC, CCVC...).

В работе рассматриваются как начальные и конечные комбинации в отдельности, так и их взаимоотношения в пределах корня.

შ ი ბ ა ა რ ს ი

1.	Т. С. Шарадзе-Индзе — Типология языков, синхрония и диахрония	3
ა.	თ. შარაძენიძე — ენათა ტიპოლოგია, სინქრონია და დიაქრონია	3
ბ.	ფოჩუა — ლექსიკური დუბლეტები «ღალატის» თარგმანებში	15
	Б. А. Почуа — Лексические дублеты в грузинских переводах пьесы А. И. Сумбатова-Южина «Измена»	47
3.	მ. მაქავარიანი — ბერკლის ნაზრევი ენის შესახებ	49
	М. В. Мацавариани — Воззрения Беркли на язык	70
4.	გ. კვარაცხელია — მხატვრული ენის შესწავლის საკითხები „ობოიზ“-სა და პრალის სკოლაში	72
	Г. Ш. Кварацхелиа — Вопросы изучения художественной речи в «Ополыз»-е и Пражской лингвистической школе	96
5.	К. Лернер — Метод количественной классификации родственных языков по степени родства	97
ა.	ლერერი — ნათესაობის ხარისხის მიხედვით მონათესავე ენათა კვანტიტატიური კლასიფიკაციის მეთოდი	97
6.	ი. მელიქიშვილი — ზოგიერთი იმპლიკაციური უნივერსალური კანონზომიერება აფრიკატთა სისტემაში	127
	И. А. Меликишвили — Некоторые импликационные универсальные закономерности в системе аффрикат	127
ი.	ქობლავა — CVC ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში. II	150
	И. Д. Кобалава — К фонематической структуре корней типа CVC в грузинском языке, II	168

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი თ. შარაძენიძე
გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ლ. ამაშუკელი

გადაეცა წარმოებას 9.10.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.XI.1971;
ქალაქის ზომა 70×108 ნაბეჭდი თაბახი 10,75; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 10,21; უე 01434; ტირაჟი 700; შეკვეთა 2579.

ფასი 1 მან. 12 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

**ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕГО И
МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

გამოცემლობა „მეცნიერება“ უახლოეს ხანში გამოსცემს:

1. ჩხუბიანიშვილი, ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში
2. ი. ქობალავა, ფონემის ცნება ენათმეცნიერებაში
3. ა. მარტიროსოვი, ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის